

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 57**

Заснована 1964 року

Харків 2020

У «Віснику» відображаються актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 9 від 25.05.2020 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Відповідальний редактор – Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Редактор випуску – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Відповідальний секретар – Рачков С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Болгов М. М., д-р іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет, Російська Федерація)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Івашенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнар'єв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (PhD), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.
Офіційний веб-сайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2020

© Автори статей, 2020

ISSN 2220-7929

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No 57

Founded in 1964

Kharkiv 2020

The Journal seeks to publish articles based on rigorous primary research that addresses major topics of debate in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography and source studies. It targets researchers as well as those who teach history for post-graduate students.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 9 from 25.05.2020).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History:

Editor-in-Chief – Kulikov V. O., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Guest Editor – Posokhov S. I., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Bolhov N. N., Doctor of Sciences (History), Professor (Belgorod National Research University, Russian Federation)

Górac A., Ph.D. (History), Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechko V. A., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Kalinichenko V. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Sciences (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Naumov S. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Obertreis J., Ph.D. (History), Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhova L. Yu., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Serhieiev I. P., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Sciences (History), Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Chuvpylo O. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Ph.D. (History), Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Dukhopelnykov V. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kiselyova Yu. A., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kudelko S. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzghin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Shramko I. B., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ISSN 2220-7929

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ

ВЕСТНИК

**Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина**

**Серия «История»
Выпуск 57**

Основана в 1964 году

Харьков 2020

В «Вестнике» отражаются актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения. Для научных работников, специалистов, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, студентов.

Вестник является специальным изданием Украины категории «Б» в области исторических наук по специальности 032 (приказ МОН Украины № 409 от 17.03.2020 г.).

Утверждено к печати решением Ученого совета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (протокол № 9 от 25.05.2020 г.).

Редакционная коллегия Вестника Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Серия «История»:

Ответственный редактор – Куликов В. А., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Редактор выпуска – Посохов С. И., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Ответственный секретарь – Рачков Е. С., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Астахова Е. В., д-р ист. наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина)
Болгов Н. Н., д-р ист. наук, профессор (Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Российская Федерация)
Горак А., д-р ист. наук, адъюнкт (Университет Марии Кюри-Склодовской, Польша)
Греченко В. А., д-р ист. наук, профессор (Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина)
Калиниченко В. В., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Любичев М. В., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Михольченко Д. В. д-р ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Наумов С. А., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Обертрайс Ю., д-р ист. наук, профессор (Университет имени Фридриха-Александра городов Эрлангена и Нюрнберга, Германия)
Посохова Л. Ю., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Потрашков С. В., д-р ист. наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры, Украина)
Сергеев И. П., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Сорочан С. Б., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Станчев М. Г., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Тодев И., д-р ист. наук, профессор (Болгарская академия наук, Болгария)
Чувпило А. А., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Явор Г., д-р ист. наук, профессор (Университет Марии Кюри-Склодовской, Польша)
Духопельников В. М., канд. ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Иващенко В. Ю., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Киселева Ю. А., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Куделко С. М., канд. ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Кушнарев С. С., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Литовченко С. Д., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Любавский Р. Г., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)
Мызгин К. В., канд. ист. наук, адъюнкт (Варшавский университет, Польша)
Шрамко И. Б., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина, Украина)

Адрес редакционной коллегии:

Украина, 61022 Харьков, Свободы, 4, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, исторический факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.
Официальный веб-сайт журнала: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статьи прошли внутреннее и внешнее рецензирование.
Свидетельство о государственной регистрации КВ № 24004-13844Р от 19.06.2019.

ЗМІСТ

МІСЬКІ ОБРАЗИ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ

Посохов С. І., Рачков Є. С. У пошуках «обличчя» міста (передмова)	11
Артеменко А. П. Місто метамодерну: проблема автентичності	13
Рачков Є. С. Технології баз даних у збереженні та дослідженні міської культурної спадщини	28
Легеза С. В. Велике місто як «голос» та «образ» (на матеріалах міста Дніпро)	58
Посохов С. І. Початок формування «харківського пантеону» (на матеріалах путівників другої половини ХІХ – початку ХХ ст.)	74
Бондаренко Г. А. Особливості сприйняття міста Харкова іноземними студентами (за даними анкетування)	88
Красько О. І. Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (за матеріалами анкетування)	106
Буланний М. Ю. Ментальний образ міста у світогляді активістів єврейських програм Дніпра	120
Тихомірова Ф. А. «Slow Food» в Україні та наратив одеської локальної кухні	135

МІСЬКИЙ ПРОСТІР

Мільчев В. І. Запорозький субстрат у просторі «не-запорізької» Олександрівської фортеці (1770–80-ті рр.)	155
Темірова Н. Р. Формування монументально-меморіального простору Донецька	175
Ховтура А. С. Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі ХІХ–ХХ ст.	190
Любавський Р. Г. «Місто Сонця – район ХТЗ»: простір, образи, пам'ять	212
Льїн В. Г. Медичне районування Харкова у період 1945–91 років: розвиток інфраструктури і доступність допомоги	227
Кісельова Ю. А. Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації	247
Вовк О. І. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія	281
Гела О. М. Промоматеріали як інструмент формування візії міста Харкова в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	301
Янкул О. М. Масове мистецтво або мистецтво для мас: стрит-арт у Харкові	316

CONTENTS

THE IMAGES AND IDENTITIES OF THE CITY

Posokhov S. I., Rachkov Ye. S. Searching for the 'Face' of the City (Foreword)	11
Artemenko A. P. Meta-Modern City: the Problem of Authenticity	13
Rachkov Ye. S. Database Technologies in the Preservation and Study of Urban Cultural Heritage	28
Legeza S. V. Big City as a 'Voice' and 'Image' (on Materials of the City Dnipro)	58
Posokhov S. I. The Beginning of the Kharkiv Pantheon Formation (on the Materials of Travel Guides of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries)	74
Bondarenko A. A. Features of Perception of the City of Kharkiv by Foreign Students (According to the Questionnaire)	88
Krasko O. I. Features of Perceptoin of the City of Kharkiv by Young Students (by Survey Materiaials)	106
Bulanyi M. Yu. The Mental Image of the City in the Worldview of Activists of Dnipro's Jewish Programs	120
Tykhomirova F. A. 'Slow Food' in Ukraine and the Narrative of Odessa Local Cuisine	135

THE SPACE OF THE CITY

Milchev V. I. The Zaporozhian Substrate in the Space of 'Non-Zaporozhian' Alexander Fortress (1770s/80s)	155
Temirova N. R. The Formation of the Monumental and Memorial Space of Donetsk	175
Khovtura A. S. Development of Infrastructure and Changes in the Social Space of Kharkiv at the Turn of the 19th – 20th Centuries	190
Liubavskiy R. H. 'City of the Sun – District of the KhtZ': Space, Images, Memory	212
Ilin V. H. Medical Zoning of Kharkiv in 1945–91: Infrastructure Development and Accessibility of Care	227
Kiselyova Yu. A. Monumental Sites of Memory in Kharkiv: Modern Practices of Media Representation	247
Vovk O. I. Memorial Plaques in Kharkiv Dedicated to the Second World War: Chronology, Typology, Topography	281
Hela O. M. POS Materials as an Instrument for Forming Visions of Kharkiv in the Second Half of the 20th – the Early 21st Century	301
Yankul O. M. Mass Art or Art for the Masses: Street art in Kharkiv	316

СОДЕРЖАНИЕ

ГОРОДСКИЕ ОБРАЗЫ И ИДЕНТИЧНОСТИ

Посохов С. И., Рачков Е. С. В поисках «лица» города (предисловие)	11
Артеменко А. П. Город метамодерна: проблема аутентичности	13
Рачков Е. С. Технологии баз данных в сохранении и исследовании городского культурного наследия	28
Легеза С. В. Большой город как «голос» и «образ» (на материалах города Днепра)	58
Посохов С. И. Начало формирования «харьковского пантеона» (на материалах путеводителей второй половины XIX – начала XX вв.)	74
Бондаренко А. А. Особенности восприятия города Харькова иностранными студентами (по данным анкетирования)	88
Красько О. И. Особенности восприятия города Харькова студенческой молодежью (на материалах анкетирования)	106
Буланый Н. Ю. Ментальный образ города в мировоззрении активистов еврейских программ Днепра	120
Тихомирова Ф. А. «Slow Food» в Украине и нарратив одесской локальной кухни	135

ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО

Мильчев В. И. Запорожский субстрат в пространстве «не-запорожской» Александровской крепости (1770–80-е годы)	155
Темирова Н. Р. Формирование монументально-мемориального пространства Донецка	175
Ховтура А. С. Развитие инфраструктуры и изменения социального пространства Харькова на рубеже XIX–XX вв.	190
Любавский Р. Г. «Город Солнца – район ХТЗ»: пространство, образы, память	212
Ильин В. Г. Медицинское районирование Харькова в 1945–91 годах: развитие инфраструктуры и доступность помощи	227
Киселева Ю. А. Монументальные места памяти Харькова: современные медийные практики репрезентации	247
Вовк О. И. Мемориальные доски Харькова, посвященные Второй мировой войне: хронология, типология, топография	281
Гела О. Н. Промоматериалы как инструмент формирования образов города Харькова во второй половине XX – в начале XXI вв.	301
Янкул А. Н. Массовое искусство или искусство для масс: стрит-арт в Харькове	316

МІСЬКІ ОБРАЗИ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ

У пошуках «обличчя» міста (передмова)

Міста є центрами культурної та етнічної взаємодії, різноманітних інновацій, від яких в індустріальну, а тим більше в постіндустріальну добу став залежати розвиток культури та суспільства. Міста як динамічні системи постійно змінюються, перебуваючи в пошуку власного актуального «обличчя». Зокрема, постійно змінюються взаємопов'язані концептуальні простори міста: фізичний, символічний, культурний, інтелектуальний та ін. Зміни символічних архітектурних домінант, руйнування старих чи спорудження нових пам'ятників і меморіальних дощок, перейменування назв вулиць і площ стають проявами символічного кодування та перекодування міського простору. Дослідження символічного простору міст України загалом відповідає актуальним тенденціям сучасних урбаністичних студій. Безперечно, актуальним виглядає вивчення трансформацій, що відбуваються в країні, яка формує нові орієнтири та долає старі ідеологічні та соціокультурні перешкоди. Попри помітну кількість праць, присвячених матеріальному та функціональному простору міст України, їхній символічний простір, міські образи, ритуальні та дозвіллі практики здебільшого залишаються поза увагою дослідників. Разом із тим саме символічний простір міста утверджує його специфіку та впливає на ідентичність містян, наповнює життєвий світ його мешканців певним змістом і ціннісними орієнтаціями.

Пропонований випуск журналу присвячено теоретичним і практичним питанням дослідження та переосмислення символічних просторів та культурних ландшафтів п'яти великих міст Східної та Південної України – Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси та Харкова. Авторами статей є учасники міжуніверситетського наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну та постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>). Метою цього проекту, який було розпочато 2018 року завдяки підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету, є міждисциплінарне дослідження символічного простору названих п'яти міст України, виявлення «обличчя» цих міст та аналіз трансформацій ідентичності їхніх мешканців. Центральне місце в проєкті належить дослідженню місць колективної пам'яті, комемораційних практик (церемонії вшанування пам'яті), а також практик саморепрезентації міст (використання символів та емблем, формування пантеону місцевих героїв, ушанування «знакових» подій і дат). Відповідно дослідження передбачає залучення візуальних і картографічних матеріалів, спогадів

та усних свідчень містян, місцевої періодики, актових джерел та інших релевантних груп джерел. У межах проекту було проведено 6 наукових семінарів, присвячених культурній спадщині та історичній пам'яті, використанню інформаційних технологій для міських досліджень. Мережа проекту сьогодні об'єднує близько 50 дослідників із 5 міст України. Переважно це викладачі, аспіранти та студенти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Запорізького національного університету та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Представлені статті є попередніми результатами міждисциплінарних досліджень у межах проекту CityFace. Тексти розподілені між двома тематичними групами: «Міські образи та ідентичності» та «Міський простір». Статті першої групи присвячені дослідженню концептуальних і прикладних питань конструювання міської ідентичності та образів міста. Друга група статей присвячена проблемам семантичного простору міста та його візуальної репрезентації. Загалом пропонований випуск містить дослідження актуальних питань, пов'язаних із культурною спадщиною та історичною пам'яттю, трансформацією символічних просторів та культурних ландшафтів міст, із соціокультурними аспектами посткомуністичної трансформації в Україні тощо. Дослідники фокусують увагу на варіантах місцевих ідентичностей, чинниках їх зміни, конфліктних зонах і каналах діалогу культур, культурних контрастах і композитних культурних сполученнях. Автори статей розглядають місто як специфічний «соціальний інститут» із власною динамікою соціокультурних, соціально-економічних і суспільно-політичних процесів. Зокрема, вони сприймають місто як «епіцентр», що породжує нові явища культури, не просто як фізичний простір, але також «місце» формування нових смислів та ідентичностей.

Здебільшого запропоновані читачеві тексти були озвучені як доповіді на наукових семінарах, які були організовані в процесі реалізації проекту CityFace. Видання цього спеціального випуску «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (серія «Історія»)» відбулося завдяки сприянню керівництва історичного факультету. Дякуємо рецензентам статей за слушні пропозиції та зауваження, які були висловлені під час підготовки випуску, а також літературним редакторам за корегування текстів. Сподіваємося, що цей випуск «Вісника» зацікавить читачів і стимулює подальші урбаністичні дослідження в Україні.

Сергій Посохов, Євген Рачков

УДК 316.334.56

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-01

Артеменко Андрій Павлович

доктор філософських наук, професор

Харківська державна академія дизайну та мистецтв

Вул. Мистецтв, 8, 61002, Харків, Україна

Email: artemenko.prof@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2445-5902

МІСТО МЕТАМОДЕРНУ: ПРОБЛЕМА АВТЕНТИЧНОСТІ

Метою статті є аналіз парадигми урбаністичних досліджень, що склалась на межі ХХ–ХХІ ст. в роботах західних фахівців, та визначення можливості її застосування для вітчизняних досліджень. Методологічно автор спирається на доробок манчестерської соціологічної школи, яка результативно використала концепти акторно-мережевої теорії для аналізу соціології міста. Місто розглядається як єдиний об'єктний комплекс. Його головними ознаками є контигентність і контекстуальність. Автор аналізує місто як похідне стійких множин об'єктів і мереж відносин. Зміна складових, що утворюють місто, спричинює зміну всього об'єкта. У статті відзначено, що в сучасній урбаністиці виникає інший спосіб класифікації міст не за принципом географічного розташування, економічної структури, національної належності, а за системою формування мереж відносин. Автор аналізує систему лінгвістичної метафорики, яка застосовується для опису урбаністичного простору. Аналізуються проблеми метафори, коду і прочитання, сприйняття урбаністичного простору як тексту. Поняття «мова» і «текст» дозволяють утворити систему опису міста як складного феномену. В такому разі конструкти «модерн», «постмодерн», «метамодерн» представлені як система граматики й пунктуації для інтерпретації феномену міста. У статті наголошується на складності використання характеристик постмодерного і метамодерного міста для вітчизняних досліджень. Автор відзначає, що розвиток вітчизняного міста у ХХ ст. відбувся за сценарієм більш радикального модернізму. Внаслідок цього ми отримали пострадянське місто, що має інакшу раціональність, яка поєднується з модерністськими принципами архітектури та

© Артеменко А. П., 2020

містобудування. У статті наводяться приклади семіотичного аналізу архітектурних об'єктів. Автор робить висновок, що ментальний образ міста реструктурує фізичний простір, перетворюючи його на персоніфіковану мережу відносин людського життя.

Ключові слова: урбаністичні дослідження, постмодерн, метамодерн, українське місто, ментальний образ міста, семіотика архітектури, міське середовище.

У сучасних урбаністичних дослідженнях відчувається потреба у вивченні міста як особливої семіотичної моделі, в якій встановлені символічні і смислові значення просторів і об'єктів. Саме в межах цієї моделі визначаються риси автентичності міста, структурується його ментальний образ. Цей образ формується усвідомленням (означенням) як фізичного оточення, так і повсякденних практик життя, в яких людина, за визначенням А. Лефевра, «проживає простір міста». Для К. Лінча такий образ постає у вигляді індивідуальної карти міста, для М. де Серто – маршруту прогулянки, для Б. Гройса – публічного простору, або «досвіду публікації». У будь-якому разі ми бачимо не тільки опис міста, а й декларацію принципу його існування. Фактично ментальний образ реструктурує фізичний простір, перетворюючи його на персоніфіковану мережу відносин людського життя. Ні схему, карту чи модель, а саме образ, в якому комбінації фактичних елементів створюють ситуативну, рухливу картину сприйняття. Ми стикаємось із відбиттям того, що М. Кастельс назвав «рухливою соціальною геометрією». Проблема не в пошуку нових статистичних чи історичних даних, а в тому, що їхня поява утворює новий шар інтерпретацій всієї системи поглядів на місто.

Метою цієї статті є аналіз парадигми урбаністичних досліджень, що склалась на межі ХХ–ХХІ ст. в роботах західних фахівців, та визначення можливостей її застосування у вітчизняних дослідженнях.

Урбаністичний простір для сучасних дослідників постає як демонстрація видимих форм соціальності, засобів комунікації в соціальному середовищі (Fischer 2009), спосіб маркувати культурні та соціальні фрейми (Hoffman 2006). Методологічно й тематично ці проблеми переплітаються з соціологією техніки і її відкриттям активної природи матеріального оточення. У 2000-х роках манчестерська соціологічна школа результативно застосувала концепти акторно-мережевої теорії для аналізу соціології міста (Guy, Coutard 2007; Yaneva 2005), що дозволило по-новому оцінити зв'язок людини й міста.

У роботі «Об'єкти і простір» Дж. Ло відзначає, що об'єктами є похідні стійких множин або мереж відносин (Low 2006, 230). Ідея Дж. Ло, що мала розвиток у роботах К. Кнорр-Цетіної і М. Каллон, дає нове уявлення про каузальності процесів соціальної сфери. На думку К. Кнорр-Цетіної, «об'єкти – це радше процеси і проєкції, ніж певні предмети» (Knorr Cetina 2006, 284). І саме з цим твердженням приходить розуміння міста як взаємного доповнення матеріальної і соціальної системи, мови і структури, ментального образу й соціальних зв'язків. Усі ці компоненти становлять єдиний об'єктний комплекс, який є контингентним за своєю природою, і зміна ансамблю його складових у будь-якій сфері спричинює зміни всього об'єкта. Тому для нас місто – це похідна стійких множин і мереж відносин. У такому разі виникає інший спосіб класифікації міст не за принципом географічного розташування, економічної структури, національної належності, а за системою формування мереж відносин.

Такий підхід знімає проблему першості мови опису чи фізичного простору. Вони не конкурують, але вони й не рівнозначні, а взаємозумовлені, так само, як інфраструктурні об'єкти, групи, диспозиції, інтереси, практики та інші елементи опису міста. Матеріальний об'єкт «обростає» гуманітарними значеннями. При цьому роль людини полягає в тому, що вона є «виробником культурних мов» (Serto 2013, 28), які організовують простір у текст.

Архітектурний текст міста є найбільш наочним об'єктом, що його постійно «перечитують» мешканці. Одні й ті самі об'єкти являють різні часові простори та їхні смислові наповнення, підтверджуючи тезу П. Акройд про те, що в місті завжди одночасно присутня безліч часових просторів. Наративи щодо речового наповнення міста дають нам можливість, за висловом М. де Серто, «оцінити розрив або близькість, які є між виробництвом образу і вторинним виробництвом, які ховаються в процесі його використання» (Serto 2013, 42). Розрив має першорядне значення в цьому розумінні, оскільки завдяки йому відбувається рекомбінація об'єктів і виникнення нового образу міста. Якщо вдатись до лінгвістичної метафорики, то це можна назвати виникненням граматики й пунктуації в нашій інтерпретації урбаністичного простору.

У 1977 році вийшла робота Ч. Дженкса «Мова архітектури постмодерну», присвячена аналізу семіотичної моделі архітектури ХХ ст. Термін постмодернізм автор використовує для характеристики архітектури другої половини ХХ ст. Визначаючи її основні риси, Ч. Дженкс посилається на роботу Р. Вентурі «Складність і протиріччя в архітектурі» 1966 року, у якій названі принципи постмодернізму:

1) складність і протиріччя проти спрощення; 2) двозначність і напруженість проти ясності; 3) принцип «і те й інше» замість «або те чи інше»; 4) двояка функціональність замість однозначності; 5) безладна життєвість замість очевидної єдності. Прояви цих рис були очевидні, але їхнє розуміння вимагало більш широкого філософського й культурологічного пояснення.

Ч. Дженкс говорить про п'ятдесят років «архітектурної дієти», після якої архітектура стає глибшою (Jencks 1985, 13). При цьому глибина проявляється в протистоянні модернізму. Але, на думку автора, в 1970-х роках ще не відбувся остаточний розрив із традицією модернізму, тому що, як зазначає дослідник, більшість архітекторів навчалася в модерністів і продовжує застосовувати їхні підходи і прийоми. Модерністський стиль, за оцінкою Ч. Дженкса, для фабрик, лікарень і офісів (Jencks 1985, 12), народжений ідеологією спільності. Це переживання тотальності держави, ідеї суспільного блага і можливості використовувати архітектурне рішення як практику «наглядати й карати», як це було представлено в М. Фуко.

У вітчизняних дослідженнях урбаністичного простору перебування на «архітектурній дієті» не аналізується. Від «сталінського ампіру» до типової забудови 1960–80-х років це була еволюція радянського архітектурного стилю другої половини ХХ ст., що виглядає доволі динамічним процесом, який відбиває світові тенденції та навіть чітко засвідчує елементи інтернаціонального стилю. Чистота ліній, симетричність об'єктів та прозорість простору кварталів – це справді звучить як опис житлових районів міст радянської доби від типових хрущовок до «Черьомушкіно».

Більш широке розуміння трансформації мови архітектури, яке позначив Ч. Дженкс у своїй книзі, проявляється на тлі статті Ж.-Ф. Ліютара «Стан постмодерну» (Lyotard 1998), яка вийшла 1979 року і є загальним оглядом парадигми постіндустріального суспільства. Смерть великих наративів не тільки декларована, але й пережита в соціальній та естетичній практиці. Відчуваючи це, Ч. Дженкс перевидає свою книгу з доповненням про практику постмодерністської архітектури та посиланням на прямий зв'язок постмодерну з парадигмою постіндустріального суспільства.

Однак усвідомлення того, що мова архітектури стала виразником епохальних цивілізаційних змін, відбувалося досить повільно. І перший етап цього процесу проявився як семантична плутанина в процесі прочитання архітектурного об'єкта. Але поглиблення аналізу цієї проблеми, звернення до праць таких філософів і соціологів, як М. Фуко, Ж.-Ф. Ліютар, П. Бурдьє, М. Кастельє, Б. Латур, А. Лефевр,

дозволяє нам говорити, що це не семантична плутанина, а прояв кризи великих наративів. Ми бачимо формування не тільки нової архітектури, але й нової реальності, яка відбилася в ній. Це представив Ч. Дженкс у семантичному аналізі комплексу будівель Іллінойського технологічного інституту, спроектованих Л. Міс ван дер Роє упродовж 1940–60-х років. Так виглядає реакція раціонально мислячої людини на те, що відбувається навколо. На думку Ч. Дженкса, проєкт являє собою заикленість архітектора на технічній проблемі «застосування двотаврової балки і навісного фасаду», які візуально зрівняли фасад житлового будинку й офісу. При цьому будівлі Л. Міс ван дер Роє критикуються як невиразні, нудні, сконцентровані на професійному захопленні матеріалами і технологіями, на фетишизації техніки (Jencks 1985, 20).

Сьогодні для нас будівлі кінця 1940–60-х років свідчать про спробу зафіксувати зникаюче значення храмів, традиційного вигляду навчальних корпусів, житлових приміщень і котелень. Ч. Дженкс висловлює думку про те, що В. Маяковський і конструктивісти вивели мистецтво на вулиці й бажали замінити храми електростанціями (Jencks 1985, 37). Але Л. Міс ван дер Роє в проєкті Іллінойського технологічного інституту позначив не бажання переробити суспільство, а звичайне переживання повсякденності. Абсолютно правильно, що «невдачливий сучасний архітектор позбувся піднесеного змісту архітектурної символіки» (Jencks 1985, 38), але не тільки тому котельня нагадує храм, а навчальний корпус – фабрику. Тут виникає паралель із роботою Ж.-Ф. Люгара «Ситуація постмодерну», де вказується на зміну статусу освіти в суспільстві другої половини ХХ ст. Освіта позбулася піднесеної ролі, пов'язаної з вихованням людини. Тепер це сфера надання послуг, ринкових відносин, виробництва робочої сили та частина процесу створення вартості товару (Artemenko 2015). Освіту перестали розглядати як елітарну сферу. Вона тепер є частиною суспільства масового споживання й доступна, як і будь-який товар чи послуга. Цей процес не отримав ще категоріального визначення в 1940–60-х роках, але відчувався як реальність. Тому і з'явився проєкт навчальної будівлі, схожої за дизайном на заводський цех. Це не семіотична плутанина, а маніфестація в стилі «Логіки сенсу» Ж. Дельоза, коли демонструються бажання й віра. У такому разі весь проєкт будівель Іллінойського технологічного інституту перетворюється на передбачення суспільства з новою концепцією освіти.

Чи має такий зв'язок характер об'єктивної закономірності, коли йдеться про семіотику архітектури та відбиття в архітектурі світогляду,

прагнень, соціальних практик? Безперечно. Чи простежується він в архітектурі радянських міст? Так. Прикладом може бути будівля центрального корпусу Харківського національного медичного університету на проспекті Науки. Її спроектував у другій половині 1930-х років архітектор В. А. Естрович. Але проєкт був перероблений і реалізований уже після війни у 1955 році. Споруда має витягнутий складний профіль із виступними за червону лінію фасадів центральними ризалітами і квадратними кутовими прибудовами, стилізованими під вежі. Привертає увагу гра об'ємів, до якої вдається автор. Стилистично вона контрастує з фасадом Держпрому, який розташовано через дорогу, демонструючи еволюцію не тільки архітектурних стилів, але і світосприйняття суспільства. Основою оформлення будівлі служать шість напівколон та два напівколонні портики коринфського ордера, що підкреслені сильно виступними ризалітами. Фасад перевантажений оздобленням: карниз великого виносу на модильйонах із розетками між ними, витончені балясини балконів порталу центрального входу, геометричний малюнок архітрава, рослинне плетіння між'ярусних карнизів, арочні ніші другого ярусу, підвіконні барельєфи. Помпезність, кричуща пишність оздоблення, відсилання до класичної архітектурної традиції – усе це порівняно з лаконічними лініями Держпрому викликає таке саме відчуття, як повернення погонів в однострій радянської армії. Ми бачимо прагнення продемонструвати фундаментальність і сталість медичної науки, запозичуючи з минулого арки, колони, портики, але разом із з цим складна геометрія фасаду, що тяжіє до прямокутних ліній нової доби. Фіксується еволюція від простоти і новації конструктивістського фасаду Держпрому до декларації вкоріненості та непорушності здобутків радянського суспільства.

Вражає відмінність архітектури Іллінойського технологічного інституту й радянських вищих навчальних закладів 1950-х років, у якій відбилась неоднаковість світосприйняття, соціальних практик, самоідентифікації. Перед нами приклад двох різних культурних кодів, що закарбовані в архітектурних формах. Але якщо будівлі Іллінойського технологічного інституту відобразили зміну суспільної парадигми, то так само і постанова 1955 року «Об устраниении излишеств в проектировании и строительстве» теж була свідченням парадигмальної зміни в радянському суспільстві. Ми бачимо повернення до того технологічного модернізму, що був відкинутий у 1940-х роках. І в такий спосіб ця нова хвиля модернізму намагалась візуально позбавитись тягара історичного минулого. Орхан Памук в романі «Стамбул: місто і спогади» (Pamuk 2003) описував аналогічну зміну в міському просторі

й порівнював її з істеричним бажанням позбутись речей покійного, щоб ніщо не нагадувало про нього.

Проблеми метафори, коду і прочитання, які позначив Ч. Дженкс, вирішуються не тільки виходом за рамки вузькопрофесійного аналізу, але і зміною історичної перспективи. У 1972 році Майкл Баксандалл у роботі «Живопис і досвід в Італії п'ятнадцятого століття» (Baxandall 1972), висловив ідею про погляд епохи, який формує значення об'єкта. Але погляд епохи застосуємо і до позиції самого інтерпретатора. Це очевидно у випадку з роботою Ч. Дженкса. Необхідно часове дистанціювання, щоби розглянути явище в ширшій перспективі. Через 40 років після виходу книги Ч. Дженкса ми бачимо переосмислення і естетики нового стилю ХХ ст., і самого постмодерну. Метафора фабрики з неакцентованими зовні функціональними смислами будівель вже не семантична плуганина (Jencks 1985, 22), а прояв системи культурних, соціальних, історичних конотацій, які не були настільки очевидні в парадигмі минулих стилів. Крім того, ми усвідомлюємо процес переосмислення суті урбаністичного простору, його функціонального використання. Перезбірка сучасного міста почалася значно раніше, ніж це уявляють собі автори межі ХХ і ХХІ ст.

Але що відбувається з простором українських міст? Вони не те що б випали з парадигми європейської урбаністики, а радше пішли більш радикальним шляхом розвитку, який намітився у період 1920–40-х років. Модернізм, про який згадував Ч. Дженкс, тут мав умови, які відкидали фундаментальні засади міста за Г. Зіммелем – комерційний раціоналізм простору (Simmel 2002). Як наслідок ми отримали радянське місто, що має іншу раціональність, яка поєднується з модерністськими принципами архітектури та містобудування, що притаманні західній традиції.

В українському радянському місті ми бачимо кейс ширшої мутації культури ХХ ст., яку А. Кірбі назвав псевдомодернізмом. У статті «Смерть постмодернізму і те, що після» він характеризує цю культуру як «страждання через амнезію», а тому для неї «немає того важкого відчуття попередньої культурної спадщини». Це «культурна пустеля», зосереджена на «актах сьогодення», і А. Кірбі тільки припускає, що з часом ми зможемо на них розумітись. Але українське місто залишається в цих «актах сьогодення», а особливо індустріальні міста сходу й півдня, де урбаністичні споруди ХХ ст. є питомим матеріальним об'єктом. Тепер слід уявити, що відбудеться з текстом міста, де з певних ідеологічних причин ці об'єкти випадають з кола інтерпретації, бо за ними «кричать» певні соціальні практики і ще живе повсякдення тієї доби.

А. Кірбі запропонував власну емоційну оцінку великих періодів ХХ ст., згідно з якою «замість неврозу модернізму і постмодерністського нарцисизму, на місці скасованого ним світу псевдомодернізм створює нову невагому порожнечу безмовного аутизму» (Kirby 2017). Модернізм намагався позбутись історичної спадковості, де панує функціональність, чисті лінії, а архітектурні прикраси сприймаються як злочин. Радянський модернізм був більш радикальним і прагнув зречення минулого й побудови нового світу. Конструктивізм зміг це висловити на практиці. Але згодом ми бачимо «сталінський ампір», бажання укорінитись завдяки застосуванню класичних архітектурних елементів, новий модернізм та деградацію масової забудови, що відповідає сконструйованій соціальній уніфікації населення. Навіть застосування інтернаціонального стилю в архітектурі мало специфічне локальне значення. Саме з такою «порожнечою безмовного аутизму» ми стикаємось в архітектурі громадських будівель, спальних районів чи в приватному секторі наших міст. Їхню мову ми можемо почути лише в контексті переходів від «сталінок» до «хрущовок» і «брежнєвок».

На жаль, українське місто не пройшло період постмодернізму. І формування його простору не відчуло ні іронії до історичного спадку, ні двозначності й напруженості чи двоякої функціональності. Ми маємо специфічні проблеми промзон, але не деіндустріалізації міст, бо вітчизняне місто залишається містом-фабрикою. Більш актуальною стає проблема приватного сектору, який опинився в центрі міст. При цьому стандартний механізм ринку землі в українських реаліях майже не спрацьовує.

Сучасна ситуація має цілком унікальні ознаки: ми намагаємось усвідомити розвиток вітчизняного міста з огляду на сьогоденні урбаністичні практики (європейські та світові), ігноруючи належність наших міст до іншої «еволюційної гілки». Урбаністичне століття минуло за умов прискореної індустріалізації, планової економіки, соціальної системи радянського суспільства, відсутності приватної власності та комерційного розрахунку доцільності об'єктів нерухомості та ін. Тут були свої стандарти та уявлення про помешкання і соціальний простір.

Навіть на понятійному рівні використання назви «постмодерн» для українських міст має хибне значення, бо наша модерність іншої природи. Технічно ми можемо говорити про прояв постмодерну в українському місті, як це робить О. Анісімов, але це не постмодерн у розумінні Ч. Дженкса чи Р. Вентурі. Запозичені форми накладаються на принципово інше тло пострадянського міста, де поняття історичного

оточення відсилає нас до об'єктів світської цегляної архітектури початку ХХ ст. в кращому разі, а здебільшого це будуть будівлі сталінської чи хрущовської доби. Навіть в історичних містах пострадянського простору слід щось робити з цими домінуючими об'єктами. У ставленні до них вітчизняного суспільства поки відсутня іронія.

Цікавий приклад переосмислення простору радянського міста ми бачимо у Вільнюсі, де нові фасади типових хрущовки і брежньовки перетворили їх на сучасні будинки, що відповідають принципам людської масштабності, екологічних міських технологій, ідеям дизайну міського середовища. Повернення до принципів економічної раціональності міського простору змушує змінювати і ставлення, і форму експлуатації радянського спадку. До речі, це цікавий об'єкт семіотичного аналізу, коли конструкція старої будівлі стає основою для нового елемента міського простору. Таке своєрідне перекодування демонструє згоду з історичним спадком і бажання інкорпорувати його в сучасність. Тут є і певна частка іронії, бо продукт масового виробництва радянської індустрії будівництва перетворюється на приклад сучасного дизайну і фасадних технологій.

Поки що у вітчизняних дослідників тільки позначилася тенденція сприйняття урбаністичної історії, яку ще в 1980-х помітила Ш. Зукін (Zukin 1982), досліджуючи феномен нью-йоркських лофтів: ми схильні переоцінювати естетичне значення об'єктів, які втратили своє практичне призначення, так само ми схильні ідеалізувати повсякденні практики, що втратили актуальність. Ідеалізація промислової естетики так само, як і керованого суспільства фордіанської доби, відбулась у третьому-четвертому поколінні людей, тобто у функціональному плані й історично віддалених. В українському випадку ми це відчуємо щодо форм і практик радянської доби. Д. Гарві відзначив, що просторові форми становлять основу соціальних відносин. А просторові форми наших міст складаються саме з об'єктів того періоду. Але проблема переосмислення урбаністичного простору полягає не в загрозі ідеалізації періоду тоталітаризму, а в тому, що ми оминули стадію постмодерну з її фундаментальними принципами іронії щодо минулого, розуміння нашарованості міського простору, де все існує за принципом «і, і».

Кінець 2000-х та 2010-ті роки для західного суспільства стали періодом метамодерну. Т. Вермулен і Р. ван ден Аккер відзначають, що метамодерн, так само як і постмодерн, плюралістичний, іронічний і деконструктивний, але ці риси по-різному виявляються (Vermeulen, van den Acker 2010). Постмодерн не просто «протистояв модерністському фанатизму» і «долав модерністські сподівання», він повернув розуміння

складності й неоднозначності світу. До речі, це цікаво продемонстрував О. Анісімов, проаналізувавши проєкти північних кварталів Подолу і звернувшись до нереалізованих або частково реалізованих архітектурних задумів. Але є принципова відмінність функціонування іронії в парадигмі постмодерну та метамодерну: метамодерністська іронія внутрішньо пов'язана з бажанням, тоді як постмодерністська іронія – з апатією.

Плильність, мінливість сучасних архітектурних форм усіма способами стверджують семіотичну модель людського оточення як життя, «яке зависло між». Це відбувається на підставі «системи очікувань і навичок», які О. Памук називає «хюзюн» (hüzün – печаль), а Т. Вермулен і Р. ван ден Аккер «романтизм», «ностальгія». Однак і сама система очікувань і навичок перекодується: «Якщо ці художники і звертаються до минулого, до романтизму, це не тому, що вони просто хотіли над ним посміятися (пародія), і не тому, що вони хотіли його оплакати (ностальгія). Вони оцінюють свою діяльність для того, щоб заново побачити майбутнє, яке сховалося. Неоромантизм метамодерну потрібно розуміти не просто як перерозподіл; його слід інтерпретувати як перевизначення» (Vermeulen, van den Acker 2010).

Отже, ми стикаємось з проблемою парадигмального конфлікту підходів псевдомодернізму, нереалізованого постмодерну і метамодерну. Ми прагнемо бачити українське місто сучасним і створюємо «невагому порожнечу безмовного аутизму», затираючи майже століття власної урбаністичної історії. Постмодерн мав би відкрити міський простір як поєднання рівноцінних шарів урбаністичного середовища, багатозначність оточення і повагу до його контингентності. Але це теж не сталося, бо замість іронії та поблажливого прийняття ми вдаємось до заперечення всього, що не відповідає нашому уявленню про європейськість українського міста, боремося зі спадком імперського минулого, іншокультурного впливу. А разом з цим ми позбавляємо себе питомої частки урбаністичної культури, забуваючи, що на старій конструкції може бути новий фасад. Так само метамодерн пропонує нам підхід до розуміння міста, якого ще немає у вітчизняного спостерігача, оскільки ми не пережили стан західного деіндустріалізованого міста. Деіндустріалізація, з якою зіткнулось наше суспільство, свідчить про руйнацію економіки, а не про перехід на новий рівень. Наш стан «зависання між» – це не переживання комфорту людино- і контекстно-орієнтованого простору, а гостре відчуття суперечливості історичного спадку, сучасних соціальних практик і уявлення про належне як ідеальний образ міста.

Повертаючись до тези про оцінку системи створення ментального образу українського міста, слід відзначити, що його структура відображає систему формування мереж відносин, соціальних практик, фізичного простору. В рамках сучасної парадигми урбаністичних досліджень завдання полягає не так в узагальненні, як у виявленні особливостей. Проблема розриву в характеристиках природи вітчизняних міст і європейських надає змогу побачити варіативність урбаністичної еволюції. Головна ідея постіндустріального суспільства – поважність відмінностей, що є підставою для визначення автентичності. В такому разі загальні теоретичні конструкти постмодерну й метамодерну стають тим тлом, що дозволяє виявити унікальність вітчизняного міста. Отже, проблема автентичності перетворюється не на пошук спільного, а відкриття відмінного, що виявляється на тлі загальних рис.

References / Бібліографія

- Artemenko, A. Znannia do splaty ta investytsii: analiz transformatsii systemy osvity. *Philosophy of Education*, no. 2 (17), 2015, s. 95-107. (In Ukrainian)
- Артеменко, А. Знання до сплати та інвестицій: аналіз трансформації системи освіти. *Філософія освіти*, № 2 (17), 2015, с. 95-107.
- Baxandall, M. *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy*. Oxford, 1972.
- Fischer, J. *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. Bielefeld, 2009.
- Guy, S., Coutard O. STS and the City. Politics and Practices of Hope. *Science, Technology and Human Values*, vol. 32, no. 6, 2007, pp. 713-34. DOI: 10.1177/0162243907303600.
- Hoffman, E. Zakreplenie form deiatel'nosti. In: *Sotsiologiya veshchey*. Moskva, 2006, s. 54-117. (In Russian)
- Гофман, И. Закрепление форм деятельности. В сб.: *Социология вещей*. Москва, 2006, с. 54-117.
- Jencks, C. *Yazyk arkhitektury postmoderna*. Moskva, 1985. (In Russian)
- Дженкс, Ч. *Язык архитектуры постмодерна*. Москва, 1985.

Kirby, A. Smert' postmodernizma i to, chto posle. *METAMODERN*, 26 yanvarya, 2017. Available at: <<http://metamodernizm.ru/the-death-of-postmodernism/>> [Accessed: 10 August 2019]. (In Russian)

Кирби, А. Смерть постмодернизма и то, что после. *METAMODERN*, 26 января, 2017. Available at: <<http://metamodernizm.ru/the-death-of-postmodernism/>> [Accessed: 10 August 2019].

Knorr Cetina, K. Sotsial'nost' i ob'ekty. Sotsial'nye otnosheniia v postsotsial'nykh obshchestvakh znaniia. V sb.: *Sotsiologiya veshchei*. Moskva, 2006, s. 267-306. (In Russian)

Кнорр-Цетина, К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания. В сб.: *Социология вещей*. Москва, 2006, с. 267-306.

Low, J. Ob'ekty i prostranstva. V sb.: *Sotsiologiya veshchei*. Moskva, 2006, s. 223-44. (In Russian)

Ло, Дж. Объекты и пространства. В сб.: *Социология вещей*. Москва, 2006, с. 223-44.

Lyotard, J.-F. *Sostoianie postmoderna*. Moskva, 1998. (In Russian)

Лиотар, Ж.-Ф. *Состояние постмодерна*. Москва, 1998.

Pamuk, O. *Stambul. Gorod vospominanii*. Moskva, 2003. (In Russian)

Памук, О. *Стамбул. Город воспоминаний*. Москва, 2003.

Serto, de M. *Izobretenie povsednevnosti*. Sankt-Peterburg, 2013. (In Russian)

Серто, де М. *Изобретение повседневности*. Санкт-Петербург, 2013.

Simmel, G. Bolshie goroda i dukhovnaia zhizn'. *Logos*, no. 3 (34), 2002, s. 1-12. (In Russian)

Зиммель, Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*, № 3 (34), 2002, с. 1-12.

Vermeulen, T., Acker, van den R. Zametki o metamodernizme. *METAMODERN*, 2 dekabrya, 2015. Available at: <<http://metamodernizm.ru/notes-on-metamodernism/>> [Accessed: 10 August 2019]. (In Russian)

Вермюлен, Т., Аккер, ван ден Р. Заметки о метамодернизме. *METAMODERN*, 2 декабря, 2015. Available at: <<http://metamodernizm.ru/notes-on-metamodernism/>> [Accessed: 10 August 2019].

Yaneva, A. Scaling Up and Down: Architectural Design. *Social Studies of Science*, no. 35, 2005, pp. 867-94. DOI: 10.1177/0306312705053053.

Zukin, S. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore, 1982.

Artemenko Andrii Pavlovych

Doctor in Philosophy Science, Professor
Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts
Mystetstv str., 8, 61002, Kharkiv, Ukraine
Email: artemenko.prof@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2445-5902

**META-MODERN CITY: THE PROBLEM OF
AUTHENTICITY**

The aim of the article is to analyze the urban research paradigm that has developed at the turn of the XX and XXI centuries in the works of Western experts and the possibility to use it for domestic research. Methodologically, the author relies on the heritage of the Manchester sociological school, which effectively applied the concepts of actor-network theory to analyze the sociology of a city. The city is considered as a single object complex. Its main characteristics are contingent and contextual. The author analyzes the city as a derivative of stable sets of objects and networks of relations. A change in the components that make up a city leads to a change in the entire object. The article notes that in modern urbanism there is another way of classifying cities not according to the principle of geographical location, economic structure, or national identity, but according to the system of forming networks of relations. The author analyzes the linguistic metaphors system, which is used to describe urban space. The problems of metaphor, code and reading, perception of urban space in the form of text are analyzed. The concept of «language» and «text» allows you to create a system of describing a city as a complex phenomenon. In this case, the constructs «modern», «postmodern», «meta-modern» are presented as a system of grammar and punctuation for interpreting the phenomenon of the city. The article notes the difficulties of using the characteristics of a postmodernist and metamodernist city for domestic research. The author suggests that the development of the domestic city in the twentieth century took place according to the scenario of a more radical modernism. As a result, we got a post-Soviet city with a different

rationality, which is combined with the modernist principles of architecture and urban planning. The article provides examples of the semiotic analysis of architectural objects. The author concludes that the mental image of the city restructures the physical space, turning it into a personalized network of human life relations.

Keywords: *urban studies, postmodern, meta-modern, Ukrainian city, mental image of the city, semiotics of architecture, urban environment.*

Артеменко Андрей Павлович

доктор философских наук, профессор

Харьковская государственная академия дизайна и искусств

Ул. Искусств, 8, 61002, Харьков, Украина

Email: artemenko.prof@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2445-5902

ГОРОД МЕТАМОДЕРНА: ПРОБЛЕМА АУТЕНТИЧНОСТИ

Целью статьи является анализ парадигмы урбанистических исследований, сложившейся на рубеже XX–XXI вв. в работах западных специалистов, и возможность ее использования для отечественных исследований. Методологически автор опирается на наследие манчестерской социологической школы, результативно применившей концепты акторно-сетевой теории для анализа социологии города. Город рассматривается как единый объектный комплекс. Его главными характеристиками являются контингентность и контекстуальность. Автор анализирует город как производное от устойчивых множеств объектов и сетей отношений. Изменение составляющих, образующих город, приводит к изменению всего объекта. В статье отмечается, что в современной урбанистике возникает другой способ классификации городов не по принципу географического расположения, экономической структуры, национальной принадлежности, а по системе формирования сетей отношений. Автор анализирует систему лингвистической метафорики, которая применяется для описания урбанистического пространства. Анализируются проблемы метафоры, кода и прочтения, восприятия урбанистического пространства в виде текста. Понятие «язык» и «текст» позволяют составить систему описания города как сложного феномена. В таком случае конструкты

«модерн», «постмодерн», «метамодерн» представлены как система грамматики и пунктуации для интерпретации феномена города. В статье отмечаются сложности использования характеристик постмодернистского и метамодернистского города для отечественных исследований. Автор предполагает, что развитие отечественного города в XX в. происходило по сценарию более радикального модернизма. В результате мы получили постсоветский город, имеющий иную рациональность, которая сочетается с модернистскими принципами архитектуры и градостроительства. В статье приводятся примеры семиотического анализа архитектурных объектов. Автор делает вывод, что ментальный образ города реструктурирует физическое пространство, превращая его в персонифицированную сеть отношений человеческой жизни.

Ключевые слова: *урбанистические исследования, постмодерн, метамодерн, украинский город, ментальный образ города, семиотика архитектуры, городская среда.*

УДК 719:004.65

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-02

Рачков Євген Сергійович

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-8506-0162

ТЕХНОЛОГІЇ БАЗ ДАНИХ У ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ДОСЛІДЖЕННІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті представлено огляд цифрових проєктів, що присвячені міській культурній спадщині та ґрунтуються на використанні технологій баз даних. Починаючи з 2000-х років, ці технології стали невід'ємною складовою практики збереження та дослідження міської культурної спадщини. Причини популярності технологій баз даних у досліджуваному контексті насамперед пов'язані з їх ефективними механізмами зберігання, редагування, пошуку та аналізу інформації. Системи керування базами даних, що використовуються в цифрових проєктах, забезпечують документування різних історичних джерел (писемних, візуальних, усних тощо), явищ і процесів, а також надають додаткові можливості для презентації та візуалізації одержаних результатів. Безперечно, використання технологій баз даних позитивно впливає на теорію, методи та інструменти збереження та дослідження міської культурної спадщини. Між тим використання технологій баз даних та створення за їх допомоги цифрових архівів (банків даних) не може розглядатися як самодостатнє завдання та кінцевий результат цифрових проєктів, що присвячені міській культурній спадщині. Натомість доцільність і специфіка побудови баз даних мають визначатися їхнім потенційним впливом на вирішення певних прагматичних і концептуальних завдань. Слід також враховувати, що технології баз даних зазвичай не забезпечують повного перенесення інформації із первинних джерел в електронний формат. Натомість створювані банки даних перетворюються на джерела наступного покоління. Дискусійним залишається питання щодо перспектив використання технологій баз даних для збереження та дослідження

© Рачков Є. С., 2020

міської культурної спадщини. Зрештою, на сучасному етапі актуальним залишається не лише розширення тематичної спрямованості баз даних, але також їхнє поєднання з іншими інформаційними технологіями, наприклад: геоінформаційними системами, 3D-моделюванням, доповненою та віртуальною реальністю, візуальним сторітелінгом тощо.

Ключові слова: *інформаційні технології, бази даних, культурна спадщина, міські дослідження.*

Прискорення урбанізаційних і глобалізаційних процесів, техногенні і природні катастрофи, військові конфлікти та кліматичні зміни негативно впливають на стан культурної спадщини міст і трансформацію історичного міського ландшафту, призводять до погіршення загальної якості міського середовища¹. Внаслідок цього численні наукові та громадські проекти спрямовуються на збереження та дослідження міської культурної спадщини. Починаючи з 2000-х років, все більше таких проектів ґрунтується на використанні інформаційних технологій, зокрема баз даних. Причини популярності технологій баз даних у збереженні та дослідженні культурної спадщини пов'язані насамперед з ефективними механізмами зберігання, пошуку та редагування інформації. Слід також відзначити методологічні та аналітичні переваги використання баз даних як на етапі збирання та упорядкування первинної інформації, так і на етапі аналізу баз даних, візуалізації та презентації одержаних результатів. Між тим відкритими залишаються питання, наскільки технології баз даних є ефективними для збереження та дослідження міської культурної спадщини, які завдання вони допомагають вирішувати, якими є їхні недоліки та перспективи подальшого використання. Для того, щоби відповісти на ці питання, було проаналізовано кілька цифрових проектів міської культурної спадщини. Для дослідження були обрані як масштабні та цілком успішні проекти, так і такі, що перебувають на початковому етапі реалізації. Особлива увага була приділена проектам, які переважно ґрунтуються на використанні візуальних джерел (фотографії, відео, живопис, графіка, мапи, схеми тощо), а також відображають індивідуальний і колективний досвід мешканців міста впродовж різних історичних періодів.

¹ Упродовж останніх десятиліть очевидною стала тенденція до збільшення кількості об'єктів Світової спадщини, що перебувають під загрозою зникнення або знищення внаслідок природних причин (стихійні лиха) або втручання людини (збройні конфлікти та війни, проекти розбудови міст тощо). Для привернення уваги громадськості та вживання невідкладних заходів щодо порятунку та збереження таких об'єктів Комітет світової спадщини ЮНЕСКО включає їх до Переліку об'єктів Світової спадщини в небезпеці. Сьогодні в переліку нараховується 53 культурні та природні місця (List of World Heritage in Danger).

Що таке міська культурна спадщина?

Просте, на перший погляд, питання потребує окремого пояснення, особливо враховуючи, що розуміння міської культурної спадщини зазнало принципових змін упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Сьогодні до культурної спадщини міст відносять як матеріальні об'єкти (міська забудова, архітектура, пам'ятники тощо), так і нематеріальні цінності (міські урочистості, фестивалі, звичаї, мова тощо). Разом вони утворюють своєрідний історичний міський ландшафт, що втілюється та одночасно впливає на формування культурних цінностей (*cultural patrimony*) та колективної ідентичності містян.

Спроби запровадження міжнародних норм охорони культурної спадщини міст почали здійснювати наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проте лише впродовж 1960–80-х років історію міст стали розглядати як складову культурної спадщини (Трон'ко, Vermenyuch 2009, 174). Під егідою ЮНЕСКО (та відповідно ІКОМОС) було ухвалено низку документів та організовано низку міжнародних і регіональних обговорень, спрямованих на унормування і збереження природно-культурного історично сформованого міського середовища. Зокрема, в «Конвенції про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972 р.) вперше було чітко окреслене поняття «культурна спадщина» (*cultural heritage*) в контексті міської історії (Трон'ко, Vermenyuch 2009, 173). Разом із тим до культурної спадщини були віднесені лише нерухомі об'єкти – архітектурні пам'ятки, ансамблі та визначні місця (Konventsiia ob okhrane Vsemirnogo kul'turnogo i prirodnogo naslediia).

Критерії виявлення міської спадщини та завдання її наукового дослідження більш чітко були визначені в «Міжнародній хартії про охорону історичних міст» (1987 р.). Зокрема, Хартія унормувала поняття «історичне місто» та визначила необхідність комплексних досліджень міст (археологічних, історичних, містобудівних, соціальних та ін.). На думку П. Тронька та Я. Верменич, певний вплив на змістовну частину документа мали психологічні підходи до визначення міської культурної спадщини (Трон'ко, Vermenyuch 2009, 175). Невипадково окрему увагу в документі присвячено поняттю «образ міста», який розглядається як сукупність матеріальних і духовних складових – конфігурація плану міста; співвідношення між забудованими, вільними та озелениними міськими просторами; зовнішня та внутрішня форма та різновиди міських споруд; співвідношення між містом та його природним і створеним людиною середовищем; різноманітні функції міста, що історично склалися (Mezhdunarodnaia khartiia po okhrane istoricheskikh gorodov).

Новий – ландшафтний – підхід до міської культурної спадщини було зафіксовано Віденським меморандумом «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» (2005 р.). Зокрема, у документі йдеться про комплексний підхід до територіального збереження історичного міського середовища, що передбачає врахування багатьох чинників (зокрема, емоційних зв'язків), що виникають між людьми та навколишнім середовищем. Спочатку до історичного міського ландшафту (historic urban landscape) віднесли ансамблі будівель, споруд і відкритих просторів у їхньому природному та екологічному контексті (Vienna Memorandum on «World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape»). Але пізніше значення терміна було розширено: історичний міський ландшафт став означати міські території, що стали результатом історичного нашарування культурних і природних цінностей та атрибутів. Такі міські території виходять за межі поняття «історичний центр» або «ансамбль» та передбачають врахування більш широкого міського контексту та географічних параметрів (Recommendation on the Historic Urban Landscape).

«Принципи Валетти з охорони та управління історичними містами, селищами і міськими районами» (2011 р.) стали ще одним важливим кроком у визначенні складових міської культурної спадщини. Окрему увагу було приділено охороні історичних міст і територій, зокрема околиць великих міст і міських агломерацій, що перебувають під загрозою процесів урбанізації та розвиваються без урахування їхньої культурної цінності. Важливим принципом було визнано захист неповторного характеру (тобто ідентичності) урбанізованих територій і спільнот, що їх населяють, а також захист громадських просторів, історичного ландшафту та культурних традицій (Pryntsyru Valletty). Окреме місце в документі посідає питання збереження «духу місця» (spirit of place) – матеріальних і нематеріальних, фізичних і духовних елементів, які надають території її індивідуальний характер, зміст, емоційність і таємничість. Зазначається, що дух місця створює міський простір, а той своєю чергою створює та структурує дух місця (The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas).

Слід відзначити, що унормування принципів захисту історичного середовища міст, охорони історичних і культурних об'єктів та навіть упорядкування системи понять, що стосуються культурних надбань, триває до сьогодні. Враховуючи складність і багатогранність міської культурної спадщини, важливим для її збереження та дослідження стає

застосування різноманітних методів і технологій, здатних забезпечити як фіксацію її складових, так і презентацію та подальшу візуалізацію міської культурної спадщини більш широкому загалу людей.

Бази даних в історичних дослідженнях.

Можливим вирішенням зазначених вище завдань є застосування цифрових технологій і методів у справі збереження та дослідження міської культурної спадщини, що вже привело до відчутних змін та сприяло становленню нової стратегії роботи з об'єктами культурної спадщини. Слід відзначити, що використання технологій баз даних у зазначеному контексті безпосередньо пов'язано із появою та поширенням у гуманітарних науках реляційних баз даних. Як відомо, вперше реляційну модель даних запропонував британський учений Е. Кодд у 1970 році (Codd 1970). Відтоді оброблення та аналіз масових історичних джерел за допомогою складних методів математичної статистики та технологій баз даних перетворилися на невід'ємну складову досліджень у галузі кліометрії (*Cliometrics*). Із другої половини 1970-х років з'являються повнотекстові бази даних (*full-text databases*), а також реляційні бази даних зі соціальної та економічної історичної тематики (*numeric databases*) (Rice 1985). Із кінця 1980-х років дослідження в галузі квантитативної історії все частіше передбачали створення баз даних. Як відзначає І. Гарскова, технології баз даних широко застосовувалися в дослідженнях з історичної демографії, соціально-економічної, соціально-політичної історії, етнології та археології. Крім того, новими галузями застосування баз даних стали просопографічні та історіографічні дослідження, а також розроблення проєктів інформаційних систем на основі великих колекцій різних (за видом) історичних джерел (Garskova 2013, 9-10).

Початок доби мікрокомп'ютерів, а також стрімкий розвиток вебтехнологій протягом 1990-х років сприяли розвитку цифрових гуманітарних наук (*Digital Humanities*²). Значного поширення набули проєкти колективного збирання та поширення інформації, що ґрунтувалися на використанні технологій баз даних (Narojczyk 2016, 330). Саме в цей період реляційні бази даних, що остаточно витіснили ієрархічні та мережеві, запропонували якісно нову стратегію роботи з медіаматеріалами, зокрема, присвяченими культурній спадщині.

Визначити місце технологій баз даних у системі цифрових гуманітарних наук на сучасному етапі достатньо складно. 2000-ні роки

² Виникнення терміна «Digital Humanities» зазвичай пов'язують із колективною роботою Schreibein, S., Siemens, R. and Unsworth, J. (eds). *A Companion to Digital Humanities*. Oxford, 2004.

позначилися кризою історичного та гуманітарного комп'ютинг³. У центрі уваги цифрових гуманітарних наук, зокрема, опинилися технологічні проблеми створення та використання різноманітних електронних ресурсів в Інтернеті (документальних, бібліографічних і програмних) (Borodkin, Garskova 2011, 5). Відбулися докорінні зміни у ставленні представників гуманітарних наук до цифрових технологій, область застосування яких значно розширилася та загалом отримала міждисциплінарний статус. Не дивно, що бази даних набули значного поширення та застосування практично в усіх напрямках цифрових гуманітарних наук. Наприклад, стали однією з основних інформаційних технологій у межах цифрової історії (*Digital History*) (Arthur 2008). Переконливим свідченням визнання популярності технологій баз даних є зміст щорічних наукових конференцій міжнародних асоціацій (наприклад, *Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO)*, *DARIAH-EU*) та публікації спеціалізованих журналів у галузі гуманітарної інформатики (наприклад, «Computers and the Humanities» (1966-2004 pp.), «History & Computing» (1989–2002 pp.), «International Journal of Humanities and Arts Computing» (з 2007 р.) та ін.).

Починаючи з 2000-х років, технології баз даних перетворилися на важливий інструмент дослідження, охорони та використання матеріальної (*tangible*) та нематеріальної (*intangible*) культурної спадщини. Вони стали складовою дослідницької області цифрової культурної спадщини (*Digital Cultural Heritage*), у центрі уваги якої питання застосування цифрових технологій для реєстрації об'єктів культурної спадщини, їхнього збереження та презентації, забезпечення доступності для широкого загалу людей (UNESCO. Concept of Digital Heritage; Charter on the Preservation of the Digital Heritage).

Завдання, які дозволяють вирішувати технології баз даних.

Технології баз даних являють собою формальні дослідницькі процедури, насамперед націлені на документування первинних джерел і презентацію міської культурної спадщини. Слід також враховувати значення баз даних для актуалізації спадщини та ретрансляції її образів (візуальних, емоційних та ін.) до публічного простору. Технології баз даних позитивно впливають на теорію, методи та інструменти

³ Протягом 2000-х років практично припинилися термінологічні дискусії навколо ключових понять цифрових гуманітарних наук (Humanities Computing, Historical Computing, Digital Humanities, Digital History, e-Humanities, e-History тощо), що тривали протягом кількох попередніх десятиліть. Враховуючи мульти- та міждисциплінарність цифрових гуманітарних наук як наукової дисципліни та дослідницької області, такі дискусії не втратили свого наукового потенціалу та практичного значення. Дослідники і надалі наголошують на тому, що предмет вивчення цифрових гуманітарних наук все ще залишається розмитим і неоднорідним. Одночасно до сьогодні тривають дискусії щодо структури цифрових гуманітарних наук як наукової дисципліни. Одним із можливих поглядів на це питання є трисферна модель цифрових гуманітарних наук, що її запропонував П. Сахле (Sahle 2015).

збереження та дослідження міської культурної спадщини, дозволяють вирішувати як концептуальні, так і прагматичні завдання. Одним із них є **організація великих масивів даних культурної спадщини**. Загалом поява перших комп'ютеризованих баз даних була спричинена необхідністю здійснювати організацію значних масивів даних, а також ефективний пошук інформації. Зазначені особливості реляційних баз даних (разом із такими їхніми властивостями, як видалення та оновлення даних, створення запитів, візуалізація інформаційних моделей тощо) стали однією з причин їх активного використання для збереження та дослідження культурної спадщини. Управління великими масивами даних, що зазвичай реалізується за допомогою технологій реляційних баз даних, сьогодні є одним із основних напрямів цифрової культурної спадщини.

Бази даних, які зазвичай використовують у цифрових проєктах міської культурної спадщини, можна умовно поділити на дві групи: 1) бази даних, що побудовані на основі однорідних (за способом кодування та відтворення інформації) первинних джерел, а тому вони найбільш повно відтворюють зміст і структуру цих джерел (наприклад, повнотекстові бази даних); 2) бази даних, що відтворюють певну модель дослідження та містять лише частину стандартизованих вихідних даних. Переважна більшість баз даних, що були створені в межах цифрових проєктів, присвячених міській культурній спадщині, належить саме до другої групи. Такі бази даних передбачають моделювання структури не на основі змісту джерел чи місця їх зберігання (збірки та колекції), а спираючись на тематику та завдання проєкту. Відповідно вони забезпечують доволі фрагментоване представлення досліджуваної сутності. У науковій літературі вони отримали назву «проблемноорієнтовані» бази даних⁴. Враховуючи, що первинні джерела (наприклад, візуальні та усні) зазвичай складно відтворити в інформаційних системах (особливо без втрати їхньої інформаційної повноти), головним завданням залишається створення таких «проблемноорієнтованих» баз даних, які дозволяють найбільш повно та точно відтворити різні сторони міського життя, культури, історії та ін., враховуючи мінливість часу та швидкість трансформацій міського простору. Вирішальне значення для успішної реалізації цифрового проєкту має відповідність між залученим масивом даних та використовуваними інформаційними технологіями.

⁴ Під час інфологічного та даталогічного проєктування «джерельноорієнтованих» баз даних, на відміну від «проблемноорієнтованих», насамперед враховується зміст, структура, місце зберігання вихідних даних тощо. Загалом саме «джерельноорієнтовані» бази даних (особливо full-text databases) сприяли окресленому Р. Розенцвайгом зсуву парадигми в історії та переходу від культури дефіциту до культури достатку історичних джерел (Rosenzweig 2003).

Одним із прикладів використання баз даних для упорядкування значного масиву даних міської історії є проєкт «London Lives, 1690 to 1800: Crime, Poverty and Social Policy in the Metropolis», присвячений дослідженню повсякденного життя пересічних мешканців Лондона кінця XVII – початку XIX ст., їхнім життєвим стратегіям і перспективам. Вебсайт проєкту було створено 2010 року. На сьогодні цей інформаційний ресурс містить понад 240 тис. рукописних і друкваних сторінок первинних джерел з 8 лондонських архівів, а також 15 збірок даних, які були створені в рамках інших проєктів. Насамперед це документи, які стосуються кримінального судочинства та соціальної допомоги злидненим мешканцям міста, діяльності міських лікарень і гільдій протягом 1680–1820-х років. Попри те, що на вебсайті проєкту мали міститися комплекси оцифрованих архівних колекцій, враховуючи обсяг джерел, автори проєкту загалом обмежилися лише репрезентативними прикладами повних архівних збірань (рис. 1). Цифрова частина проєкту, функції пошуку та статистики на сайті були реалізовані за допомогою системи керування базами даних *MySQL*. Крім того, модифікована версія *Double Metaphone* була використана для створення гнучкої форми пошуку інформації в записах бази даних (London Lives, 1690 to 1800: Crime, Poverty and Social Policy in the Metropolis).

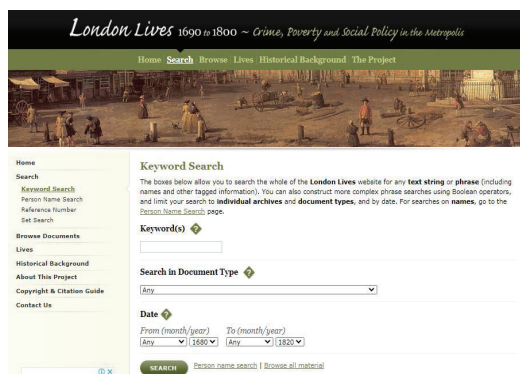

Рис. 1. Вебінтерфейс бази даних проєкту «London Lives, 1690 to 1800: Crime, Poverty and Social Policy in the Metropolis».

Як відзначають дослідники, на сучасному етапі в цифрових проєктах культурної спадщини все ще переважає текстовий контент, натомість зображення та просторові об'єкти посідають другорядне

місце (Münster etc. 2019, 818). Одночасно очевидно є тенденція до посилення уваги представників цифрових гуманітарних наук та цифрової культурної спадщини до візуальних артефактів та образів, які якнайкраще репрезентують проблематику міської культурної спадщини. Один із показових прикладів – масштабний проєкт «Time Machine», метою якого є створення на основі потужної цифрової інфраструктури інформаційної системи, що відображатиме розвиток Європи впродовж останніх 2 тис. років. Мережа проєкту охоплює 14 тис. організацій, що представляють понад 100 тис. фахівців, включаючи академічних дослідників, істориків, соціологів, культурологів, співробітників музеїв, архівів, бібліотек тощо. Важливою складовою проєкту є оцифрування архівних і музейних зібрань та створення на їхній основі баз даних. На сьогодні нараховується 23 «локальні машини часу», що презентують історію Амстердама, Парижа, Антверпена, Будапешта, Єрусалима та ін. (рис. 2, 3). Наприклад, база даних проєкту «Venice Time Machine», розпочатого 2013 року, містить приблизно 190 тис. документів та вважається однією з найбільших, присвячених історії міста. Загалом проєкт «Time Machine» націлений на розвиток цифрових технологій для подальшого просування цифрового збереження, дослідження та використання культурної спадщини. У межах проєкту використовується насамперед відкрите програмне забезпечення, а бази даних поєднуються з іншими цифровими технологіями, наприклад, геоінформаційними системами (GIS), 3D-моделюванням, віртуальною та доповненою реальністю (VR / AR) тощо (Time Machine).

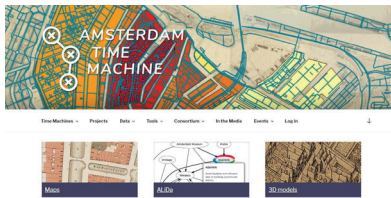

Рис. 2. Головна сторінка вебсайту проєкту «Amsterdam Time Machine».

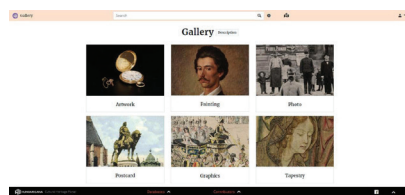

Рис. 3. Фрагмент бази даних проєкту «Budapest Time Machine».

Як можна побачити, цифрові проєкти культурної спадщини є результатом справжніх кампаній з оцифрування первинних джерел та

вибудовування взаємозв'язків між первісно сегментованими наборами даних (*datasets*). Технології баз даних, звичайно, не обмежуються виконанням цих завдань та використовуються для вивчення різних аспектів міської культурної спадщини, зокрема **дослідження міських просторів та історичних ландшафтів**. Загалом питання просторовості (*spatialisation*) культурної спадщини є актуальним як для цифрових гуманітарних наук, так і цифрової культурної спадщини (Münster etc. 2019, 818). Від 1970-х років концепції міського простору в історичній урбаністиці та «просторовий поворот» в дослідженнях міста сприяли зверненню уваги дослідників на концептуальні міські простори: фізичний, інтелектуальний, символічний тощо. Зрештою, це сприяло переосмисленню міської культурної спадщини, просторовий контекст якої став одним із найбільш важливих. Цілком логічним наслідком ідеї просторовості міста стала його подальша візуалізація на основі локалізації даних культурної спадщини. Цифрові технології, зокрема бази даних, дозволили втілити в життя ідею візуалізації міських просторів та стали помітним стимулом для вивчення візуальної історії міста. Крім того, цифрові проекти фокусуються на збереженні й дослідженні історичних міських ландшафтів.

Сьогодні існує значна кількість цифрових проектів, присвячених міським просторам у контексті культурної спадщини. Спростуючи, зазначимо, що в їх основі лежить використання історичних мап різного періоду з нанесеними на них об'єктами міської культурної спадщини. Наприклад, дослідженню Лондона XVII–XVIII ст. присвячено проект «Locating London's Past». Він надає можливість зіставити дані, що містяться в базі даних проекту «London Lives, 1690 to 1800: Crime, Poverty and Social Policy in the Metropolis» зі сучасною та історичними мапами міста XVIII–XIX ст. (рис. 4, 5). Вебінтерфейс користувача та середовище картографування створені за допомогою *Google Maps Application Programming Interface* та підходу до відображення даних *AJAX*. Проект демонструє можливості поєднання технологій баз даних і геоінформаційних систем. Вебсайт передбачає додавання нових мап Лондона та відповідних наборів даних, що стосуються різних аспектів середньовічної, ранньомодерної та сучасної історії міста (Locating London's Past).

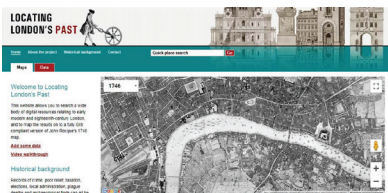

Рис. 4. Головна сторінка проекту «Locating London's Past».

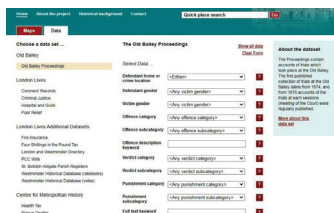

Рис. 5. Вебінтерфейс бази даних проекту «Locating London's Past».

Схожим є проєкт «Istanbul Urban Database» (IUIDB), спрямований на збереження колективної пам'яті та культурної спадщини Стамбула. Вебсайт проєкту являє собою мультимедійну платформу з відкритим доступом, на якій поєднано широкий спектр історичних даних, розміщених на мапах міста 1815–1922 років. Кінцевою метою проєкту має стати створення найбільш повного онлайн-архіву міської історії Стамбула. Використовуючи підхід *interactive deep mapping*, проєкт надає користувачам ефективний набір інструментів для дослідження історичних наративів, культурної та соціальної історії міста (рис. 6). Загалом проєкт поєднує міську історію (*Urban History*), просторові гуманітарні науки (*Spatial Humanities*) та цифрову культурну спадщину (Istanbul Urban Database). Переважна більшість використаних у проєкті мап належить до колекції мап бібліотеки Гарвардського університету (The Harvard Map Collection).

Рис. 6. Приклад зіставлення двох інтерактивних мап на вебсайті проєкту «Istanbul Urban Database».

Методологічно дослідження міського простору та історичного ландшафту передбачає складний шлях від документування об'єктів культурної спадщини та особливостей їх сприйняття містянами до подання певних розповідей про культурну спадщину її локалізацією на історичних мапах. Такий підхід передбачає подолання розриву між історією та пам'яттю та сприяє міждисциплінарному дослідженню культурної спадщини. Одним із прикладів зазначеного підходу є проєкт «Multimedia Storytelling Platform: I am Istanbul», присвячений міській історії Стамбула. Він безпосередньо пов'язаний із проєктом «Istanbul Urban Database» (IUIDB) та використовує схожі цифрові технології для візуального сторітелінгу (*visual storytelling*). Вебсайт проєкту являє собою інтерактивний інформаційний ресурс, який пропонує користувачам спостерігати за постійно змінюваним повсякденним

життям Стамбула протягом ХХ ст. на прикладі кількох персонажів. Герої проекту можуть бути відстежені на історичних мапах міста. Невеликі за обсягом розповіді доповнюються даними з міських архівів (спогади, фото, відео, мапи тощо) та пропонують глядачам унікальний досвід життя мешканців великого міста під час різноманітних суспільно-політичних та соціокультурних змін (рис. 7). Проект пропонує користувачам долучатися до створення нових розповідей, надсилаючи свої тексти та візуальні матеріали (Multimedia Storytelling Platform).

Рис. 7. Приклад використання візуального сторітелінгу в проекті «Multimedia Storytelling Platform: I am Istanbul».

Одним із наслідків використання цифрових технологій є **медіатизація міської культурної спадщини**. Медіатизація спричинює збільшення впливу спадщини на культуру та суспільство. Вона сприяє загальній демократизації культурної спадщини, яка стає більш доступною для широкого загалу людей (Van der Hoeven 2017). Медіатизація впливає на збільшення кількості ініціатив зі збереження та дослідження культурної спадщини, а також активне залучення громадськості до реалізації цифрових проектів. Загалом краудсорсинг дозволяє вирішувати низку завдань, з якими неможливо впоратися, використовуючи лише внутрішні ресурси проекту. Наприклад, як відзначає В. Куліков, допомога віртуальних волонтерів може бути корисною в транскрибуванні рукописів та розмітці тексту; вичитуванні й коригуванні тексту; створенні додаткової інформації про експонат; анотуванні аудіовізуальних документів; збиранні нової інформації; підготовці виставок; категоризації об'єктів і розстановці тегів до зображень; геолокації і нанесенні об'єктів на мапу тощо (Kulikov 2016).

Прикладом успішного цифрового краудсорсингового проєкту є «Forteran». Основним практичним результатом проєкту стало створення електронного фотоархіву, який нараховує більше 119 тис. фотографій. Поступово фотоархів поповнюється новими зображеннями, зокрема, завдяки сімейним, аматорським і професійним фотографіям, а також публічним колекціям. База даних проєкту, що представлена на вебсайті, створеному 2010 року, використовує вільне авторське право та надає кожному користувачу можливість переглядати та завантажувати фотографії у високій якості. Для пошуку користувачам доступні більше 8,5 тис. тегів (рис. 8). Описи, що додаються до зображень, створюють та редагують волонтери на форумі проєкту (Forteran). У 2015 році було розпочато проєкт «Forteran Iowa», на вебсайті якого представлено трохи більше 4,1 тис. фотографій. Усі зображення доступні для вільного завантаження та використання. Триває робота над створенням форуму проєкту, який дозволить збільшити кількість і покращити опис фотографій (Forteran Iowa) (рис. 9). У 2018 році під час фестивалю Budapest100 було презентовано мобільний додаток «ForteGO». За допомогою *Google Maps* він дозволяє визначити місце перебування користувача та запропонувати низку фотографій відповідного міського простору різного часу. Додаток використовує фотографії бази даних проєкту «Forteran» та може бути використаний під час подорожі містами Будапешт, Відень, Берлін тощо (Zubreczki 2018) (рис. 10).

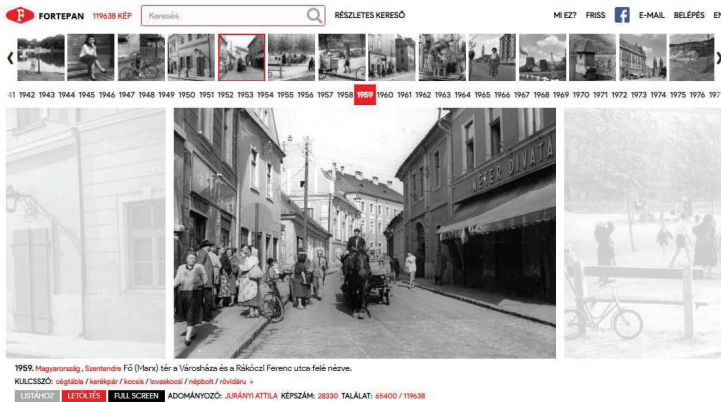

Рис. 8. Вебінтерфейс бази даних проєкту «Forteran».

Рис. 9. Вебінтерфейс бази даних проекту «Fortera Iowa».

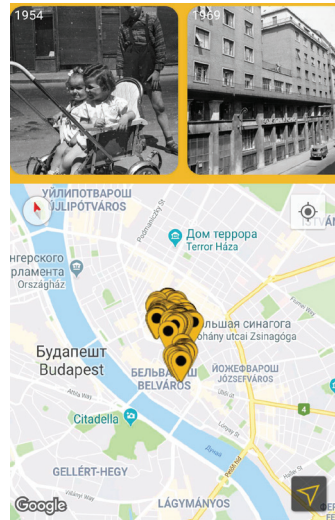

Рис. 10. Вебінтерфейс інтерактивної мапи в мобільному додатку «ForteGO».

Іншими прикладами медіатизації міської культурної спадщини є цифрові проекти Орегонського історичного товариства. Один із них – «The Oregon History Project» – має на меті популяризувати історії штату Орегон та його міст через забезпечення вільного доступу до колекцій товариства (архівні документи, мапи, фотографії тощо). У межах проекту було оцифровано, анотовано та додано до бази даних сотні унікальних історичних записів та артефактів (The Oregon History Project) (рис. 11). Наступний проект «The Oregon Encyclopedia» являє собою онлайн-енциклопедію, що містить понад 1,4 тис. статей про визначні події, місця, установи, людей, природне середовище штату (The Oregon Encyclopedia) (рис. 12). Своєю чергою проект «Oregon History Wayfinder» є інтерактивною мапою, на якій позначені названі вище категорії (Oregon History Wayfinder) (рис. 13). Всі три проекти пов'язані між собою, зокрема, інтерактивна мапа використовує дані двох інших проектів. Слід також відзначити, що ініціативи Орегонського історичного товариства підтримують волонтери та державні установи, зокрема комісія штату Орегон з питань культурної спадщини.

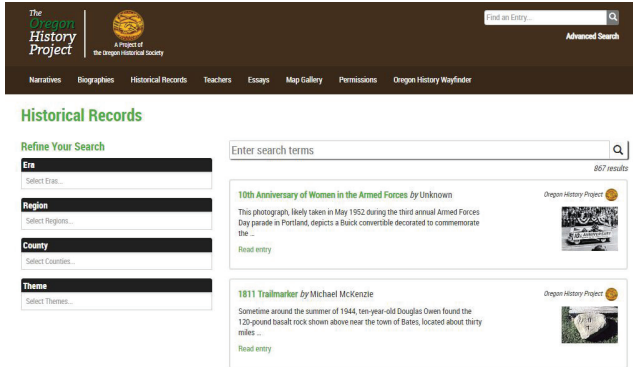

Рис. 11. Вебінтерфейс бази даних проекту «The Oregon History Project».

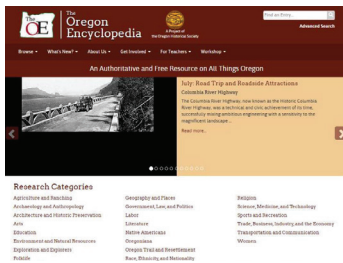

Рис. 12. Головна сторінка проекту «The Oregon Encyclopedia».

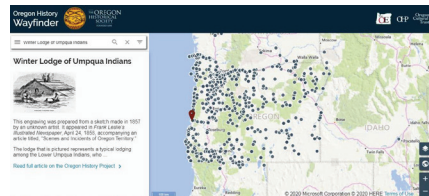

Рис. 13. Вебінтерфейс інтерактивної мапи проекту «Oregon Wayfinder».

У межах цифрових проєктів медіатизація міської культурної спадщини часто сприяє налагодженню міжкультурного діалогу, а тому тематика таких проєктів може стосуватися різних етнічних, субкультурних, соціальних та ін. спільнот міста. Один із таких проєктів – «Польська спадщина в Харкові в XIX–XX ст.» – структурно містить чотири базові елементи (електронна мапа, віртуальні екскурсії, нариси і джерела), які представлені на вебсайті (Pol's'ka spadshchyna v Kharkovi v XIX–XX st.) та в мобільному додатку проєкту (Pol's'ka spadshchyna v Kharkovi) (рис. 14), який було розроблено 2019 року.

**ПОЛЬСЬКИЙ АРХІТЕКТОР ДОБИ МОДЕРН
ОЛЕКСАНДР РЖЕПШЕВСЬКИЙ**

МАРШРУТ ВКЛЮЧАЄ ЛОКАЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОЛЬСЬКИМ АРХІТЕКТОРОМ ОЛЕКСАНДРОМ РЖЕПШЕВСЬКИМ (1879-1930), ЯКИЙ ВІДІГРАВ ВАЖЛИВУ РОЛЬ У РОЗБУДОВІ АРХІТЕКТУРНОГО ПРОСТОРУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ НАШОГО МІСТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ВІН ОНОВИВ АРХІТЕКТУРНІЙ АНСАМБЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ХАРКОВА, ПРИКРАСИВШИ ЙОГО СПОРУДАМИ У СТИЛІ МОДЕРН, А «ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД» ТВОРЧОСТІ 1910-1920 РР. СТАВ НАЙПАМ'ЯТНИШИМ ДЛЯ НЬОГО

Почати екскурсію

Рис. 14. Вебінтерфейс мобільного додатку «Польська спадщина в Харкові».

Отже, бази даних міської культурної спадщини беруть участь у конструюванні семантичного віртуального середовища міста, візуально репрезентують міський простір, збагачуючи його певною метайнформацією. Одночасно бази даних торкаються питань, пов'язаних із **дослідженням міських образів і метафор**. Одним із показових прикладів може слугувати проєкт «Урбаністичні образи» Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Як відомо, центр був відкритий 2006 року у Львові, а його першими цифровими проєктами стали «Інтерактивна мапа Львова», база даних «Урбаністичні образи» та цифрова колекція «Міське відео». У 2009 році на основі зібраної колекції мап було розпочато проєкт «Карти міст», а в 2013 році проєкт «Інтерактивний Львів» було переформатовано в проєкт «Міські історії» (Diak, Sklokina 2016, 51). У межах бази даних «Урбаністичні образи» було зібрано та описано майже 6 тис. зображень міст і містечок Центрально-Східної Європи. Насамперед це фотографії та видові поштові листівки XIX–XX ст., що зберігаються в державних і приватних архівах України (рис. 15). Створення бази даних «Урбаністичні образи» передбачало кілька етапів: 1) пошукова робота в архівах, бібліотеках та Інтернеті, робота з друкованими історичними джерелами, приватними зібраннями тощо; 2) цифрове оброблення зображень і створення їхніх описів

кількома мовами (українська, англійська та польська)⁵; 3) розміщення опрацьованих візуальних матеріалів в Інтернеті з дотриманням належних норм авторського права та вільним доступом до них користувачів (Kotlobulatova 2008). У 2013 році на основі трьох колекцій візуальних матеріалів («Урбаністичні образи», «Міське відео» та «Карти міст») та колекції усної історичних інтерв'ю («Міські розповіді») було створено Міський медіаархів. Він об'єднав усі колекції, посилив взаємозв'язок між ними та загалом став гарним прикладом сучасного цифрового архіву міської історії (Diak, Sklokina 2016, 53). Сьогодні триває робота зі створення нового вебсайту центру та оновлення системи керування базами даних Міського медіаархіву. Зібрані візуальні матеріали неодноразово були використані для організації тематичних виставок та підготовки публікацій, присвячених міській історії та культурній спадщині.

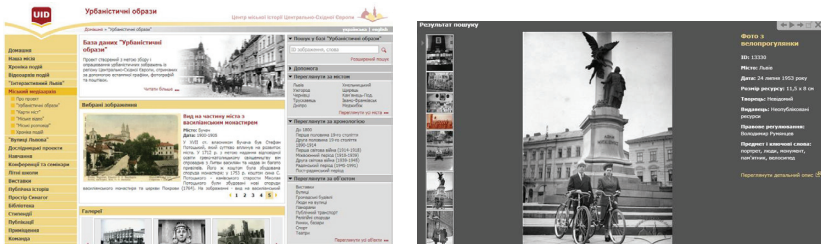

Рис. 15. Вебінтерфейс бази даних «Урбаністичні образи»
Центру міської історії Центрально-Східної Європи.

У 2019 році за сприяння Центру міської історії та Українського культурного фонду було розпочато проект «Київ Інтерактивний», що став частиною більш масштабного проекту «Місто ХХ століття крізь призму цифрової ери: освітня платформа для роботи з культурною спадщиною». Основна мета проекту «Київ Інтерактивний» – розпочати комплексне дослідження міста за допомогою методів цифрової історії. Сьогодні реалізується початковий етап проекту, пов'язаний із розробленням інтерактивної мапи, яка містить інформацію про життя киян, різноманітні місця та об'єкти Києва на початку ХХ ст. Інтерактивна мапа ґрунтується на матеріалах бази даних, побудованої на основі «Календаря, Справочной и Адресной Книги г. Киева на 1916

⁵ Опис зображень бази даних «Урбаністичні образи» здійснювався згідно з чинними міжнародними стандартами (The Dublin Core Metadata Initiative).

год» (рис. 16). Загалом проект націлений на виявлення та дослідження різних образів міста: культурного, інфраструктурного, соціального, освітнього тощо (Kyiv Interaktyvnyi).

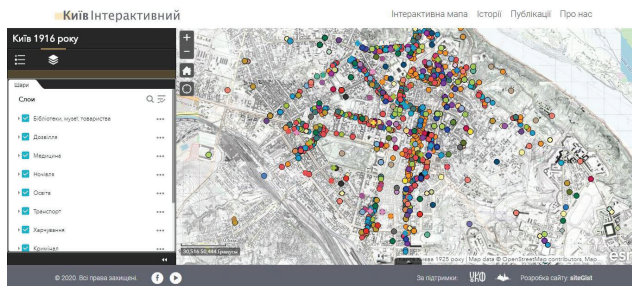

Рис. 16. Вебінтерфейс інтерактивної мапи проекту «Київ Інтерактивний».

Ще одним цифровим проектом, що фокусується на дослідженні образів українських міст, є «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», який було розпочато 2018 року за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Це науковий міжуніверситетський проект, присвячений дослідженню та переосмисленню символічного простору п'яти міст Східної та Південної України – Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси та Харкова. Метою проекту є виявлення «обличчя» зазначених міст та аналіз трансформацій ідентичності їх мешканців. Основна увага присвячена місцям колективної пам'яті, комемораційним практикам (церемонії вшанування пам'яті), а також практикам саморепрезентації міст (використання символів та емблем, формування пантеону місцевих героїв, відзначення «знакових» подій) (Posokhov, Rachkov 2018). Одним із результатів проекту є база даних «Символічний простір міст Східної та Південної України», що має об'єднати більше 35 різних типів об'єктів міської культурної спадщини, що позначають та репрезентують символічний простір та образи досліджуваних міст. Невипадково основними групами об'єктів, які включені до бази даних, є такі: 1) фотографії та поштові видові листівки; 2) офіційна та неофіційна символіка міста; 3) меморіали, пам'ятники та пам'ятні знаки; 4) меморіальні дошки; 5) живопис (зокрема, міський вуличний); 6) ювілейні та сувенірні вироби (медалі, монети, значки тощо); 7) об'єкти дозвілля (музеї, театри, кінотеатри тощо); 8) міська

топоніміка; 9) словесні товарні знаки та комерційні номени тощо (рис. 17). Для створення реляційної бази даних була використана вільна система керування базами даних *MySQL*. Усі об'єкти бази даних мають відповідну просторову фіксацію та позначення в *Google Maps*, що дозволяє не лише визначити наявність певних об'єктів культурної спадщини у просторовій структурі міст, але також дослідити їхню концентрацію (*CityFace*).

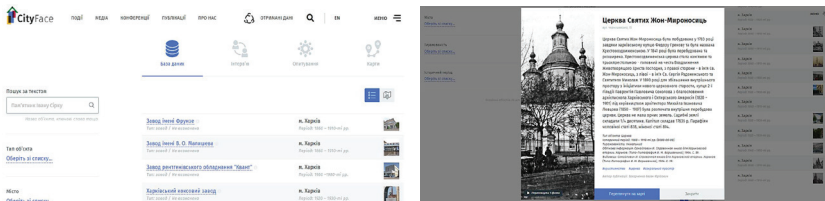

Рис. 17. Вебінтерфейс бази даних проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу».

Проблеми використання технологій баз даних.

Попри очевидні переваги використання технологій баз даних для дослідження та збереження міської культурної спадщини, все ж існують певні концептуальні та технічні нюанси (Münster etc. 2019, 816). Насамперед вони пов'язані зі специфічною природою міської культурної спадщини та різноманітністю первинних джерел. Як уже було зазначено, до міської культурної спадщини належать не лише такі нерухомі об'єкти, як пам'ятки містобудування та архітектури, але також нематеріальна культурна спадщина та культурні цінності. Враховуючи це, очевидною є складність документування первинних джерел та їхньої презентації за допомогою технологій баз даних. Одним із рішень може стати краудсорсинг, проте варто враховувати складнощі його застосування в межах цифрових проєктів культурної спадщини (Kulikov 2016). Крім того, створення баз даних міської культурної спадщини є трудомістким процесом, що передбачає участь міждисциплінарної команди, здатної об'єднати різні наукові підходи та методики. Невипадково можна побачити певну вибірковість цифрових проєктів культурної спадщини щодо залучення різних груп джерел. Міждисциплінарність постає однією з базових вимог дослідження міської культурної спадщини, проте потребує чіткого механізму координації дослідницьких груп.

Серед інших проблем використання баз даних для дослідження та збереження культурної спадщини слід назвати вибір програмного забезпечення та комп'ютерної платформи. Виникає проблема створення нового або підтримки вже наявного програмного забезпечення, основною вимогою до якого залишається зрозумілий та простий для користувачів вебінтерфейс. Не дивно, що все більше проєктів орієнтується на використання програмних продуктів з відкритим кодом, наприклад, вільної системи керування реляційними базами даних MySQL чи програмного забезпечення CollectiveAccess. Власне, від вибору програмного забезпечення та комп'ютерної платформи залежить якість бази даних, зручність її використання, інформаційний потенціал та можливості проведення подальших досліджень. Слід звертати увагу на відповідність використовуваного програмного забезпечення міжнародним стандартам з оцифрування джерел та оформлення метаданих (наприклад, InterPARES, Dublin Core), а також програмним засобам, що їх використовують суміжні цифрові проєкти. Наприклад, 2019 року саме через порушення вимог оцифрування та оформлення метаданих було оголошено про тимчасове призупинення проєкту «Venice Time Machine» (Castelvecchi 2019).

Слід також враховувати, що успішність цифрових проєктів міської культурної спадщини безпосередньо залежить від комплексного підходу, що передбачає реалізацію більш конкретних заходів, спрямованих на захист міської культурної спадщини. Одночасно інституції пам'яті (музеї, архіви, бібліотеки тощо), які мають опікуватися культурною спадщиною, часто забувають про свій обов'язок або з різних причин не можуть собі дозволити поширювати культурну спадщину серед більш широкого загалу людей цифровим способом. Зворотною проблемою є відкритість матеріалів баз даних для користувачів, яка часто ускладнюється питанням авторських прав.

Перспективи використання технологій баз даних.

Динамічний розвиток цифрових гуманітарних наук спричинив переосмислення стратегій і способів роботи з культурною спадщиною, приборав обмеження щодо доступу до джерел і сприяв переосмисленню принципів використання культурної спадщини. Неабияку роль у цьому відіграли технології баз даних, які посіли самостійне місце в системі цифрових гуманітарних наук і цифрової культурної спадщини. На сучасному етапі бази даних забезпечують формалізацію семантичних знань про місто та являють собою нову форму репрезентації міської культурної спадщини. Перспективи використання технологій баз даних

полягають не лише в створенні нових та ще більших за обсягом баз даних, але також у переосмисленні міської культурної спадщини на новому концептуальному рівні. Вже сьогодні бази даних перетворилися на інтерактивний інструмент захисту та дослідження культурної спадщини, а також засіб комунікації між культурною спадщиною та широким загалом користувачів відповідних цифрових проєктів.

Бази даних певною мірою доповнюють та успішно конкурують з іншими цифровими технологіями. Перспективи використання баз даних для збереження та дослідження міської культурної спадщини полягають в їхньому поєднанні з геоінформаційними системами, 3D-моделюванням, віртуальною, доповненою та змішаною реальністю (MR), візуальним сторітелінгом тощо. На думку Л. Бородкіна, саме 3D-ретродигіталізація наявних артефактів, одержана за допомогою 3D-лазерного сканування та фотограмметрії та цифрової 3D-реконструкції на основі джерел об'єктів, що не існують, забезпечить належний доступ до міської культурної спадщини в епоху Web 3.0 / 4.0 (Borodkin 2020). Одночасно необхідною умовою успішного використання технології баз даних є поглиблення міждисциплінарних зв'язків між цифровими гуманітарними науками, цифровою культурною спадщиною, а також візуальними і просторовими дослідженнями, міськими дослідженнями (*Urban Studies*), міською історією та іншими суміжними науковими дисциплінами. За цих умов технології баз даних перетворюються на своєрідний місток між різними стратегіями збереження та дослідження міської культурної спадщини.

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що на сучасному етапі переважна більшість проєктів міської культурної спадщини передбачає застосування цифрових засобів і методів дослідження та перебуває на перетині цифрової культурної спадщини та цифрових гуманітарних наук. Використання технологій баз даних сприяє комплексному дослідженню міської спадщини, забезпечуючи не лише облік та документування її об'єктів, але також робить її більш доступною для широкого загалу. Характерними рисами цифрових проєктів міської культурної спадщини є їхня міждисциплінарність та джерельна насиченість. Кінцевим результатом більшості таких проєктів є створення цифрових архівів (банків даних), для яких характерна різноманітність використовуваних джерел, але також пов'язана із цим певна фрагментарність. Технології баз даних дозволяють підвищувати рівень знань про минуле історичних міст, захопити їх міждисциплінарні дослідження. Цифрові проєкти сприяють налагодженню діалогу між

громадськістю та державними пам'яткоохоронними установами, а також опосередковано впливають на формування візуальних образів міст та дозволяють запобігти кризі міської культурної спадщини.

Створювані в межах цифрових проєктів бази даних ґрунтуються на використанні як текстових (актові джерела, преса, спогади тощо), так і візуальних джерел (фотографії, графіка, мапи, відео тощо), що відображають індивідуальний і колективний досвід мешканців досліджуваних міст. Слід враховувати, що бази даних культурної спадщини не є «електронними копіями» первинних джерел із міської історії: вони не забезпечують повного перенесення інформації із первинних джерел в електронний формат. Разом із тим, створювані бази даних перетворюються на джерела наступного покоління, в яких акумулюються різноманітні (за способом кодування та відтворення інформації) дані. Слід відзначити, що завдання створення такого електронного джерела не може розглядатися як самодостатнє (можливо, за винятком деяких повнотекстових баз даних). Очевидно, що структура та зміст будь-якої бази даних мають відповідати конкретним дослідницьким завданням та проблематиці. Своєю чергою різноманітність джерел унеможливує створення універсальних моделей «проблемноорієнтованих» реляційних баз даних культурної спадщини. Питання щодо ефективності використання реляційних баз даних для всебічного дослідження міської культурної спадщини пов'язане не лише з методологічною чи епістемологічною обмеженістю технологій баз даних, але також із необхідністю приділяти посилену увагу проблемам семантичного моделювання даних, добору інформації для аналізу, сучасним методам архівування та цифровізації даних. Перспективи використання технологій баз даних для збереження та дослідження міської культурної спадщини насамперед вбачаються в їх поєднанні з іншими інформаційними технологіями та поглибленні міждисциплінарності досліджень культурної спадщини.

References / Бібліографія

Arthur, P. Exhibiting History: the Digital Future. *Journal of the National Museum of Australia*, vol. 3, no. 1, 2008, pp. 33-50.

Borodkin, L. I. Tekhnologii 3D-modelirovaniia i virtual'noi real'nosti v proektakh rekonstruksii istoricheskikh gorodskikh landshaftov. *Elektronnyi nauchno-obrazovatel'nyi zhurnal «Istoriia»*, t. 11, vyp. 3 (89), 2020.

Available at: <<https://history.jes.su/s207987840009391-9-1/>> [Accessed: 20 May 2020]. DOI: 10.18254/S207987840009391-9. (In Russian)

Бородин, Л. И. Технологии 3D-моделирования и виртуальной реальности в проектах реконструкции исторических городских ландшафтов. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*, т. 11, вып. 3 (89), 2020. Available at: <<https://history.jes.su/s207987840009391-9-1/>> [Accessed: 20 May 2020]. DOI: 10.18254/S207987840009391-9.

Borodkin, L. I., Garskova, I. M. Istoricheskaia informatika: perezagruzka? *Vestnik Permskogo universiteta. Serii «Istoriia»*, вып. 2 (16), 2011, s. 5-11. (In Russian)

Бородин, Л. И., Гарскова, И. М. Историческая информатика: перезагрузка? *Вестник Пермского университета. Серия «История»*, вып. 2 (16), 2011, с. 5-11.

Castelvecchi, D. Venice ‘Time Machine’ Project Suspended Amid Data Row. *Nature*, 25 October, 2019. Available at: <<https://www.nature.com/articles/d41586-019-03240-w>> [Accessed: 23 January 2020].

Charter on the Preservation of the Digital Heritage (Paris, 2009). UNESCO. Available at: <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000179529.page=2>> [Accessed: 23 August 2019].

CityFace: Praktyky samoreprezentatsii bahatonatsional'nykh mist v industrial'nu i postindustrial'nu dobu. Available at: <<https://cityface.org.ua/>> [Accessed: 25 September 2019]. (In Ukrainian)

CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу. Available at: <<https://cityface.org.ua/>> [Accessed: 25 September 2019].

Codd, E. F. A Relational Model of Data for Large Shared Data Banks. *Communications of the ACM*, vol. 13 (6), 1970, pp. 377-87.

Diak, S., Sklokina, I. Doslidzhennia, dokumentuvannia ta populiaryzatsiia istorii mist v Ukraini: dosvid Tsentru mis'koi istorii u L'vovi. *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, no. 1, 2016, s. 49-74. DOI: 10.15407/mics2016.01.049. (In Ukrainian)

Дяк, С., Склокіна, І. Дослідження, документування та популяризація історії міст в Україні: досвід Центру міської історії у Львові. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, № 1, 2016, с. 49-74.

Fortepan. Available at: <<http://www.fortepan.hu/>> [Accessed: 28 September 2019]. DOI: 10.15407/mics2016.01.049.

Fortepan Iowa. Available at: <<http://fortepan.us/>> [Accessed: 28 September 2019].

Garskova, I. M. Bazy dannykh v istoricheskikh issledovaniiah: opyt i perspektivy. V. sb.: V. N. Vladimirov, I. M. Garskova (red.). *Krug idei: bazy dannykh v istoricheskikh issledovaniiah*. Barnaul, 2013, s. 7-17. (In Russian)
Гарскова, И. М. Базы данных в исторических исследованиях: опыт и перспективы. В сб.: В. Н. Владимиров, И. М. Гарскова (ред.). *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях*. Барнаул, 2013, с. 7-17.

Istanbul Urban Database (IUIDB). Available at: <<http://www.istanbulurbandatabase.com/>> [Accessed: 15 September 2019].

Konventsia ob okhrane Vsemirnogo kul'turnogo i prirodnogo nasledia (Parizh, 1972 g.). UNESCO. Available at: <<https://whc.unesco.org/archive/convention-ru.pdf>> [Accessed: 22 August 2019]. (In Russian)
Конвенция об охране Всемирного культурного и природного наследия (Париж, 1972 г.). UNESCO. Available at: <<https://whc.unesco.org/archive/convention-ru.pdf>> [Accessed: 22 August 2019].

Kotlobulatova, I. L'vivs'ka baza danykh «Urbanistychni obrazy» Tsentru mis'koi istorii. *Zapysky L'vivs'koi natsional'noi naukovoi biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, вип. 1, 2008, s. 591-98. (In Ukrainian)
Котлобулатова, І. Львівська база даних «Урбаністичні образи» Центру міської історії. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, вип. 1, 2008, с. 591-98.

Kulikov, V. Kraudsorsing v sokhraneni i izuchenii kul'turnogo nasledia. *Elektronnyi nauchno-obrazovatel'nyi zhurnal «Istoriia»*, t. 7, вип. 7 (51), 2016. Available at: <<http://history.jes.su/s207987840001670-6-1>> [Accessed: 01 March 2017]. DOI: 10.18254/S0001670-6-1. (In Russian)
Куликов, В. Краудсорсинг в сохранении и изучении культурного наследия. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*, т. 7, вып. 7 (51), 2016. Available at: <<http://history.jes.su/s207987840001670-6-1>> [Accessed: 01 March 2017]. DOI: 10.18254/S0001670-6-1.

Kyiv Interaktyvnyi. Available at: <<https://kyiv.lvivcenter.org/>> [Accessed: 28 September 2019]. (In Ukrainian)

Kyiv Interaktyvnyi. Available at: <<https://kyiv.lvivcenter.org/>> [Accessed: 28 September 2019].

List of World Heritage in Danger. UNESCO. Available at: <<https://whc.unesco.org/en/danger/>> [Accessed: 20 August 2019].

Locating London's Past. Available at: <<https://www.locatinglondon.org/>> [Accessed: 15 September 2019].

London Lives, 1690 to 1800: Crime, Poverty and Social Policy in the Metropolis. Available at: <<https://www.londonlives.org/>> [Accessed: 16 September 2019].

Mezhdunarodnaia khartiia po okhrane istoricheskikh gorodov (Vashington, 1987 g.). ICOMOS SPb. Available at: <http://icomos-spb.ru/component/joomdoc/1987_%20.pdf/download> [Accessed: 25 August 2019]. (In Russian)

Международная хартия по охране исторических городов (Вашингтон, 1987 г.). ИКОМОС СПб. Available at: <http://icomos-spb.ru/component/joomdoc/1987_%20.pdf/download> [Accessed: 25 August 2019].

Multimedia Storytelling Platform: I am Istanbul. Available at: <<http://benistanbulhikayeleri.com/>> [Accessed: 20 September 2019].

Münster, S., Apollonio, F. I., Bell, P., Kuroczynski, P., Di Lenardo, I., Rinaudo, F., Tamborrino, R. Digital Cultural Heritage Meets Digital Humanities. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, vol. XLII-2/W15, 27th CIPA International Symposium «Documenting the past for a better future», 2019, pp. 813-20. DOI: 10.5194/isprs-archives-XLII-2-W15-813-2019.

Narojczyk, K. W kierunku historii cyfrowej. Nowe możliwości – nowe wyzwania. *Res Historica*, no. 42, 2016, s. 329-50. DOI: 10.17951/rh.2016.42.329-350.

Oregon History Wayfinder. Available at: <<https://oregonhistorywayfinder.org/#/>> [Accessed: 16 September 2019].

Pol's'ka spadshchyna v Kharkovi. Available at: <<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.polishkharkiv>> [Accessed: 23 August 2019]. (In Ukrainian)

Польська спадщина в Харкові. Available at: <<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.polishkharkiv>> [Accessed: 23 August 2019].

Pol's'ka spadshchyna v Kharkovi v XIX-XX st. Available at: <<https://polishkharkiv.com.ua/uk/>> [Accessed: 16 September 2019]. (In Ukrainian)

Польська спадщина в Харкові в XIX-XX ст. Available at: <<https://polishkharkiv.com.ua/uk/>> [Accessed: 16 September 2019].

Posokhov, S. I., Rachkov, Ye. S. «U poshukakh oblychchia mista»: pro metu ta zavdannia novoho naukovooho proektu. U sb.: *Tradytsiina kul'tura v umovakh hlobalizatsii: zberzhennia avtentychnosti ta rozvytok kreatyvnykh industrii. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (22-23 chervnia 2018 r., Kharkiv)*. Kharkiv, 2018, s. 318-22. (In Ukrainian)

Посохов, С. І., Рачков, Є. С. «У пошуках обличчя міста»: про мету та завдання нового наукового проекту. У сб.: *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій. Матеріали науково-практичної конференції (22-23 червня 2018 р., Харків)*. Харків, 2018, с. 318-22.

Pryntsypy Valletty. *Kreatyvni mista v Ukraini*, 21 chervnia, 2012. Available at: <<http://www.creativecities.org.ua/uk/posts/?newsid=137>> [Accessed: 23 August 2019]. (In Ukrainian)

Принципи Валлетти. *Креативні міста в Україні*, 21 червня, 2012. Available at: <<http://www.creativecities.org.ua/uk/posts/?newsid=137>> [Accessed: 23 August 2019].

Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place (Québec, 2008). UNESCO. Available at: <<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>> [Accessed: 23 August 2019].

Recommendation on the Historic Urban Landscape (Paris, 2011). UNESCO. Available at: <<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>> [Accessed: 23 August 2019].

Rice, B. A. Evaluation of Online Databases and Their Uses in Collection Evaluation. *Library Trends*, vol. 33, no. 3, 1985, pp. 297-325.

Rosenzweig, R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. *The American Historical Review*, vol. 108, issue 3, 2003, pp. 735-62.
DOI: 10.1086/ahr/108.3.735.

Sahle, P. Digital Humanities? Gibt's doch gar nicht! In: C. Baum, T. Stäcker (eds). *Grenzen und Möglichkeiten der Digital Humanities*. Wolfenbüttel, 2015. Available at: <http://www.zfdg.de/sb001_004/> [Accessed: 10 September 2019]. DOI: 10.17175/sb001_004.

Schreibman, S., Siemens, R. and Unsworth, J. (eds). *A Companion to Digital Humanities*. Oxford, 2004.

The Dublin Core Metadata Initiative. Available at: <<https://www.dublincore.org/>> [Accessed: 26 September 2019].

The Harvard Map Collection. Available at: <<https://library.harvard.edu/libraries/harvard-map-collection/>> [Accessed: 17 September 2019].

The Oregon Encyclopedia. Available at: <<https://oregonencyclopedia.org/>> [Accessed: 16 September 2019].

The Oregon History Project. Available at: <<https://oregonhistoryproject.org/>> [Accessed: 16 September 2019].

The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas (Paris, 2011). ICOMOS. Available at: <https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_CIVVIH_text_EN_FR_final_20120110.pdf> [Accessed: 25 August 2019].

Time Machine. Available at: <<https://www.timemachine.eu/>> [Accessed: 16 September 2019].

Tron'ko, P., Vermenych, Ia. Istorychne misto iak kul'turna tsinnist' i ob'iekt pam'iatkookhorony. *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka*, vyp. 15, ch. 1, 2009, s. 171-183. (In Ukrainian)

Тронько, П., Верменич, Я. Історичне місто як культурна цінність і об'єкт пам'яткоохорони. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, вип. 15, ч. 1, 2009, с. 171-83.

UNESCO. *Concept of Digital Heritage*. Available at: <<https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage/concept-digital-heritage>> [Accessed: 23 August 2019].

Van der Hoeven, A. The Mediatization of Urban Cultural Heritage: Participatory approaches to Narrating the Urban Past. In: O. Driessens, G. Bolin, A. Hepp, S. Hjarvard (eds). *Dynamics of Mediatization: Institutional Change and Everyday Transformations in a Digital Age*. London, 2017, pp. 293-312. DOI: 10.1007/978-3-319-62983-4.

Vienna Memorandum on «World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape» (Vienna, 2005). UNESCO. Available at: <<https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-15ga-inf7e.pdf>> [Accessed: 25 August 2019].

Zubreczki, D. Most már telefonon is vadászhatjuk az összes Fortepan-képet. Két appal rukkolt elő az archív fotókat gyűjtő adatbázis. *Index*, 03 July, 2018. Available at: <https://index.hu/urbanista/2018/07/03/fortego_fortepan_app_alkalmazas_telefon/?fbclid=IwAR1k5dJuKKQ7qNgQGXRnn-4L16ailycqcP2P-MCgEN_h1Swmn-mbmHigIRE/> [Accessed: 27 September 2019].

Rachkov Yevhen Serhiiovych

Candidate of Historical Science, Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: yevhen.rachkov@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-8506-0162

DATABASE TECHNOLOGIES IN THE PRESERVATION AND STUDY OF URBAN CULTURAL HERITAGE

The article gives an overview of digital projects concerned with urban cultural heritage and based on the use of database technologies. Since the 2000s, these technologies have become an integral part of the practice of preservation and study of urban cultural heritage. The popularity of database technologies in this field can be explained primarily by their effectiveness in storing, editing, searching through, and analyzing information. Systems of database management used in digital projects ensure the documentation of various

historical sources (written, visual, oral, etc.), phenomena, and processes, as well as provide additional opportunities for presentation and visualization of study results. Undoubtedly, the use of database technologies has a positive effect on the theory, methods, and instruments of the preservation and study of urban cultural heritage. At the same time, the use of database technologies and creation of digital archives (databanks) cannot be seen as a goal in itself and as the end result of digital projects devoted to urban cultural heritage. Instead, the practicability and specifics of building databases should be determined by their potential impact on the handling of certain pragmatic and conceptual tasks. It should also be borne in mind that database technologies usually do not ensure a complete transfer of information from primary sources to the electronic format. Rather, databanks being created today will become sources for the next generation. The prospects of using database technologies for the preservation and study of urban cultural heritage also remain subject to debate. After all, at the present stage it is important not only to expand the thematic focus of databases, but also to combine them with other information technologies, such as geographic information systems, 3D modeling, augmented and virtual reality, visual storytelling, and others.

Keywords: *information technologies, databases, cultural heritage, urban studies.*

Рачков Евгений Сергеевич

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-8506-0162

ТЕХНОЛОГИИ БАЗ ДАННЫХ В СОХРАНЕНИИ И ИССЛЕДОВАНИИ ГОРОДСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В статье представлен обзор цифровых проектов, посвященных городскому культурному наследию и основывающихся на использовании технологий баз данных. Начиная с 2000-х годов, эти технологии стали неотъемлемой частью практики сохранения и исследования городского культурного наследия. Причины популярности технологий баз данных в исследуемом контексте связаны прежде всего с их эффективными

механизмами хранения, редактирования, поиска и анализа информации. Системы управления базами данных, используемые в цифровых проектах, обеспечивают документирование различных исторических источников (письменных, визуальных, устных и т.д.), явлений и процессов, а также предоставляют дополнительные возможности для презентации и визуализации полученных результатов. Бесспорно, использование технологий баз данных положительно влияет на теорию, методы и инструменты сохранения и исследования городского культурного наследия. Вместе с тем использование технологий баз данных и создание с их помощью цифровых архивов (банков данных) не может рассматриваться как самодостаточная задача и конечный результат цифровых проектов, посвященных городскому культурному наследию. Вместо этого целесообразность и специфика построения баз данных должны определяться их потенциальным влиянием на решение конкретных прагматических и концептуальных задач. Следует также учитывать, что технологии баз данных обычно не обеспечивают полного переноса информации с первичных источников в электронный формат. Взамен создаваемые банки данных превращаются в источники следующего поколения. Дискуссионным остается вопрос о перспективах использования технологий баз данных для хранения и исследования городского культурного наследия. Впрочем, на современном этапе актуальным является не только расширение тематической направленности баз данных, но также их сочетание с другими информационными технологиями, например геоинформационными системами, 3D-моделированием, дополненной и виртуальной реальностью, визуальным сторителлингом и пр.

Ключевые слова: информационные технологии, базы данных, культурное наследие, городские исследования.

Легеза Сергій Валерійович

кандидат історичних наук, доцент

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Просп. Гагаріна, 72, 49000, Дніпро, Україна

Email: slegesa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3767-5848

ВЕЛИКЕ МІСТО ЯК «ГОЛОС» ТА «ОБРАЗ» (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТА ДНІПРО)

У статті розглядаються зміни в базових підходах у соціально-гуманітарному знанні до вивчення міста. Зокрема, ідеться про зміни в системі метафор, які лежать в основі дослідження міського простору. Головною тенденцією тут є поступовий перехід від домінування метафор «реального» простору в бік сконструйованих величин. «Уявне» та «символічне» стає невід'ємним елементом урбаністичних студій. Отже, доволі цікавими стають дослідження не так міської топографії чи реальних об'єктів / груп, що утворюють взаємопов'язані територіальні одиниці, як проблема символізації таких місць. Зокрема, у статті представлені результати дослідження образів «креативного міста», що існують у свідомості студентської молоді м. Дніпро. Зафіксовані певні розбіжності цих образів із реаліями Дніпра, які можна пояснювати двоїсто: з одного боку, молодь передусім звертає увагу на ті елементи об'єктів міського простору, які збігаються із засвоєною ними ідеологією креативності (де певні місця-символи, як, наприклад, система коворкінгів, важливі вже самим фактом свого існування); з другого, за будь-яких спроб самореалізації в такого роду креативному просторі користувач стикається із низкою суто практичних проблем, де символізація відступає на другий план. Оскільки можна відзначити й зміни в правилах символізації міського простору (від змін у цілісних описах міста до динаміки в системах топографічної номінації), цікавою проблемою стає еволюція узагальненого образу міста, інкорпорованого в свідомість містян. Одним із конкурентних проєктів тут стає дискурс, який доступний для містян завдяки виданням історико-краєзнавчої літератури (в умовах попередньої ідеологічної ситуації –

максимально офіційний). У статті розглянуто динаміку символізації історії Катеринослава-Дніпропетровська-Дніпра в межах принаймні трьох проєктів: традиційного, радянського та пострадянського. Представлена логіка змін у системі подій та персонажів, за допомогою яких історія міста презентується для містян у межах кожного з проєктів.

Ключові слова: урбаністичні дослідження, простір міста, символічні описи, культурний ландшафт, дискурс влади.

Дослідження міста як змінність метафор.

У соціальному пізнанні останнього століття найбільша теоретична плінність стосувалася (що цілком логічно) двох базових категорій у цій галузі знання – «суспільства» та «суб'єкта». А от третьою за динамікою змін дослідницьких концептів категорією цілком могло би стати «місто».

За більш ніж сотню років, від робіт М. Вебера до досліджень Дж. Уррі чи Дж. Ло, місто як об'єкт соціоцентричного дослідження цілком віддзеркалює і саму логіку динаміки соціального пізнання як такого. Загалом цю логіку – прив'язуючи її суто до досліджень міста гуманітаристикою – можна було би звести до змін у домінуванні трьох базових узагальнень (кожне з яких потребувало специфічного підходу до теоретизування та до практичних досліджень).

По-перше, це «місто як територія» – мабуть, найбільш стійка та зрозуміла за межами наукового загалу метафора. По суті, це безпосередній, «нульовий» рівень і сприйняття міста: через послідовність його забудови, інфраструктури, кварталів і топографії. Ця метафора, крім того, дозволяє постулювати можливість розглядати місто як цілісність, об'єкт, окрему одиницю і на онтологічному, і на пізнавальному рівні (тут достатньо згадати логіку дистанції між «Gemeinschaft» до «Gesellschaft» при переході від описів сільської общини до міського простору у Ф. Тьоніса (Tönnies 2005) або ж пошук значущих характеристик міста в царині політичного та економічного життя у М. Вебера (Weber 2017). Просторові координати, синхронічність (у значенні фіксації саме стійких системоутворювальних одиниць, що фіксували би сутність міста) та універсальність – три кити досліджень, що спираються на цю метафору.

Друге узагальнення – «місто як люди» – не менш очевидне (якщо говорити про повсякденне сприйняття міста з точки зору безпосереднього спостерігача). По суті, це психологічне центрування

на суб'єктах, погляд крізь можливість максимальної суб'єктивізації одиниць дослідження: від «окремої долі» до «типового представника». Але, починаючи від Г. Зіммеля, проблема суб'єкта в місті – і міста як сукупності окремих індивідів – розв'язується радше сепаратно (або ж принаймні в логіці зіткнення індивідуальних рис та деіндивідуалізації людини в місті як у площині послідовних взаємодій величезної кількості окремих суб'єктів). Місто, з одного боку, – це сукупність незнайомих, із усіма невротичними наслідками від необхідності підтримувати таку систему зв'язків; з другого ж боку, проживання в місті (і переживання міста) потребує максимальної індивідуалізації рис конкретного суб'єкта соціальної взаємодії – ми існуємо в міському просторі лише доти, доки маємо можливість виокремлюватися. Отже, за словами Г. Зіммеля, «психологічна основа, на якій проступає індивідуальність великого міста, – це підвищена нервовість життя, спричинена швидкою і безупинною зміною зовнішніх і внутрішніх вражень» (Simmel 2003, 315).

Нарешті, третя базова метафора, яка активно присутня в соціальному пізнанні останні десятиліття, – це «місто як образ». Найяскравіше, здається, ця метафора наявна в розмежуванні М. Серто «місця» та «простору». Якщо «місце» тяжіє до жорсткої структурності топографічного порядку, то «простір» стає вираженням дійсності повсякденних практик соціальних акторів; він не стільки реальний, скільки такий, що реалізується – тут і зараз, як мінлива послідовність реакцій на змінний контекст нашої повсякденності. М. Серто характеризує ці процеси так: «[Вони] є тривкими настільки, що встановлюють щоденні правила й відкривають таємні види творчості, у яких бентежні диспозитиви й дискурси сьогодення ховаються від нагляду організацій» (Certeau 2018).

У разі використання цієї метафори дослідники міського простору зосереджуються на практиках соціальних акторів чи на послідовності дій, зумовлених конкурентними індивідуальними картинами соціального середовища, в якому відбуваються такого роду контакти. А це актуалізує роботу не так зі «структурами», як з «уявленнями», мінливими картинами світу, які одночасно зумовлюють наші реакції на реальний світ.

Змінність метафор, що лежать в основі теоретичних концептів, іде в парі зі спробами зафіксувати особливості розвитку та перетворення самого міського простору (наприклад, у межах фіксації послідовності змін міста, його переходу від правил гри індустріального суспільства до сучасних станів, для яких у нас є низка вже звичних номінацій: до

суспільства «постіндустріального», «дигітального», «постмодерного» чи до «суспільства вражень», наприклад). Ці змінності призводять і до переформатування того, що, власне, дослідники намагаються зафіксувати як емпіричний матеріал.

Загалом дослідницькі траєкторії зі збирання емпірики щодо динаміки міського життя можна було би, дещо спрощуючи, звести до кількох стратегій. Передусім це пошук змін у структурних характеристиках міст (динаміка міської топографії, перетворення економічних моделей, що зумовлюють значення конкретного міста для регіону чи в масштабі країни, метаморфози структури населення тощо). Саме тут є первинні можливості погляду на місто як на територію, де реалізуються нові економічні чи політичні стратегії (як у теоріях «відкритого міста» чи «креативного міста»). Інший напрям дослідницьких пошуків у соціальному пізнанні зосереджується на фіксації систем змін у процесах символізації міст – інакше кажучи, на дослідженні того, чим місто є для містян з точки зору цих останніх. Елементи культурної пам'яті, стратегії прийняття міста мігрантами, механізми інкорпорації в новий для себе простір – і одночасне пере(с)творення актуальної системи соціальних правил гри: саме це перебуває в центрі уваги цього дослідницького напрямку. Нарешті, третій цікавий напрям – хоча й формально близький до попереднього – це дослідження систем опису міста, мови цього опису та правил і обмежень своєрідного «мовлення містом», чим займаються як кожен містянин у своїй повсякденності, так і науковець, намагаючись концептуалізувати невлонний смисл соціальних процесів у певних просторових координатах, які ми й звикли називати містом. Це своєрідна актуальна гра метафор, за допомогою якої ми присвоюємо (або й нав'язуємо) місту необов'язково іманентні йому смисли; але з моменту вдалого присвоєння цих смислів, місто вже починає перебувати в наперед заданій системі координат, у певний спосіб символізується.

Своєрідне поєднання другого та третього підходів видається доволі плідним для накопичення матеріалу, який міг би пояснювати динаміку актуальних образів міста – тих, із якими містяни мають справу як із певними фоновим знанням, і тих, які вони, в свою чергу, активно переформатують, ресимволізуючи специфічний (і вже закріплений у суспільній свідомості владними агентами) культурний ландшафт¹.

Зокрема, доволі близькою темою тут виявляється проблема культурної (соціальної) пам'яті.

¹ Тут ми використовуємо термін «культурний ландшафт» у тому значенні, яке йому надає, наприклад, М. Гримич: як «суб'єктивності сприйняття міста та його метаморфози в колективній та індивідуальній пам'яті» (див: Нгумуч 2017, 22).

«Говорити про Дніпро»: змінності мови влади.

Від робіт М. Гальбвакса ідея про селективний характер культурної пам'яті цілком вкорінена в соціальній гуманітаристиці. Механізми такої селективності спрацьовують принаймні на двох рівнях: 1) на рівні ідеології (яка формується владою – чи радше владами, оскільки ідеологія не вичерпується формальними структурами: як, наприклад, у випадку актуального для недавнього минулого конструкту «радянської людини»); 2) у межах «праксеології» (яка формується «знизу», через практики й фантоми колективних уявлень, впливи персонального, сімейного, етнічного досвіду тощо). Крім того, важливими стають своєрідні «точки збірки»: сукупності подій, дат, фігур та символів, які – в межах конфігурування минулого – виступають «рамками пам'яті», розмежовуючи дозволене та нелегітимне (Halbwachs 2005).

Мовні форми, системи проговорювання дійсності задають словесні конвенції описів соціокультурної дійсності соціальними суб'єктами: вони одночасно полегшують реактуалізацію усталених ідеологій культурної пам'яті – і обмежують їхню варіативність. Оскільки ж владна модель «рамок» культурної пам'яті залежна від ширших ідеологічних систем, що домінують у суспільствах тут-і-зараз, доводиться говорити й про конкурентність такого роду конвенцій.

Для міського простору – і для свідомості містян – існування відносно цілісної картини минулого, своєрідної призми, що дозволяє фіксуватися на певних об'єктах та подіях (і залишати в тіні інші, що перебувають поза межами «рамок пам'яті»), є необхідним елементом формування самосвідомості «мене-як-містянина». Тут завжди є можливість гри між кількома рівнями актуальної картини міста: прямий і безпосередній досвід проживання міста, буквального засвоєння його через фізичні зусилля того, що М. Серто називав «прогулянками» (Serreau 2018, 199-201); досвід попередніх поколінь (своїх сім'ї – або інших представників референтної для людини групи); форми номінації (та перейменування) «звичних» міських просторів (назви вулиць та площ, архітектурні об'єкти та пам'ятники чи пам'ятні знаки, динаміка офіційних форм номінації міського простору).

У цьому ряду доволі цікавим прикладом є історико-краєзнавча література, яка ще донедавна здебільшого могла розглядатися як елемент владного дискурсу². Такого роду тексти дозволяють пропонувати

² Ідеться про ситуацію, характерну передусім для радянського простору, де історико-краєзнавчі розвідки популярного характеру (чи то – орієнтовані на міську спільноту) були ініційовані, підтримувані або принаймні верифіковані офіційною владою; конкурентними щодо владного дискурсу такого роду тексти ставали лише в окремих – і чи не виняткових – випадках, як-от книжка Д. Яворницького, про яку йтиметься нижче.

містянам (якщо не нав'язувати, коли ми говоримо про офіційні картини минулого) не лише опорні фігури, події чи дати, важливі для відтворення цілісної картини історії, важливої для території їхнього проживання, але й набір риторичних прийомів та специфічних «словесних конвенцій», за допомогою яких розбудовується образ міської історії.

У випадку із Катеринославом-Дніпропетровськом-Дніпром можна говорити про принаймні три тексти, які містили цілісний опис міста-історії та існували як конкурентні проекти для створення актуальних рамок пам'яті дніпрян. Це, зокрема, «Історія міста Катеринослава» Д. Яворницького (Iavornitskii 1989), «Місто на трьох пагорбах» М. Шатрова (Shatrov 1966) та колективна праця «Дніпропетровськ: віхи історії. Історичний нарис» (Volebrukh etc. 2001).

Текст Д. Яворницького принципово звертається до минулого (вже на рівні назви, оскільки на 1937 рік, коли книга була написана, такого міста як «Катеринослав» уже не було) – і працює зі словесними та дискурсивними моделями цього минулого. Навіть більше, актуальний – радянський – період згадано у книзі лише на кількох останніх сторінках, а в сюжетах про новий міський устрій використовуються образи та слова, що виходять далеко за межі звичного радянського дискурсу 1930-х років: «З усього того утвориться одне стоверстне, багатолюдне, багате, блискуче місто, свого роду славетний український Манчестер» (Iavornitskii 1989, 156-7) [курсив – С. Л.].

Важливим є й те, що в книзі немає звичної для радянської краєзнавчої літератури центрованості на проблематиці пролетаріату в міському просторі (а «місто заводів» – абсолютно стійкий троп для описів Дніпропетровська весь радянський період). Місто Катеринослав, з точки зору Д. Яворницького, є центром управління та культури (аж до переліку головних подій в історії міста, які стосуються саме до цих локусів – аж до приїзду в Катеринослав О. Пушкіна чи відкриття тут університету чи музею).

Нарешті – і це, здається, найнезвичніше в книзі, – Яворницький охоче надає місце живим голосам свідків подій катеринославського минулого. Для цих «голосів з минулого» максимально релевантно залишається стара, неактуальна для радянської людини, топоніміка міста, а в книзі співіснують два конкурентні наративи: мова офіційних документів Російської імперії, адміністративного життя губернського міста – і мова, яка базується на персональних досвідах проживання «колишніх». І обидва вони – б'ють повз і читачів тодішніх, і читачів теперішніх.

М. Шатров працював з історією Дніпропетровська як журналіст, але одночасно, вже у вступі, фіксує загальні межі історії міста, як він

їх бачить (і одночасно домовляється щодо рамок колективної пам'яті, яка стане актуальною для його читача): «Рассказать читателю, прежде всего, читателю молодому (...) о том, как захолустный степной городок превратился в крупный промышленный центр, как возникла его трудовая армия, как жили, работали, боролись против мрачных сил царизма екатеринославские пролетарии, как пришли они к Октябрю, водрузив над городом алое знамя» (Shatrov 1966, 5). Це, так би мовити, зворотній образ до образу міста, який створив Д. Яворницький: це історія, де розріджений час допролетарського періоду (коли будь-які значущі події транзитні для міста) ущільнюється та набуває значущості лише із перетворенням Катеринослава на «місто заводів»; а «робітничий Катеринослав» дозволяє переходити до усталених і клішованих схем опису дореволюційної реальності. Це час відомих героїв (а знання про них закріплене в топоніміці міста, сучасної для читача – у вулицях та площах імені Гопнер, Бабушкіна, Петровського...).

Одночасно в цій моделі майже немає місця сюжетам з культурного та наукового життя міста – зокрема, О. Поль на сторінках книжки лише згадується (а це ж, по суті, та людина, яка створює релевантний для авторської моделі історії міста «робітничий Катеринослав»), а Д. Яворницький – не згадується зовсім. Говорити про культуру та науку для автора стає можливим лише коли зменшується запал революційної боротьби – у розповідях про часи реакції поміж 1905–14 роками. Крім того, автор зосереджується не так на подіях, як на коментарі до цих подій, пояснюючи читачеві, як саме треба ті сприймати, закріплюючи рамочні конструкції культурної пам'яті, про які писав М. Гальбваск.

Останнім (принаймні в межах офіційного дискурсу) проектом синтетичного опису історії міста Дніпра є книга авторського колективу місцевих науковців та краєзнавців «Дніпропетровськ: віхи історії. Історичний нарис» (знову ж – книга, видана за сприяння та під патронатом міської влади). Книга фактично підбивала підсумок переосмислення міської історії за п'ятнадцять років незалежності України (і, що виявилось доволі важливим, вийшла до світоглядного розколу, який Україна і дніпряни переживали після 2004 року – а тому відображає таку собі суспільно узгоджену на початок 2000-х версію історії міста). По суті, книга виявилася тим нарративом, де важливими стають як збіги, так і відмінності щодо знайомих (і для читачів, і для більшості авторів) тропів радянської ідеологічної машини.

Максимальні зміни в загальній схемі історії міста сталися саме відносно першого періоду його існування. Зокрема, це стосується ранньомодерної доби – чи то передісторії простору майбутнього

Дніпр(опетровськ)а в XV–XVIII ст. Місто фактично ще до свого офіційного заснування включається в ідеологему «козацького краю». Крім того, попри ці нові мотиви, загалом рання історія Катеринослава залишається незмінною: місто отримує свій голос виключно після перетворення на місто промислове. Щоправда, схема «міста-трудівника» доповнюється образами Катеринослава як «Нової Америки». Це вже не звична для радянського дискурсу боротьба двох антагоністичних проєктів: «капіталістичного хаосу» та «пролетарського порядку» – «торговельне багатство» позбувається тут негативних конотацій і стає одним із елементів незмінних характеристик міської ідентичності.

Що ближче стає розповідь до нашого часу, то меншою кількістю персональних доль, голосів та документів послуговуються автори. Головною риторичною фігурою для післявоєнної історії міста стає принцип «як нам усім відомо», що дозволяє ігнорувати розбіжності елементів «соціальних пам'ятей» в умовах реальної відсутності однозначної моделі пояснення переходу від «розвинутого соціалізму» до української незалежності (Legeza 2018).

Загалом можна сказати, що автори офіційних описів міського простору намагалися створити символічні конструкції, які повинні організовувати суб'єктивне сприйняття міського простору для містян, відірваних від інших видів соціальної пам'яті (сімейної, архівної тощо).

«Говорити Дніпром»: можливості та вірогідності ресимволізації міського простору.

Дотичною, але в чомусь, так би мовити, «перпендикулярною» до проблеми формування рамок культурної пам'яті, є проблема (пере)означення соціальними акторами міського простору (або ж – точніше – за словами С. Штретлінг та К. Міщенко, «процесуального простору») (Shtretling, Mishchenko 2018, 3).

Уже згадуване розрізнення М. Серто «місця» та «простору», де за основу протиставлення береться відповідно об'єктність та процесуальність (із усіма ілюзіями «реального» та фантазмами «конструйованого»), цілком вкоренилася в сучасному соціальному пізнанні. Для досліджень міського простору це означало перемикання уваги дослідника зі стійкого, усталеного на те, що формується тут-і-зараз. Важливою тут стає не топографія розподілу міських територій, логіка транспортних потоків чи антропотоків між, наприклад, центральними та спальними районами міста, але логіка фіксації містянами «свого» та «чужого» або змінності практик, за допомогою яких одні й ті самі місця в міському пейзажі змінюють своє значення й призначення

(інколи – навіть протягом доби, відносно від того, яка саме група містян використовує ці простори для власних потреб).

Не можна говорити, що ці практики з'являються лише зараз, за умови якихось докорінних соціальних, економічних чи культурних перетворень³. Вони існували в будь-якому місті в будь-який час, оскільки символічність є чи не більш первинною характеристикою міського простору, ніж його економічне значення; тому і переозначення міських просторів – є серед практик, які соціальна спільнота міста реалізує, так би мовити, «за дефолтом»⁴. Але тут ідеться навіть не про практики влади, а про діяльність знизу – на рівні окремих соціальних груп. Зокрема, в тому самому Дніпрі, прикладами такого символічного переозначення (і переприсвоєння, що не менш важливо) конкретних міських просторів могли би стати історії присвоєння неформальними молодіжними групами території кафе «Ланцюги» («Цепи») за часів Радянського Союзу чи освоєння руїн лікарні «Червоного Хреста» рольовиками гри «S.T.A.L.K.E.R.» у 2000-х (останній випадок тим більш цікавий, бо залишки лікарні були по інший бік вулиці від Дніпровського управління СБУ).

До цієї проблематики максимально дотична концепція Ч. Лендрі. Розділяючи міську інфраструктуру на «жорстку» та «м'яку» (цілком у значенні вже згаданих «місця» та «простору» М. Серто), Лендрі додає до «м'яких» характеристик не лише практики чи символізацію, але й систему зв'язків і взаємодій між людьми, що стимулює поширення інформаційного потоку між індивідуумами та організаціями.

Певним розвитком цієї системи поглядів на міський простір стала концепція «креативного міста» – зокрема в тому, що стосується ідей Р. Флориди, який дещо утопічно намагається говорити про місто передусім як про простір креативності, де соціальні суб'єкти отримують змогу реалізовуватися в режимі тут-і-зараз. Важливими в цьому плані стають спроби надати нового значення концепту людського капіталу, але не менш важливими є ідеї зрощення потенційності цього останнього із територіальними та просторовими характеристиками сучасного міста. Слідом за Д. К. Саймонтоном, Р. Флорида фіксує дві характерні особливості міста як простору, який генерує та стимулює креативність. Це, по-перше,

³ Щодо переозначення символічних просторів Катеринослава-Дніпропетровська-Дніпра за змін «великої політики» див., наприклад: Легеза, С. Сучасне місто як символічний простір: «місце», «знаки», «зв'язок часів» (на прикладі м. Дніпропетровська). У: О. Міхєєва та ін. Соціологія міста. Донецьк, 2010, с. 446-452.

⁴ Тут – у буквальному значенні з комп'ютерного сленгу: «by default» – програмний пакет, який встановлюється незалежно без бажань користувача, до свідомого вибору цього останнього.

накопичення взірців для наслідування (у системах соціальних агентів, які актуалізовані в місті – як могли би сказати ми); по-друге, – це продукування культурної гетерогенності (як звичної характеристики сучасного міста) (Florida 2018, 193-4). Місто має заздалегідь встановлені правила гри (які активно інкорпорує «нові містяни» чи наслідують «постперші» покоління міських жителів за самим фактом соціалізації в міському просторі); місце є простором змін та складної гри можливостей ансамблів капіталів.

Відповідно інтерес становлять спроби фіксації особливостей Дніпра як «креативного міста» (як у потенції – з позиції соціальних акторів, так і в реальних проявах – в існуванні точок креативності чи то точок, пов'язаних із ідеєю створення складних систем взаємодії потенційних носіїв змін міського простору).

Відразу відзначу, що можливість працювати із процесуальними просторами міста в розумінні пошуку «точок активної креативності» стикається із необхідністю відпрацювання специфічних методів (які радше наближались би до методів соціальної антропології); у першому ж наближенні можна зафіксувати деякі особливості роботи із креативними просторами м. Дніпро на рівні «місць» та сприйняття цих останніх соціальними акторами⁵.

У межах попереднього соціального картографування територій творчих індустрій у м. Дніпро привертає увагу те, що молодь в якості таких майже не фіксує звичні (якщо не сказати традиційні), здавалося б, місця творчої потенційності: офіційні театри, музеї, бібліотеки тощо. Натомість чітко бачимо присутність в уявленнях студентської молоді специфічних міських креативних просторів, які доволі часто створювалися без зв'язку із офіційною політикою владних інституцій. Це, зокрема, лофт-простори (представлені в м. Дніпро в єдиному поки що варіанті арт-простору «Fabrika»); але він майже еталонний з погляду «ідеології» місць такого типу: займає реконструйовану територію промислової зони – колишню швейну фабрику Володарського в центральній частині міста; це система коворкінгів (зокрема й на базі місць проживання студентів – як «Кузня української інтелігенції» на базі гуртожитку № 2 Дніпровського національного університету); це, нарешті, арт-простори (найбільш відомим тут є проєкт «Арт-квартал»,

⁵ Зокрема, я спираюся на дослідження, яке здійснювали співробітники кафедри соціології Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара «Оцінка розвитку творчих індустрій в просторі міста Дніпро» (листопад-грудень 2018 р.; № 400); дослідження передбачало анкетування студентів ЗВО м. Дніпро, пов'язаних у межах обраної професійної освіти із подальшою творчою діяльністю. Детальніше про дослідження див.: Андронova, В. Творчі індустрії в контексті зміни міського простору. У зб.: *Соціологічні дискурси: матеріали II Міжвузівської наукової конференції молодих учених (м. Дніпро, 12 грудня 2018 року)*. Дніпро, 2018, с. 3-8.

який активно працює не тільки із «місцем», але й з «простором» – у тому значенні, в якому його вживають М. Серто та Ч. Лендрі).

Одночасно можливо фіксувати певні розриви між знанням молодих людей про такі креативні простори в місті та їхньою готовністю реалізуватися в цих межах. Зокрема, за загальної впізнаваності наявних у м. Дніпро креативних просторів (ступінь відомості цих об'єктів для респондентів був не менший за 40 %, це доволі високий показник), відповідь про достатність таких просторів «показала» дещо інші цифри: загалом лише кожен третій респондент погодився із твердженням щодо достатності числа просторів для розвитку творчих індустрій у Дніпрі (а от сумніви висловили більш ніж дві третини респондентів). В оцінці характеристик життя, які забезпечує місто (і які, на думку дослідників, фіксуються як характеристики стилю життя, притаманного креативному класу), максимальну оцінку мали такі: незаперечним лідером, з точки зору студентської молоді, виступала насиченість міського простору Дніпра яскравим культурним дозвіллям (до 75 % опитаних); майже такий самий високий результат мала оцінка респондентами ступеня насиченості спортивного дозвілля (маючи на увазі бекграунд футбольного простору міста); чимала, з точки зору опитаних, насиченість м. Дніпро просторами для проведення міських публічних та розважальних закладів. Натомість коли респонденти переходять від характеристик, так би мовити, загального плану до тих, які безпосередньо стосуються їхнього творчого життя (в його реальності або ж потенційності), картина ускладнюється. Зокрема, не більше 40 % опитаних погоджувалися (з різним ступенем згоди) про достатність у Дніпрі просторів для власних творчих проєктів.

Оцінка специфіки та структури окремих творчих просторів м. Дніпро молоддю також є доволі показовою (маючи на увазі, що такого роду оцінки певною мірою умоглядні – оскільки між потенційністю та безпосереднім досвідом самореалізації є чимала дистанція). Найвища кількість респондентів (більш ніж 55 %) відзначила як важливий, на їхній погляд, елемент проведення в місті великої кількості заходів, орієнтованих на розвиток креативності мислення (олімпіади, конкурси, фестивалі тощо); у межах 35-39 % – кількість респондентів, які відзначають як реалії Дніпра розвиток культурних кластерів та розвиток малого та середнього бізнесу. А от розвиток інноваційної сфери та формування інноваційних кластерів в просторі міста є помітним лише для незначної кількості опитаних (від 15 до 5 %).

Відповідно й проблемні моменти в наявних елементах креативності в місті фіксуються в діапазоні від думки про недостатню підтримку

креативних спільнот владою та бізнес-структурами (цей варіант вибрали більше 65 % респондентів) до відсутності доступу креативної спільноти до фінансових ресурсів (близько 50 % опитаної молоді).

Безперечно, таке зовнішнє оцінювання можливостей та проблем розвитку кластерів інноваційності та креативності в місті повинно бути доповнене поглядом зсередини – ретельним аналізом особливостей функціонування тих реальних місць та просторів, які можуть бути пов'язані із практиками креативності. Але й такого роду «зовнішній» погляд з боку потенційних носіїв креативних практик чимало говорить про саму систему очікувань студентської молоді щодо власної самореалізації. Сприйняття міського простору як комфортного або ж незручного для соціального суб'єкта майже завжди має за наслідок зростання міграційних настроїв цих останніх (у межах проведеного дослідження два з п'ятих опитаних висловлювали відносно чітке бажання шукати самореалізацію поза м. Дніпро).

Отже, певний розрив між оцінкою зовнішніх обставин та рефлексивністю своєї включеності в міський простір потребував би подальших уточнень саме в значенні вивчення не так структурних одиниць «реального» простору міста, як систем практик, що навколо нього виникають – зокрема й спонтанно (як, наприклад, у відкритих суспільних просторах м. Дніпра – таких, як міська набережна чи присвоєні та освоєні молоддю площі міста). Образ міста, який існує в свідомості містян, раз у раз стає значно вагомішим за реальні об'єктивні структури, нехай навіть актуалізовані на рівні діяльності суспільних груп. Називаючи, створюючи цілісний опис міського простору, ми спричинюємо змінність уявлень про нього – а отже, і змінності реакцій та практик у цьому просторі. Отже, ідеться і про можливості змін оптики описів міста як об'єкта соціологічного дослідження.

References / Бібліографія

- Andronova, V. Tvorchі industrii v konteksti zminy mis'koho prostoru. U zb.: *Sotsiologichni dyskursy: materialy II Mizhvuzivskoi naukovoi konferentsii molodykh uchenykh (m. Dnipro, 12 hrudnia 2018 roku)*. Dnipro, 2018, s. 3-8. (In Ukrainian)
- Андропова, В. Творчі індустрії в контексті зміни міського простору. У зб.: *Соціологічні дискурси: матеріали II Міжвузівської наукової конференції молодих учених (м. Дніпро, 12 грудня 2018 року)*. Дніпро, 2018, с. 3-8.

Bolebrukh, A. ta in. *Dnipropetrovs'k: vikhy istorii. Istorychnyi narys. Dnipropetrovs'k*, 2001. (In Ukrainian)

Болебрух, А. та ін. *Дніпропетровськ: віхи історії. Історичний нарис. Дніпропетровськ*, 2001.

Certeau, M. *Prohulianky mistom*. U zb.: K. Mishchenko, S. Shtretlinh (red.), *Rukhlyuyi prostir*. Kyiv, 2018, s. 192-211. (In Ukrainian)

Серто, М. *Прогулянки містом*. У зб.: К. Міщенко, С. Штретлінг (ред.), *Рухливий простір*. Київ, 2018, с. 192-211..

Florida, R. *Homo Creativus: Iak novyi klas zavoiovuie svit*. Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Флоріда, Р. *Homo Creativus: Як новий клас завойовує світ*. Київ, 2018.

Halbwachs, M. Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat. *Neprikosnovennyy zapas*, no. 2/3, 2005, s. 9-27. (In Russian)

Хальбвакс, М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*, № 2/3, 2005, с. 9-27.

Hrymnych, M. Kulturnyi landshaft: terminolohichniy ekskurs. U zb.: *Kulturnyi landshaft Kyieva ta okolyts'*, t. 1. Kyiv, 2017, s. 10-25. (In Ukrainian)

Гримич, М. Культурний ландшафт: термінологічний екскурс. У зб.: *Культурний ландшафт Києва та околиць*, т.1. Київ, 2017, с. 10-25.

Legeza S. Suchasne misto iak symvolichniy prostir: «mistse», «znaky», «zviazok chasiv» (na prykladi m. Dnipropetrovs'ka). U: O. Mikheieva ta in. *Sotsiologhiia mista*. Donetsk, 2010, s. 446-52. (In Ukrainian)

Легеза, С. Сучасне місто як символічний простір: «місце», «знаки», «зв'язок часів» (на прикладі м. Дніпропетровська). У: О. Міхеєва та ін. *Соціологія міста*. Донецьк, 2010, с. 446-52.

Legeza, S. Transformatsii sotsialnoi pam"iati v istoriko-kraieznavchykh opysakh mista. U: *Osobyist' i sotsialni instituty v urbanizovanomu suspil'stvi: misto Dnipro*, t. 1. Dnipro, 2018, s. 162-90. (In Ukrainian)

Легеза, С. Трансформації соціальної пам'яті в історико-краєзнавчих описах міста. У: *Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро*, т. 1. Дніпро, 2018, с. 162-90.

Shatrov, M. *Gorod na trekh kholmakh*. Dnepropetrovsk, 1966. (In Russian)

Шатров, М. *Город на трех холмах*. Днепропетровск, 1966.

Shtretling, S., Mishchenko, K. Peredmova. U: *Rukhlyuyi prostir*. Kyiv, 2018, s. 6-11. (In Ukrainian)

Штретлінг, С., Міщенко, К. Передмова. У: *Рухливий простір*. Київ, 2018, с. 6-11.

Tönnies, F. *Spil'nota ta suspil'stvo*. Kyiv, 2005. (In Ukrainian)

Тьоніс, Ф. *Спільнота та суспільство*. Київ, 2005.

Weber, M. *Gorod*. Moskva, 2017. (In Russian)

Вебер, М. *Город*. Москва, 2017.

Iavornitskii, D. *Istoriia goroda Ekaterinoslava*. Dnepropetrovsk, 1989. (In Russian)

Яворницький, Д. *История города Екатеринослава*. Днепропетровск, 1989.

Simmel, G. Velyki mista i dukhovne zhyttia. I, chyslo 29, 2003, s. 315-25. (In Ukrainian)

Зіммель, Г. Великі міста і духовне життя. I, число 29, 2003, с. 315-25.

Legeza Serhii Valeriiovych

Candidate of Historical Science, Associate Professor

Oles Honchar Dnipro National University

72 Gagarina Avenue, 49000, Dnipro, Ukraine

Email: slegesa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3767-5848

BIG CITY AS A 'VOICE' AND 'IMAGE' (ON MATERIALS OF THE CITY DNIPIRO)

The article explores how the basic approaches in socio-humanitarian knowledge about city studies have changed. More specifically, there are some changes in the system of metaphors, which serve as a basis for studying the city space. A gradual shift from "real" space metaphors domination to the constructed dimensions is the main tendency. "Imaginary" and "symbolic" are now the core elements of the urbanistic studies. Therefore, the issue of symbolization of such places is becoming more interesting than the studies of the city topography and real objects or groups that constitute interconnected territorial units. The paper presents the results of researching the images of

“creative city” as perceived by the student youth of Dnipro. The author of the article defines the differences between the above-mentioned images and the reality of Dnipro. There are several explanations of such differences. On the one hand, the youth notices the elements of the objects of the city space that fit into their ideology of creativity (some of the places-symbols, as co-workings, are important because of mere fact of their existence). On the other hand, during the process of one’s self-realization, they can face practical problems, and symbolization becomes less important. Since there are also some changes in symbolization of the city space (from changes in the holistic descriptions of the city to the dynamics of the topographic nomination system), the evolution of the generalized image of the city, which is incorporated into the citizens’ consciousness, becomes an interesting issue. The official discourse that is available for the citizens due to historical literature becomes one of the competitive projects. The article discusses the dynamics of the symbolization of the history of Katerynoslav-Dnipropetrovsk-Dnipro in traditional, soviet, and post-soviet projects. The author of the paper demonstrates the logic of changes in the systems of events and characters, which help to present the history of the city to the locals within each of the projects.

Keywords: *urban studies, city space, symbolic descriptions, cultural landscape, the discourse of power.*

Легеца Сергей Валерьевич

кандидат исторических наук, доцент

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Просп. Гагарина, 72, 49000, Днепр, Украина

Email: slegesa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3767-5848

БОЛЬШОЙ ГОРОД КАК «ГОЛОС» И «ОБРАЗ» (НА МАТЕРИАЛАХ ГОРОДА ДНЕПРА)

В статье рассматриваются изменения в базовых подходах к изучению города в социально-гуманитарном познании. В частности, речь идет об изменениях в системе метафор, которые лежат в основе исследований городского пространства. Главной тенденцией тут остается постепенный переход от доминирования метафор «реального» пространства в сторону сконструированных величин. «Воображаемое» и «символическое» становится неотъемлемым

элементом урбанистических исследований. Поэтому достаточно интересными становятся исследования не столько городской топографии или реальных объектов/групп, что создают взаимосвязанные территориальные единицы, сколько проблема символизации таких мест. В частности, в статье представлены результаты исследования образов «креативного города», которые существуют в представлениях студенческой молодежи г. Днепр. Зафиксированы определенные расхождения этих образов с реальями Днепра. Расхождения эти могут быть пояснены двояко: с одной стороны, молодежь прежде всего обращает внимание на те элементы подобного рода объектов, которые совпадают с усвоенной ими идеологией креативности (где определенные места-символы, как, например, система коворкингов, важны уже самим фактом своего существования); с другой, при любых попытках самореализации в такого рода креативном пространстве пользователь сталкивается с целым рядом преимущественно практических проблем, где символизация отступает на второй план. Поскольку можно отметить и изменения в правилах символизации городского пространства (от изменений в целостных описаниях города до динамики в системах топографической номинации), интересной проблемой становится эволюция обобщенного образа города, инкорпорированного в сознание горожан. Одним из конкурентных проектов тут становится дискурс, который доступен для горожан благодаря историко-краеведческой литературе (в условиях предыдущей идеологической ситуации – максимально официальный). В статье рассмотрена динамика символизации истории Екатеринослава-Днепропетровска-Днепра в границах, по крайней мере, трех проектов: традиционного, советского и постсоветского. Представлена логика изменений в системе событий и персонажей, при помощи которых история города презентуется в рамках каждого из проектов для горожан.

Ключевые слова: урбанистические исследования, пространство города, символические описания, культурный ландшафт, дискурс власти.

УДК 930.2:030"185/191":929(477.54-25):004.65

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-04

Посохов Сергій Іванович

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-1390-0625

**ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ «ХАРКІВСЬКОГО ПАНТЕОНУ»
(НА МАТЕРІАЛАХ ПУТІВНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст.)**

У центрі уваги автора перебуває проблема формування «пантеону» найвидатніших постатей в історії Харкова. З цією метою були проаналізовані дорадянські путівники по місту. Імена, які трапляються на сторінках путівників, заносилися у відповідну базу даних. У статті зазначені принципи побудови цієї бази даних та можливі інтерпретації одержаних результатів. Вона містить два поля – «особи» і «згадки». У першому полі фіксувалися ті імена, які трапляються на сторінках путівників, у другому – ті оцінки, які супроводжують певне ім'я. Разом із фіксацією імені особи зазначалася її соціальна чи професійна характеристика (вчений, військовий, архітектор, державний діяч тощо). У полі «згадки» залежно від характеру згадування тієї чи іншої особи зазначався коефіцієнт: якщо ім'я згадувалося без оцінок – це коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами, як «відомий», «визначний» та подібні – коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш докладна характеристика діяльності, передусім з погляду впливу на розвиток міста – коефіцієнт 3 (3 бали). У підсумку це дозволило створити певну ієрархічну систему імен і виокремити «ТОП-10». У перспективі це дозволить побачити систему імен у динаміці, коли деякі особи в певні періоди будуть «випадати» з кола лідерів, а інші потрапляти до цього списку. Також важливо буде зафіксувати зсуви в плані збільшення чи зменшення уваги до певної категорії осіб (мається на увазі соціальна та професійна характеристики). Загалом до бази даних потрапила інформація про більше ніж 650 осіб. Зроблено висновки про те, що на

© Посохов С. І., 2020

початку ХХ ст. у путівниках все менше згадували державних діячів та місцевих адміністраторів, а більше – художників, архітекторів, науковців. Також зазначено, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. список «місцевих героїв» у Харкові лише почав формуватися. Саме цим можна пояснити відсутність деяких відомих осіб у ТОП-10. Почасті це пов'язано також із тим, що й сам жанр путівника ще не оформився остаточно, а перші путівники радше нагадували інформаційні довідники, були тематично незбалансовані. Між тим цей матеріал може бути корисним для вивчення початкового етапу складання «харківського пантеону».

Ключові слова: *видатні постаті, путівники по місту, бази даних, Харків.*

Актуальність проблеми створення «пантеону національних героїв» протягом останніх років, здається, лише посилювалася¹. Втім, не все так просто. Зокрема, Ярослав Грицак з цього приводу зазначив: «Національний пантеон – річ цілком притаманна національним державам, у багатьох країнах пантеони існують поруч з іншими символами держави, такими як гімн чи прапор. Інше питання – чи спроможеться український уряд це зробити. Важливо, щоб це був громадський проект, щоб не зіпсувати і не “запопсувати” цю благородну ідею» (цит. за: Dorosh). Проблема полягає не лише в тому, щоби визначити спеціальне місце для меморіалу, де будуть перепоховані «національні герої», але йдеться про сам список таких осіб. Ясна річ, що з погляду стабільності й цілісності держави треба дбати про такий «пантеон героїв», який буде не розколювати, а консолідувати суспільство. Але чи можливий такий варіант? Чи означає це, що деякі персони апіорі не можуть бути представлені в такому списку? Крім того, виникають питання про те, який відсоток «схвалення» з боку суспільства має бути вирішальним і як його визначити? Вочевидь, що такі питання до винесення на розгляд громадськості мають бути обговорені в колі фахівців. Повною мірою це стосується й питання про список «місцевих героїв», адже почасти саме прагнення підняти «своїх» до рівня «загальних» спричинило певне напруження між регіонами й непослідовність гуманітарної політики в зазначеній сфері протягом останніх двох десятиліть.

¹ Зокрема, можна згадати проєкт телеканалу «Інтер», який називався «Великі українці» (реалізовувався протягом 2007–08 рр.).

Вочевидь, ступінь розробки проблеми формування списку найвидатніших осіб на регіональному рівні поки що низький. Практика вшанування місцевих діячів має глибоке коріння і формувалася здебільшого стихійно, коли той чи той об'єкт (будинок, вулиця і под.) отримували назву, що походила від імені людини, яку місцеві мешканці вважали непересічною. Якщо взяти Харків, то керовані в цьому плані процеси розпочалися лише наприкінці ХІХ ст. Зрозуміло, що за радянського часу ідеологічний контроль торкнувся й цієї сфери. У добу незалежної України намагання як окремих населених пунктів, так і регіонів визначити власну специфіку та пріоритети спричинило пошук видатних осіб, які причетні до історії краю. Зокрема, помітним явищем свого часу став проєкт «Головні харків'яни – зірки Слобожанщини», який реалізовувався протягом 2007–08 років. Тоді в інтернет-опитуванні взяли участь майже 19 тис. осіб. Вони запропонували список із більше ніж 100 імен. Окрім того, газета «Главное» тоді ж здійснила опитування майже 300 своїх читачів (G. Skovoroda stal pobeditelem). Утім, під час обговорення результатів голосування були цілком обґрунтовано висловлені певні сумніви щодо організації опитування, а значить, і щодо підсумків проєкту.

Процес змін у «харківському пантеоні», який розпочався після розпаду СРСР, набув завершеності у ході виконання Закону України про декомунізацію. Тоді на місцевому рівні розгорнулася дискусія про гідних вшанування місцевих діячів минулого (здебільшого вона точилася в інтернет-просторі). У листопаді 2015 року Харківська міська рада ухвалила рішення про перейменування 173 об'єктів міського середовища, а в лютому 2016 року ще 48 вулиць та 5 адміністративних районів. Перейменовані об'єкти здебільшого знов отримали «іменні» назви, але тепер пов'язані вже з «іншими героями». Ці зміни ще належить уважно проаналізувати. Окрім того, необхідно підкреслити, що останніми роками спостерігається свого роду «бум комеморації». Зокрема, якщо на початку 1990-х років у Харкові було близько 160 меморіальних дощок, то відтоді й до сьогодні було встановлено не менше 260-ти, не рахуючи меморіальних стандартизованих дощок (ще близько 100). Тобто слід визнати, що незалежно від цілком керованих процесів конструювання «місцевого пантеону» відбувається досить стихійний процес увічнення певних місцевих діячів.

Відповідно для того, щоби міркувати про «пантеон місцевих героїв», треба проаналізувати як наявні пам'ятники та меморіальні дошки, назви вулиць, установ та організацій, так і письмові джерела: довідники, публіцистику, літературні твори, спогади. Подекуди саме вивчення

другої категорії джерел дозволяє виявити ставлення мешканців до тих чи тих осіб, оскільки факт вшанування як такий ще не є свідченням, що місцева спільнота позитивно сприйняла відзначення саме цієї людини.

Серед тих джерел, які тривалий час залишалися на узбіччі дослідницького інтересу, слід назвати путівники. Путівники – це особливий вид видання. По суті, це інформаційний довідник. Є різні види путівників. Тут ідеться про путівники по країні й місту (те, що називається Guidebooks). Путівники мають тривалу історію, сягаючи античних *iteneraria*, але в сучасному вигляді вони сформувалися і набули поширення в XIX ст. у зв'язку з появою нових транспортних можливостей, з розвитком курортної індустрії і туризму (див. про це: Rozanova 2014). Путівники як один із жанрів популярної (нехудожньої) літератури сьогодні вже потрапили в поле уваги дослідників-істориків. Зокрема, зверну увагу на науковий проект естонських учених, який був присвячений вивченню образів Естонії й естонців у путівниках XIX – першої половини XX ст. Реалізація цього завдання виявилася неможливою без осмислення специфіки путівника як такого. У зв'язку з цим 2007 року в Тарту було проведено міжнародний науковий семінар «Путівник як семіотичний об'єкт». Були опубліковані роботи, в яких автори схарактеризували жанрові особливості путівників. Зокрема, як зазначила Л. Н. Кисельова: «Путівник – словесний жанр із визначеними автором / упорядником прагматикою і комунікативною стратегією, включений як в рекламний, так і в ідеологічний дискурс, який чітко моделює сприйняття описуваного простору. Перший риторичний засіб такого моделювання – це відбір об'єктів для огляду; друге – створення їхньої ієрархії за допомогою спеціальної системи позначок, астерисків чи шляхом використання ціннісних епітетів при характеристиці; третє – посилення на авторитетні точки зору; четверте – введення в дію різних стилістичних реєстрів» (Kiseleva, Pil'd, Stepanishcheva 2008, 8-9).

На інформаційний потенціал путівників звернули увагу й українські урбаністи (Dysa, Sklokina). І все ж не можна сказати, що путівники по містах вже стали об'єктом всебічного аналізу. Поки ми ще на початку цього шляху. Немає сумніву в тому, що путівники відігравали важливу роль у саморепрезентації міст. Як правило, автори фіксували увагу читача на найбільш значущих об'єктах, пропонували йому певні маршрути руху містом, згадували про «найбільш важливі» події чи «найбільш видатних» людей в історії міста. Звичайно, частіше інформація подавалася блоками, можливості для розгорнутих характеристик були обмежені. Однак і в такому вигляді ці дані ставали основою формування образу міста. Навіть більше, у такому редукованому вигляді вона

ставала навіть більш доступною для сприйняття широкою читацькою аудиторією. Про цей процес формування образу міста написав уже автор першого харківського путівника (1881 р.): «Хтось помітив, що міста, як і люди, мають свої власні характер-фізіономію, своє життя, свої прагнення в досягненні багатства і значення між побратимами іншими містами. Як у людей є похвальба знатністю предків, так і міста можуть в свою чергу виставити на огляд свою історію минулого процвітання і значення» (Ustinov 1881, 64).

Отже, хоча путівники по місту й були розраховані насамперед на туристів, однак не слід заперечувати їхнє значення для формування ідентичності жителів того чи того міста. Передусім ідеться про ті путівники, які вийшли друком у відповідному місті (тобто про ендегенні варіанти репрезентації міста). Про зацікавленість місцевих мешканців такими виданнями свідчить передмова до путівника «Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов» (Khar'kov 1915): «Друге видання путівника, що вийшло на початку 1914 року, було розпродано до листопада; попри поточні події, попит на путівник не вщухає, і Товариство [Харківське товариство шанувальників природи – С.П.] випускає це третє видання» (Khar'kov 1915, 1).

Звичайно, загальний соціокультурний і політичний контекст мав свій вплив на цей «погляд зсередини», але все ж слід визнати, що зовнішній вплив стосувався загальних принципів, а місцевий погляд виявлявся в конкретних акцентах.

На сьогодні в моєму розпорядженні є більше тридцяти путівників по місту Харкову. Зрозуміло, що більшість цих видань була опублікована в радянський час. Однак перше таке видання, як уже зазначено, вийшло друком ще 1881 року. Втім, одразу слід підкреслити, що цей путівник ще має чимало спільного з тими довідково-інформаційними виданнями, які з'явилися дещо раніше – у 1860-ті роки (статистико-інформаційний щорічник «Памятная книжка Харьковской губернии», статистико-інформаційний збірник «Харьковский календарь»)². Надалі можна спостерігати поступове формування більш чітких ознак цього типу видання. Перші радянські путівники з'явилися в Харкові наприкінці 1920-х років.

Звичайно, путівники досить різні за змістом, утім, вивчення цих видань дозволяє з'ясувати й дещо загальне, те, що Йорн Рюзен визначив як «інтерсуб'єктивну істину» (див. про це: Repina 2008, 16-7). Зокрема, аналіз текстів путівників дозволяє з'ясувати чимало з того, що вважалося

² Звичайно, можна згадати й раніші «описи» губернії та міста, як-от «Топографическое описание Харьковского наместничества» кінця XVIII ст. (1788) чи працю С. І. Кованько «Описание Харьковской губернии» (1857).

у певний час предметом гордості місцевих мешканців, а також про що «забували» згадати автори. Путівники досить насичені іменами. Якщо визначити загальну тенденцію, то можна казати про поступове збільшення акценту на ролі видатних осіб в історії міста й регіону. Втім, до сьогодні ані перелік згаданих у путівниках осіб, ані ті оцінки, які були їм надані в цих виданнях, ще не стали об'єктом спеціальної уваги. Відповідно, це і є метою, яку поставив перед собою автор цього дослідження.

На цей момент я для реалізації зазначеної мети проаналізував путівники по Харкову дорадянського часу. Зокрема, в моєму розпорядженні є чотири такі путівники (1881, 1902, 1905 та 1915 рр.). Імена, які трапляються на сторінках путівників, занесли у відповідну базу даних (застосування бази даних для реалізації зазначеної мети й становить новизну роботи). Вона була створена в системі управління базами даних (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010. Ще на початку дослідження визначено принципи побудови бази даних (з урахуванням особливостей путівників усіх періодів). Вона містить два поля – «особи» і «згадки». У першому полі фіксувалися імена, які трапляються на сторінках путівників, у другому – оцінки, які супроводжують певне ім'я. У полі, де фіксувалося ім'я, також зазначалася певна соціальна чи професійна характеристика особи (вчений, військовий, архітектор, державний діяч тощо). Зауважимо, що до бази даних не включалися імена, які траплялися в назвах згаданих на сторінках путівників урбанонімів, назвах підприємств та організацій, церков, нагород, а також імена літературних персонажів, героїв кінофільмів та ін. У полі «згадки» залежно від характеру згадування тієї чи іншої особи, зазначався певний коефіцієнт: якщо ім'я згадувалося без оцінок – це коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами як «відомий», «визначний» та подібні – коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш докладна характеристика діяльності, передусім з погляду впливу на розвиток міста – коефіцієнт 3 (3 бали)³.

У підсумку це дозволило створити певну ієрархічну систему імен і виокремити «ТОП-10». У перспективі це дозволить побачити зазначену систему імен у динаміці, коли деякі особи в певні періоди будуть «випадати» з кола лідерів, а інші потрапляти до цього списку. Також важливо буде зафіксувати зсуви в плані збільшення чи зменшення уваги до певної категорії осіб (мається на увазі соціальна та професійна характеристики).

³ Наявність персонального фото на сторінках путівника також оцінювалася коефіцієнтом 3.

На сьогодні, як зазначено, маємо лише результати аналізу дорадянських путівників (решта ще обробляється). Про що вони свідчать? Передусім знову підкреслимо, що проаналізовані чотири видання досить різні (і за обсягом, і за спрямованістю, і за своєю структурою). Наявні відмінності не в останню чергу пов'язані з зацікавленнями авторів путівників. Вочевидь, І. А. Устинов частіше згадував акторів, а в путівнику по Харкову, який вийшов друком 1915 року, пріоритет надано художникам (тут основний акцент зроблено на характеристиці музеїв та колекцій живопису). Однак, поки не роблячи акцент на цих відмінностях, спочатку спробуємо проаналізувати інформацію як єдиний масив даних. Загалом до бази даних потрапила інформація про більше ніж 650 осіб. Якщо поррахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори путівників приділили державним діячам, місцевим губернаторам та міським головам, іншим посадовцям, військовим, починаючи ще з козацьких часів (загалом таких 151 особа). Наступну сходинку посіли вчені, керівники освітніх закладів та вчителі (89), після них – художники (78), актори, антрепренери, режисери, диригенти (71), церковні діячі (59), купці та підприємці (45), письменники та поети (39), благодійники (37), медики (35), архітектори (27). Хоча, на перший погляд, домінування «можновладців» очевидне, втім, якщо звести до купи «представників вільних професій», то ця група переважить інші. Симптоматичним є доволі високий рівень згадок науковців та освітян, що, вочевидь, пов'язано із утвердженням образу Харкова як університетського міста⁴. Важливо також відзначити високу частоту згадок медиків. До цієї групи потрапили як лікарі, так і професори медицини (отже, частка вчених може бути ще збільшена). Ясна річ, що серед благодійників часто називали заможних людей (або купців / підприємців, або дружин губернаторів та ін.). Відповідно, ця група також може бути розподілена між іншими. Втім, на нашу думку, виокремлення цих груп важливо з того погляду, що високий відсоток згадувань медиків також свідчить про певний імідж міста як медичного центру (до речі, в путівниках спеціально виокремлено розділ, який присвячено медичним закладам). Акцент на діяльності благодійних товариств та окремих осіб може свідчити на користь того, що в суспільстві набували значення громадська та приватна ініціативи.

Помітно, що на початку ХХ ст. в путівниках все менше згадували державних діячів та місцевих адміністраторів, а більше – художників, архітекторів, науковців. Принаймні якщо серед ТОП-10 перших двох

⁴ Детальніше про образ Харкова як університетського міста див.: Posokhov, S. I., Rachkov, Ye. S. Kharkiv as a University City: the Evolution of Symbolic Space. East/West: Journal of Ukrainian Studies, vol. VII, no. 1, 2020, pp. 129-167.

путівників переважну більшість (70 %) становлять імена державних та церковних діячів, а решта – це купці та актори, то вже в путівнику 1905 року до групи лідерів не увійшов жоден державний діяч, а серед церковних діячів лише ті, хто відзначився своєю працею на ниві просвіти та науки. У ТОП-10 путівника 1915 року не потрапив жоден зі світських та церковних адміністраторів, до цієї групи увійшли виключно архітектори, вчені, просвітники, художники, письменники.

Сумарний рейтинг усіх осіб дозволяє легко виокремити першу десятку лідерів: імператриця Катерина II – 27, письменник Григорій Квітка-Основ'яненко – 26, громадський діяч і просвітитель В. Н. Каразін – 22, імператор Олександр I – 21, генерал-губернатор С. О. Кокошкін – 17, митрополит Філарет (Гумілевський) – 16, перший харківський єпископ Христофор (Сулима), архітектор Є. О. Васильєв, підприємець та меценат В. І. Пашенко-Тряпкін – по 14, імператор Петро I та намісник А. Я. Леванідов – по 13. Втім, цього недостатньо для з'ясування списку «місцевих героїв». Зокрема, якщо взяти до уваги лише коефіцієнт 3, який пов'язаний із фіксацією певної ролі особи в історії Харкова, то ці місця будуть виглядати дещо інакше: В. Н. Каразін – 15, С. О. Кокошкін – 12, архітектор О. М. Бекетов, а також лікар-філантроп В. А. Франковський – по 9, професор медицини В. Ф. Грубе, губернатор П. П. Дурново, купець Ф. С. Карпов, мистецтвознавець професор Є. К. Редін – по 6, решта – 3 і менше. Якщо згадування із коефіцієнтом 1 можна вважати до певної міри випадковим, то з коефіцієнтом 2 таким вважати вже не можна. Відповідно якщо ми порахуємо показники осіб у розділах «коефіцієнт 2» та «коефіцієнт 3», то, здається, і одержимо «справжні ТОП-10» харківського списку імен (як це бачилося наприкінці XIX – на початку XX ст.): В. Н. Каразін – 17, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко – 14, С. О. Кокошкін – 14, В. А. Франковський – 11, А. Я. Леванідов – 10, О. М. Бекетов – 9, Олександр I, Ф. С. Карпов, Катерина II, перший харківський губернатор Є. О. Щербінін – по 8. Однак і в такому разі можливі корективи. Вочевидь, високий рейтинг певній особі міг забезпечити лише один з путівників. Щоби цього не сталося, треба врахувати «вагу» тієї чи іншої персони в конкретному путівнику. Отже, з наведених списків випадають такі особи, як Карпов, Кокошкін, Леванідов. Те саме можна було би сказати й про О. М. Бекетова, але в цьому випадку слід врахувати, що він став помітною фігурою міського життя лише наприкінці XIX ст. і його ім'я об'єктивно не могло потрапити, наприклад, у путівник 1881 року. Тобто не треба обмежуватися формальною верхньою десяткою, а варто взяти до уваги й тих осіб, які мають дещо нижчий рейтинг. Серед таких

осіб можна побачити й тих, кого і сьогодні називають серед визначних особистостей в історії міста. Маються на увазі перший попечитель Харківського навчального округу С. Й. Потоцький, підприємець М. Х. Гельферіх, перший харківський осадчий Іван Каркач, засновник Харківського колегіуму Єпіфаній Тихорський та ін. Водночас дивує низький «рейтинг» Григорія Сковороди, Івана Сірка, Іллі Рєпіна, Г. П. Данилевського, І. І. Слатіна та деяких інших осіб. І це при тому, що навіть деякі об'єкти міського середовища отримали відповідні назви (що свідчить про визнання результатів діяльності цих людей ще в дореволюційний час): міська офтальмологічна лікарня імені Л. Л. Гіршмана, музичне училище імені І. Слатіна, лікарня з невідкладної допомоги імені Д. Л. Донець-Захаржевського.

Роблячи висновок, можна зазначити, що, вочевидь, наприкінці XIX – на початку XX ст. список «місцевих героїв» у Харкові лише почав формуватися. Саме цим можна пояснити відсутність деяких відомих осіб у ТОП-10. Почасти це пов'язано також із тим, що й сам жанр путівника ще не оформився остаточно, а перші путівники радше інформаційні довідники, були тематично незбалансовані. Між тим цей матеріал може бути корисним для вивчення початкового етапу складання «місцевого пантеону». Як відомо, цей процес перервався у буремний період 1917–20 років і відновився вже в інших суспільно-політичних умовах. Тим важливіше буде зіставити одержані дані з тими, які стануть результатом аналізу радянських та пострадянських путівників.

References / Бібліографія

Dorosh, S. Shcho zavazhaie stvoryty panteon heroiv v Ukraini? *BBC News Ukrainian*. Available at: <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-38517567>> [Accessed: 10 August 2019]. (In Ukrainian)

Дорош, С. Що заважає створити пантеон героїв в Україні? *BBC News Ukrainian*. Available at: <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-38517567>> [Accessed: 10 August 2019].

Dysa, K. Obraz modernogo mista u putivnykakh po Kyievu mezhi XIX-XX st. V zb.: *Zhyvuchy v modernomu misti. Kyiv kintsia XIX – seredyiny XX stolit'*. Kyiv, 2016, s. 82-95. (In Ukrainian)

Диса, К. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX-XX ст. В зб.: *Живучи в модерному місті. Київ кінця XIX – середини XX століть*. Київ, 2016, с. 82-95.

Ekaterinoslav i Khar'kov: illiustrirovannyi putevoditel' (reprintnoe izdanie 2008 g.). Khar'kov, 1905. (In Russian)

Екатеринослав и Харьков: иллюстрированный путеводитель (репринтное издание 2008 г.). Харьков, 1905.

G. Skovoroda stal pobeditelem proekta «Glavnye khar'kovchane – zvezdy Slobozhanshchiny». *Status Quo*. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/17.04.2008/gskovoroda_stal_pobeditelem_proekta_glavnye_harkovchane_zvezdy_slobozhanschiny/> [Accessed: 10 August 2019]. (In Russian)

Г. Сковорода стал победителем проекта «Главные харьковчане – звезды Слобожанщины». *Status Quo*. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/17.04.2008/gskovoroda_stal_pobeditelem_proekta_glavnye_harkovchane_zvezdy_slobozhanschiny/> [Accessed: 10 August 2019].

Gusev, A. N. *Khar'kov: ego proshloe i nastoiashchee v risunkakh i opisaniakh: Istoriko-spravochnyi putevoditel' (reprintnoe izdanie 2008 g.).* Khar'kov, 1902. (In Russian)

Гусев, А. Н. *Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: Историко-справочный путеводитель (репринтное издание 2008 г.).* Харьков, 1902.

Khar'kov: putevoditel' dlia turistov i ekskursantov (reprintnoe izdanie 2007 g.). Khar'kov, 1915. (In Russian)

Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов (репринтное издание 2007 г.). Харьков, 1915.

Kiseleva, L., Pil'd, L., Stepanishcheva, T. Nekotorye itogi «Putevoditel'nogo proekta». V sb.: *Travel Guide as a Semiotic Object*. Tartu, 2008, s. 7-14. (In Russian)

Киселева, Л., Пильд, Л., Степанищева, Т. Некоторые итоги «Путеводительного проекта». В сб.: *Travel Guide as a Semiotic Object*. Tartu, 2008, с. 7-14.

Posokhov, S. I., Rachkov, Ye. S. Kharkiv as a University City: the Evolution of Symbolic Space. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, vol. VII, no. 1, 2020, pp. 129-67. DOI: 10.21226/ewjus571.

Repina, L. P. «Vyzov i otvet»: perspektivy istoricheskoi nauki v nachale novogo tysiacheletia. Eidos. *Al'manakh teorii ta istorii istorichnoi nauki*

[*Eidos. Almanac of Theory and History of Historical Science*], вур. 3, 2008, s. 11-25. (In Russian)

Репина, Л. П. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 3, 2008, с. 11-25.

Rozanova, Iu. N. Putevoditel' kak zhanr turisticeskogo diskursa: diakhronicheskii aspekt. *Istoricheskaja i sotsial'no-obrazovatel'naia mysl'* [*Historical and Socio-Educational Thought*], no. 5 (27), 2014, s. 281-85. (In Russian)

Розанова, Ю. Н. Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект. *Историческая и социально-образовательная мысль*, № 5 (27), 2014, с. 281-85.

Sklokina, I. Putivnyky iak dzherelo. Available at: <<http://www.lvivcenter.org/uk/library/chronicle/3354-19-12-01-putivnyky/>> [Accessed: 10 January 2020]. (In Ukrainian)

Склокіна, І. Пугівники як джерело. Available at: <<http://www.lvivcenter.org/uk/library/chronicle/3354-19-12-01-putivnyky/>> [Accessed: 10 January 2020].

Ustinov, I. A. *Opisanie g. Khar'kova: putevoditel'* (reprintnoe izdanie 2007 g.). Khar'kov, 1881. (In Russian)

Устинов, И. А. *Описание г. Харькова: путеводитель* (репринтное издание 2007 г.). Харьков, 1881.

Posokhov Sergiy Ivanovych

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-1390-0625

**THE BEGINNING OF THE KHARKIV PANTHEON
FORMATION (ON THE MATERIALS OF TRAVEL GUIDES
OF THE SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th
CENTURIES)**

The author explores the issue of forming the «pantheon» of the most prominent figures in the history of Kharkiv. To this end, Soviet city guides were analyzed. The names found on the guide pages have been recorded in the appropriate

database. The author stated the principles of construction of this database and possible interpretations of the obtained results. It contains two fields - «faces» and «mentions». In the first box, those names found on the guide pages were recorded, and in the second box, those ratings that accompany a specific name were recorded. Along with fixing a person's name, a social or professional characteristic (scientist, military, architect, statesman, etc.) was also mentioned. In the «mention» field, depending on the nature of the mention of a person, a coefficient was stated: if the name was mentioned without a rating, it is a factor # 1 (1 point), a combination with such epithets as «known», «prominent» and the like – a factor # 2 (2 points), more or less a detailed characteristic of the activity, first of all from the point of view of impact on the development of the city – factor # 3 (3 points). As a result, it allowed to create a certain hierarchical name system and to separate «TOP-10» of them. In the long run, it will allow you to see a system of names in the dynamics, when some persons will fall out of the list of leaders at certain periods and others will be included in this list. It will also be important to capture changes in terms of increasing or decreasing attention to a particular category of people (social and professional characteristics). In total, more than 650 people were included in the database. The author concluded that in the early 20th century the guides less mentioned statesmen and local administrators, and more of artists, architects, and scientists. Also, the article states that in the late 19th and early 20th centuries the list of «local heroes» in Kharkiv has just begun to form. This can be explained by the absence of some known persons in the TOP-10 list. This is partly due to the fact that the guide genre itself has not yet been completed, and the first guides rather resembled information directories and were thematically imbalanced. Nevertheless, this material can be used in studying the initial stage of assembly of the «Kharkiv Pantheon».

Keywords: prominent figures, city guides, databases, Kharkiv.

Посохов Сергей Иванович

доктор исторических наук, профессор

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-1390-0625

НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ «ХАРЬКОВСКОГО ПАНТЕОНА» (НА МАТЕРИАЛАХ ПУТЕВОДИТЕЛЕЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.)

В центре внимания автора находится проблема формирования «пантеона» выдающихся деятелей в истории Харькова. С этой целью были проанализированы досоветские путеводители по городу. Имена, которые встречаются на страницах путеводителей, заносились в базу данных. В статье указаны принципы построения этой базы данных и возможные интерпретации полученных результатов. Она содержит два поля – «имена» и «упоминания». В первом поле фиксировались те имена, которые встречаются на страницах путеводителей, во втором – те оценки, которые сопровождают определенное имя. Вместе с фиксацией имени лица отмечалось и социальная или профессиональная характеристика (ученый, военный, архитектор, государственный деятель и т.д.). В поле «упоминания», в зависимости от характера упоминания того или иного деятеля, указывался коэффициент: если имя упоминалось без оценок – это коэффициент 1 (1 балл), сочетание с такими эпитетами как «известный», «выдающийся» и подобные – коэффициент 2 (2 балла), более или менее подробная характеристика, прежде всего с точки зрения влияния на развитие города – коэффициент 3 (3 балла). В итоге это позволило создать определенную иерархическую систему имен и выделить «ТОП-10». В перспективе это позволит увидеть систему имен в динамике, когда некоторые деятели в определенные периоды будут «выпадать» из круга лидеров, а другие попадать в этот список. Также важно будет зафиксировать сдвиги в плане увеличения или уменьшения внимания к определенной категории лиц (имеется в виду социальная и профессиональная характеристики). Всего в базу данных попала информация о более чем 650 человек. Сделаны выводы о том, что в начале XX в. в путеводителях все меньше упоминали государственных деятелей и местных администраторов, а больше – художников, архитекторов, ученых. Также отмечено, что в конце

XIX – начале XX вв. список «местных героев» в Харькове только начал формироваться. Именно этим можно объяснить отсутствие некоторых известных лиц в ТОП-10. Отчасти это связано также с тем, что и сам жанр путеводителя еще не оформился окончательно, а первые путеводители скорее напоминали информационные справочники, были тематически не сбалансированы. Тем не менее, этот материал может быть полезным при изучении начального этапа составления «харьковского пантеона».

Ключевые слова: *выдающиеся фигуры, путеводители по городу, базы данных, Харьков.*

УДК 316.334.56(477.54-25):316.473-057.875-054.62

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-05

Бондаренко Ганна Анатоліївна

кандидат історичних наук, старший викладач
Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: abondarenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9991-7561

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МІСТА ХАРКОВА ІНОЗЕМНИМИ СТУДЕНТАМИ (ЗА ДАНИМИ АНКЕТУВАННЯ)

У статті проаналізовано результати анкетування іноземних студентів в м. Харків. Було опитано 182 студенти з 10 країн світу. Анкетування пройшли виключно студенти першого року навчання, проте частина респондентів має вік у діапазоні 20–25 років, що можна прирівнювати до 3–5 курсу українських студентів. На прикладі іноземних студентів Харківського національного університету досліджується міжкультурна чутливість та сприйняття іноземцями українського міста. Встановлено, що іноземні студенти мають певні знання про місто, які формуються завдяки процесу зіставлення з власним досвідом. Для іноземних студентів місто Харків передусім є студентським містом. Примітно, що студенти, які назвали місто Харків «студентським містом», переважно вважають його типовим «українським містом». Це може говорити і про їхнє сприйняття України загалом. Попри ствердну відповідь про гарну орієнтацію в місті, у більшості опитаних виникли складнощі з визначенням конкретного об'єкта чи пам'ятника, які формують певне «обличчя міста». Анкетування засвідчує їх вельми обмежене пересування містом. «Обличчям міста» вони здебільшого називають Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Вочевидь, осягнення міського простору в цих студентів відбувається досить повільно. Значна частина студентів (спираючись на досвід своєї культури) бажає спілкуватися у своєму колі та не схильна пізнавати особливості міста. Отже, залишається відкритим питання, як допомогти студентам перейти на нові рівні розуміння міста та мінімізувати «культурний шок» за допомогою залучення їх до міського

© Бондаренко Г. А., 2020

простору. Дослідження специфіки сприйняття міста іноземними мешканцями є одним із варіантів дослідження міжкультурної комунікації, яка все більше визначає обличчя не лише того чи того міста, а й нашого часу.

Ключові слова : *іноземні студенти, міжкультурна комунікація, міський простір, місто Харків.*

Виявлення «обличчя» міста неможливо без дослідження думок та вражень такого важливої групи міських мешканців, як іноземці. Іноземні мешканці є тим елементом, що може привносити в культурні практики того чи того міста зовсім нові явища. Саме іноземці зазвичай створюють в містах нові культурні та релігійні простори; їхня присутність зумовлює активну культурну взаємодію. Завдяки цьому може відбуватися зміна «обличчя» та «мови» міста. Останнім часом в Україні серед іноземців значну частку становлять студенти. Втім, слід зазначити, що іноземні студенти вже протягом багатьох десятиліть навчаються у ЗВО України. Принаймні їхня присутність у деяких містах України стала помітною ще з 1960-х років. У вітчизняній педагогічній та юридичній літературі за ці роки накопичено чималий досвід, який стосується методів викладання іноземним студентам різних дисциплін (Materialy Mizhnarodnoi XXIII-i naukovo-praktychnoi konferentsii 2019; Materialy IV-i Mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii 2018). Останнім часом увагу науковців сконцентровано на механізмах забезпечення прав іноземних студентів (Lysak 2016, 102-7), чинниках їхньої адаптації до навчального процесу (Morhunova 2014, 36-9) тощо.

Останніми роками іноземців в Україні стало помітно більше, міжетнічні контакти не завжди безхмарні, подекуди спостерігаються жорстокість та насильство щодо іноземних громадян. Наприклад, журналіст Центру «Наш світ» А. Кравчук у своїй роботі (Kravchuk 2018) кілька параграфів присвятив саме проблемі інцидентів прояву ненависті щодо іноземних громадян (за ознакою національної / етнічної належності та злочинам за ознакою «раси» чи «кольору шкіри»). Він акцентував увагу на сприйнятті іноземців українським соціумом, проблемах міжкультурної комунікації.

Крім того, все частіше з'являються інтерв'ю з іноземними студентами та репортажі про їхні настрої. Зокрема М. Голдхабер вивчала життя студентів з Африки у м. Львів. Про результати свого дослідження вона розповіла в інтерв'ю електронному виданню «Варіанти» (Bondarenko

2015). Дослідниця опитала кілька десятків африканських студентів та зробила висновки про закритість мікрокосму їхнього повсякдення, про певні страхи включення в міський простір та почуття відокремленості від міського життя. У мережі легко можна знайти й думки самих студентів, які підтверджують такі висновки. Зокрема, наведемо один такий приклад, коли іноземний студент поділився своїми проблемами, які виникли під час перебування в Україні (Iurkina 2015). Також 2008 року Е. Гарві, стипендіатка програми Фулбрайт, колишня студентка коледжу в Буфало, проводила опитування серед іноземних студентів в м. Київ (Bocheva, Bondarenko, Kholondovych 2011) про безпеку життя в Україні для іноземців і зробила свої невтішні висновки. Отже, у багатьох такого роду публікаціях автори зробили акцент саме на сприйнятті іноземців місцевими мешканцями, на спільних сферах діяльності, формах дозвілля, випадках жорстокості тощо.

Насправді, хоча у вищезгаданих роботах й висвітлюються проблеми адаптації і комунікації іноземних студентів, все ж інтенція досліджень спрямована в один бік, а саме на місцевий соціум, на українське суспільство, тоді як інша сторона міжкультурної комунікації фактично залишається поза увагою. Відповідно в нас не так багато матеріалу для того, щоби визначити особливості сприйняття та розуміння іноземними студентами українського суспільства, нашого культурного надбання. Зокрема це стосується і їхнього сприйняття міського простору (адже іноземні студенти навчаються переважно у великих містах України). Чомусь ці питання залишаються поза рамками досліджень. Отже, ми вважаємо надзвичайно важливими такі питання: що знають іноземні студенти про місто; як вони сприймають і розуміють міську архітектуру, свята та міський простір; як орієнтуються в місті; як взагалі вони інтерпретують міський символічний капітал? Відповіді на ці запитання допоможуть вийти на більш високий рівень розуміння іноземними мешканцями нашої країни в цілому.

У зарубіжній історіографії вже починаючи з середини ХХ ст. активно досліджуються проблеми міжкультурної комунікації, проблеми сприйняття іншої культури, стадії адаптації в «чужій» культурі тощо. Першою роботою в цій сфері визнана праця Е. Голла та Д. Трагера «Culture as Communication». Методи міжкультурної комунікації широко використовують у лінгвістичних практиках, під час вивчення нової мови. Доречним є використання моделі міжкультурної чутливості М. Беннетта «Developmental Model of Intercultural Sensitivity» (Bennett 2014). Модель міжкультурної чутливості (DMIS) створив доктор М. Беннетт як теоретичну основу для пояснення того, як люди відчувають

культурні відмінності та використовують їх у повсякденному житті. Згідно з цією моделлю «культурні мандрівники» проходять поетапно такі стадії знайомства та відчуття іншої культури: відмова, захист, мінімізація, прийняття, пристосування, інтеграція. Дослідник запевняє, що, розуміючи, як відчуються культурні відмінності, можна робити прогнози про ефективність міжкультурного спілкування (Bennett 2014). Окрім того, міжкультурна комунікація дає можливість поглянути на особливості прочитання іноземцями «міста як тексту», з'ясувати як відбувається міжкультурна комунікація між іноземцем і міським простором, усвідомлення цінності культурного та символічного капіталу міста. У цьому контексті необхідно назвати дослідження професорів К. Ворда, С. Бочнера, Адріана Фернгема «The Psychology of Culture Shock». Вони досліджували психологічні й соціальні процеси, пов'язані з міжкультурними контактами, включаючи вивчення нових специфічних для носіїв певної культури навичок, управління стресом і подолання незнайомого середовища, зміни культурної самобутності та поліпшення міжгрупових відносин (Ward, Bochner, Furnham 2001). У своїй роботі дослідники також розглянули специфіку культурного шоку в середовищі іноземних студентів, звертаючи головну увагу на психічні особливості міжкультурних контактів та вплив на здоров'я студентів. Автори стверджують, що студенти, які навчаються в інших країнах, а значить, існують в іншій культурі, відмінній від їхньої, змушені боротися з новими для них викликами. Сукупний вплив такого незнайомого досвіду в цілому автори роботи назвали «культурним шоком».

Проблеми адаптації іноземних студентів у незнайомій культурі також досліджували науковці з університету Данді (Шотландія): Ю. Чжоу, Д. Джиндал-Снейп, К. Топпінг та Дж. Тодман (Zhou, Jindal-Snape, Topping, Todman 2008, 63-75). Автори публікації стверджують, що якість психологічного, соціокультурного та освітнього досвіду цієї групи осіб має важливе значення для глобального міжкультурного порозуміння. В своїй роботі вони виокремили основні теорії вивчення іноземних студентів як об'єкта в процесі дослідження культурного шоку та зосередились на проблемі педагогічної адаптації іноземних студентів (Zhou, Jindal-Snape, Topping, Todman 2008, 63-75).

Інша група дослідників міжкультурного спілкування зробила спробу схарактеризувати міжкультурну адаптацію в різних групах, зокрема і серед іноземних студентів (Bierwiałonek, Waldzus 2016, 767-817). Загалом автори статті наголошують, що література, присвячена міжкультурній комунікації іноземних студентів, є еkleктичною і

різноманітною як концептуально, так і емпірично й не має спільного напрямку. Дослідження соціальної адаптації проводили серед іноземних студентів у Російській Федерації, де основною метою було дослідити передусім психологічну адаптацію іноземних громадян в іншій культурі. Автори дослідження виявили, що сприйняття культурної відстані (відмінності зі своєю культурою) пов'язано з меншою або більшою психологічною та соціокультурною адаптацією (Galchenko, van de Vijver 2007, 181-97).

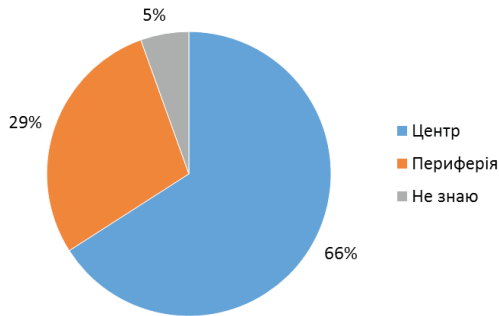
Мета нашого дослідження – з'ясувати, як іноземні студенти сприймають та «читають» міський простір, з якими образами у них асоціюється місто Харків. Для досягнення цієї мети було проведено анкетування іноземних студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Місто Харків вже тривалий час сприймається як студентське місто. До речі, метафора «студентське місто» стала навіть певним брандом Харкова. Останні п'ять років все більше іноземних студентів обирають місто Харків для здобуття вищої освіти (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна тримає першість у цьому плані серед усіх вишів України).

В основі нашого дослідження – відповіді іноземних студентів на задалегідь підготовлену анкету (англійською мовою). Зокрема, було зібрано та оброблено 182 анкети. Всі опитані студенти навчаються в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Під час роботи з іноземними студентами інколи виникали складнощі інтерпретації одержаних відповідей, наприклад, через їхній рівень знання англійської мови. Анкетування проводилося виключно серед студентів першого курсу, які ще не мають великого досвіду проживання в нашій країні. В цьому контексті це є надзвичайно важливим моментом, оскільки перше враження від міста є показовим у дослідженні відчуття відмінностей та характеристики першого сприйняття іншої культури. Слід зазначити, що значна частина респондентів має вік у діапазоні 20–25 років, що можна прирівнювати до українських студентів 3–5 курсу. Тому говорити про їхню юність і відсутність жодного соціального досвіду також не доводиться.

Анкета для іноземних студентів дещо відрізняється від запропонованої подібної анкети для українських студентів. Деякі запитання були спрощені чи зроблено інші акценти. Наприклад, були виключені такі запитання: «Чи можете Ви пояснити, що зображено на гербі Вашого міста» та «Чи можете Ви назвати пісню про своє місто чи ту, яка відповідає його «обличчю»?», оскільки іноземні студенти навряд чи змогли б на них відповісти, маючи незначний досвід проживання в м. Харків.

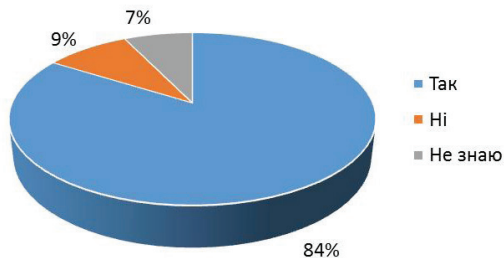
За країнами походження респонденти розподілились у такий спосіб (за зменшенням кількості респондентів): Індія, Іран, Туреччина, Нігерія, Єгипет, Палестина, Марокко, Ізраїль, Туніс, Гана. Зараз масо анкети студентів з 10 країн світу.

Перше запитання було про асоціацію м. Харкова з центром чи периферією. Більшість опитаних вважає м. Харків центром, а не периферією (див. Діаграма 1). Цікаво, що більшість студентів, які відповіли, що Харків – це периферійне місто, приїхали з Індії. Це не дивно, враховуючи розміри цієї країни та її багатомільйонні міста. Серед тих осіб, які відповіли, що м. Харків – центр, на першому місці студенти з Ірану. Отже, ми бачимо, що перший етап міжкультурної комунікації починається саме з порівняння в межах свого досвіду.

Діаграма 1. Розподіл відповідей на запитання «Місто Харків є центром чи периферією?».

Показово, що на запитання про те, чи легко орієнтуєтесь в місті, переважна більшість студентів відповіла «так» (див. Діаграма 2).

Діаграма 2. Відповіді на запитання «Чи легко Ви орієнтуєтесь в місті?».

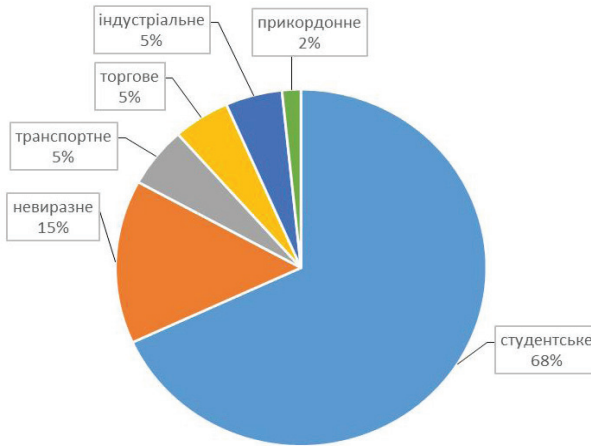
Більшість з тих, хто «орієнтується в місті», відповіла, що обличчя міста визначає певний об'єкт (будівля або пам'ятник) (див. Діаграма 3). Серед таких об'єктів на першому місці університет імені В. Н. Каразіна. Результат, який є цілком очікуваним. Лише 54 студенти (30 % опитаних) вважають, що саме університет формує обличчя міста, 29 студентів назвали «обличчям міста» пам'ятник Тарасу Шевченку, а ще 19 студентів – будівлю Держпрому. Були й не типові відповіді, наприклад, один студент з Індії зазначив, що обличчя міста – це втрачений пам'ятник Леніну. Певна частина студентів, попри «вільну» орієнтацію в Харкові, взагалі не змогла назвати хоча б якийсь об'єкт, який символізує наше місто. Очевидно, що респонденти кожен по-своєму уявляють ступінь «вільної» орієнтації містом. Примітно, що декілька студентів у відповіді на це питання зазначили, що місто символізують певні гастрономічні вироби: наприклад, такі продукти, як борщ, компот (студенти з країн Африки), сметана та йогурт, український шоколад (студенти з Туреччини), млинці та зимовий одяг (студенти з Індії). Це можна пояснити відсутністю названих речей на батьківщині опитаних, тому типові речі для переважної більшості українців вони зарахували як особливі саме для нашого міста (оскільки вперше усвідомили їхнє значення і були вражені цим саме в Харкові).

Діаграма 3. Відповіді на питання «Що є обличчям міста Харкова?».

Оскільки найпопулярніша відповідь про «обличчя» міста – це університет імені В. Н. Каразіна, не дивно, що більшість опитаних обрала характеристику «студентське місто» (були запропоновані такі варіанти, як «промислове», «прикордонне», «транспортне», «торгове» та «невизначне» місто). Відповіді розподілилися в такий спосіб: студентське

місто – 124, невиразне місто – 27, транспортне місто – 10, торгове місто та промислове місто – по 9, прикордонне – 3 (див. Діаграма 4). Звичайно, оскільки респонденти належать до студентської спільноти, то передусім вважають місто «студентським».

Діаграма 4. Відповіді на запитання «Яке одне слово найкраще характеризує місто Харків».

Зазначимо, що значна частина опитаних (15 %) відповіли, що місто «невиразне». Переважна більшість з них – вихідці з Ірану. Якщо використовувати модель міжкультурної чутливості Беннетта, то перший етап сприйняття іншої культури – це саме «відмова» від знайомства, відмова порівнювати навколишній світ зі своєю культурою, небажання пізнавати й розширювати для себе міський простір. Запитання про улюблене місце відпочинку також є показовим у проходженні етапу «відмови». На наш погляд, про це свідчать відповіді студентів, які нібито знають місто, однак улюбленим місцем відпочинку визначили «гуртожиток», «моя кімната» чи навіть «немає такого місця в Харкові» тощо. Показово, що тих, хто зовсім не зміг визначити своє найулюбленіше місце відпочинку в місті, налічується 23 студенти.

Однак попри це, більшість респондентів, які «легко орієнтуються в місті», назвали найулюбленішим місцем Парк відпочинку імені О. М. Горького (72 респонденти, або 40 %). Були відповіді про «Аризону» (нічний клуб), Ботанічний сад, річку-набережну, кафе, ресторани, боулінг тощо. Дехто з опитаних написав, що бібліотека – найкраще

місце для відпочинку. Серед тих студентів, які «не орієнтуються в місті», також більшість відповіла – «Парк Горького». Така відповідь може бути пов'язана з тим, що сучасна молодь прагне розважатися, вимагає видовищ, розмаїття локацій для селфі тощо. Зазначимо, що Парк відпочинку імені О. М. Горького – це спільний міський простір, за відвідування якого не потрібно платити, тому він залишається популярним для всіх студентів – як іноземних, так і українських. До речі, індійське свято Холі у парку Горького щороку набуває все більшої популярності й серед городян.

Типова ситуація простежується у відповідях на запитання про «найбільш цікаве міське свято». Слід зауважити, що для іноземця складно відрізнити, яке свято – міське, а яке – загальнонаціональне. Тому не дивно, що 78 опитаних (43 %) не змогли визначити, що саме є міським святом. Можливо, і через небажання з'ясувати сутність тих чи тих подій, а можливо, через невиразність самих форм святкування. Тому на це питання лише 9 студентів (5 % опитаних) змогли дати відповідь, що міським святом є «День міста», а переважна більшість відповіла: «Різдво» та «Новий рік». Причому для студентів з Індії це найбільш поширена відповідь. Студенти з Туреччини переважно відповідали, що улюблене міське свято – Великдень. Безперечно, таке сприйняття свята пов'язане з культурною специфікою, розмахом святкування, періодом перебування в місті під час канікул, і, звичайно, що важливо для студентів, кількістю вихідних під час та після цих свят.

Запитання з анкети про найбільш важливу історичну персону міста викликало найбільші складнощі. Відповіді виглядають приблизно так (збережено помилки та стиль респондентів) (див. Табл. 1).

Таблиця 1. Відповіді на запитання «Назвіть одного видатного історичного діяча – уродженця чи мешканця міста».

<ul style="list-style-type: none"> • Містер Каразін • Тарас Шевченко • Лео Ландау • Мечников • Синельников • Іван Мазепа • Володимир Великий • Ярослав Мудрий • Іван Котляревський 	<ul style="list-style-type: none"> • Богдан Хмельницький • Філіп Орлик • Микола Пимоненко • Едвард Лимонов • Геннадій Кернс • Петро Порошенко • не знаю
---	--

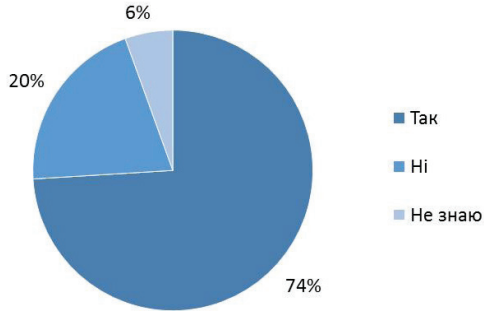
Причому ті студенти, які назвали «обличчям міста» університет імені В. Н. Каразіна, не всі позначили важливість постаті В. Н. Каразіна чи, як деякі писали, «містера Каразіна» для нашого міста. Водночас зазначимо, що все ж 37 студентів (20 % респондентів) назвали його як найважливішу персону для міста. Цікаво, що 33 студенти відповіли, що найважливіша персона для міста – Тарас Шевченко (хоча він жодного разу не був у м. Харків). Тут ми бачимо, що іноземні студенти все ж таки сприймають міський простір, а видагний пам'ятник Кобзареві «прочитують» як свідчення належності Тараса Шевченка до історії міста. У відповідях також проглядаються загальні знання респондентів з курсу історії України для іноземців, бо опитані зазначали тих, про кого чули на лекціях: Володимира Великого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Івана Котляревського. Деякі зазначили лауреатів Нобелівської премії, зокрема Л. Ландау. Частково це може бути пов'язано з тим, що пам'ятники трьом нобелівським лауреатам встановлено біля головного корпусу університету. Згадували і сучасників, зокрема Г. Кернеса, П. Порошенка, Е. Лимонова.

Наступне питання про найбільш значущу історичну подію в місті також викликало значні складнощі. Переважна більшість студентів не змогла надати жодної відповіді. З тих респондентів, які визначилися з відповіддю, найпопулярнішим був День Незалежності (30 студентів, або 16 % респондентів, визнали це свято як найважливішу подію для міста) (див. Табл. 2). Але ми знову помічаємо поєднання загальноукраїнського та місцевого. Були поодинокі відповіді про важливість заснування університету; період, коли місто було «першою столицею»; звільнення від німецької окупації; розпад Радянського Союзу; Чорнобильська катастрофа; сучасні події («війна з Росією 2014 року» або «війна 2014 року»). Це вказує на те, що іноземні студенти також цікавляться політичним життям України.

Таблиця 2. Відповіді на запитання «Яку подію в історії міста Ви вважаєте найважливішою?».

- День Незалежності України
- звільнення від німецької окупації
- важливість створення університету
- Перша світова війна
- війни Богдана Хмельницького
- Друга Світова війна
- День жінки
- Чорнобиль
- будівництво метро в місті
- Розпад Радянського Союзу
- Столиця Української Республіки
- Столиця Слобожанщини
- Руїна

Більшість студентів, хоча й не відвідувала інших українських міст, окрім Харкова, визнала, що м. Харків – «типове українське місто» (див. Діаграму 5). Зокрема, більшість індійських студентів вважає Харків типовим українським містом. Знову ж таки, ці відповіді можна пов'язати з першою реакцією на сприйняття іншої культури.

Діаграма 5. Відповіді на запитання «Чи можна назвати Ваше місто «типовим українським містом?»».

Примітно, що студенти, які назвали місто Харків типовим «українським містом», переважно вважають його студентським містом. Це може говорити про їхнє сприйняття України взагалі (див. Табл. 3).

Таблиця 3. Порівняння відповідей про «типовість Харкова» та «найкращого слова-характеристики міста».

Харків – типове українське місто?	Слово-характеристика міста	Кількість відповідей
Так	студентське	95
Так	невизразне	17
Так	торгове	9
Так	індустріальне	6
Так	транспортне	4
Так	прикордонне	1

На запитання, чи хотіли би респонденти переїхати в інше місто, переважна більшість відповіла «так». Причому 73 з них (40% опитаних), хоча й вважають місто «центром», все одно бажають змінити місце проживання. Студенти, які назвали місто «невизначним», при цьому здебільшого не бажають переїздити. Найпопулярнішими містами, куди б хотіли переїхати студенти, виявилися такі великі міста, як Київ, Дніпро, Львів, Одеса.

Використовуючи згадану модель Беннетта, можна сказати про другий етап сприйняття іншої культури, а саме «захист». Іншими словами, М. Беннетт наголошує, що дуже часто сам досвід перебування в іншій культурі, навіть занурення в іншу культуру, не обов'язково спричинює появу конкретних знань про цю культуру (Bennett 2010, 419-49), що ми й підтвердили в дослідженні. Тому не слід пояснювати незнання чи навіть небажання знати щось про місто Харків особливостями самого міста чи його громадян або специфікою конкретних іноземних студентів. Іноземні студенти, освоюючи міський простір, як і всі, хто зіткнувся з новою культурою, проходять певні етапи міжкультурної комунікації, яка найчастіше починається із заперечення та відмови від «пізнання» та «сприйняття», що відбувається внаслідок зіставлення своєї та іншої культури. Проте залишається відкритим питання, як допомогти студентам перейти на нові рівні розуміння міського простору, такі як «прийняття», «приспособлення», «інтеграція» та мінімізувати «культурний шок» за допомогою залучення їх до міського простору.

Підбиваючи певні підсумки, слід наголосити, що іноземні студенти все ж таки дещо знають про місто Харків. Залежно від площі своїх країн та рідних міст вони визначають Харків як «центр» чи «периферію». Завдяки належності до студентської спільноти переважна більшість визначає місто Харків саме як студентське. Попри відповіді про вільну орієнтацію в місті, у студентів виникають складнощі з визначенням конкретного об'єкта чи пам'ятника, які формують певне «обличчя міста». Звичайно, це вказує на їхнє обмежене пересування містом, яке нерідко обмежене станціями метро, маршрутом з університету до гуртожитку. Показовою є також відповідь про найпопулярніше місце відпочинку – парк імені О. Горького. А головним символом міста для іноземних студентів є університет імені В. Н. Каразіна

Іноземні студенти не відрізняють міські й загальноукраїнські свята, можливо, не лише через погане знання / нерозуміння української мови. Імовірно, власне міських свят не так багато чи формат їх проведення та ступінь залучення до них інших мешканців міста (іноземців) не дозволяє їм виокремити та побачити особливість саме міських свят.

Переважає більшість іноземних студентів м. Харкова – представники країн так званого «третього світу». Для їхнього стилю життя характерним є тяжіння до самоізоляції в межах своїх етнічних спільнот, відокремлення себе від «іншої» / «чужої» культури. В місті вже почали формуватися «напівізольовані» квартали за національною ознакою, які істотно відрізняються від інших районів міста своїм зовнішнім виглядом (наявність певних магазинів, кафе швидкого харчування тощо), способом життя та практиками використання суспільного простору. Вочевидь, поки що місто не усвідомило цей факт, бо інакше запропонувало би програми залучення іноземців до загального міського життя.

Уважаємо перспективним надалі продовжити наше дослідження серед студентів різних курсів, і, можливо, інших ЗВО, а також простежити зміни у сприйнятті міста іноземними студентами в динаміці, залежно від досвіду проживання тощо. Вивчення сприйняття іноземними студентами міста є одним із варіантів дослідження міжкультурної комунікації, яка все більше визначає обличчя не лише того чи того міста, а й нашого часу.

References / Бібліографія

Bennett, M. A Short Conceptual History of Intercultural Learning in Study Abroad. In: W. Hoffa & S. Depaul (eds), *A History of U.S. Study Abroad: 1965-Present. Special Publication of Frontiers, The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 2010, pp. 419-49.

Bennett, M. The Developmental Model of Intercultural Sensitivity. 2014. Available at: <<https://www.idrinstitute.org/dmis/>> [Accessed: 21.08.2019]. DOI: 10.1002/9781118783665.ieicc0182.

Bierwiazzonek, K., Waldzus, S. Socio-Cultural Factors as Antecedents of Cross-Cultural Adaptation in Expatriates, International Students, and Migrants: A Review. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, no. 47 (6), 2016, pp. 767–817. DOI: 10.1177/0022022116644526.

Bocheva, H., Bondarenko, O., Kholondovych, I. Inozemni studenty v Ukraini: osvita chy ekspluatatsiia? 2011. Available at: <http://www.diversipedia.org.ua/sites/default/files/education_or_exploitation_ukr_pdf.pdf> [Accessed: 17.11.2011]. (In Ukrainian)

Бочева, Г., Бондаренко, О., Холоднович, І. Іноземні студенти в Україні: освіта чи експлуатація? 2011. Available at: <http://www.diversipedia.org.ua/sites/default/files/education_or_exploitation_ukr_pdf.pdf> [Accessed: 17.11.2011].

Bondarenko, A. Afrykans'ki studenty u L'vovi: interv'iu z doslidnytseiu Mishel' Holdkhaber. *Varianty*, 2015. Available at: <<https://varianty.lviv.ua/28670-afrykanski-studenty-u-lvovi-interviu-z-doslidnytseiu-mishel-holdkhaber>> [Accessed: 21.08.2015]. (In Ukrainian)

Бондаренко, А. Африканські студенти у Львові: інтерв'ю з дослідницею Мішель Голдхабер. *Варіанти*, 2015. Available at: <<https://varianty.lviv.ua/28670-afrykanski-studenty-u-lvovi-interviu-z-doslidnytseiu-mishel-holdkhaber>> [Accessed: 21.08.2015].

Galchenko, I., Vijver, van de F. J. R. The Role of Perceived Cultural Distance in the Acculturation of Exchange Students in Russia. *International Journal of Intercultural Relations*, no. 31 (2), 2007, pp. 181-97. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2006.03.004.

Iurkina, V. Spovid' inozemtsia: yak tse – zhyty i navchatysia v Ukraini? 2015. Available at: <<https://studway.com.ua/inozemci-v-ukraini/>> [Accessed: 10.01.2015]. (In Ukrainian)

Юркіна, В. Сповідь іноземця: як це – жити й навчатися в Україні? 2015. Available at: <<https://studway.com.ua/inozemci-v-ukraini/>> [Accessed: 10.01.2015]

Kravchuk, A. *Zlochyny ta intsydenty nenavysti v Ukraini*. Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Кравчук, А. *Злочини та інциденти ненависті в Україні*. Київ, 2018.

Lysak, O. B. Osvita inozemtsiv v Ukraini: suchasnyi stan, problemy ta marketynhovyi pohliad na shliakhy ikh podolannia. *Visnyk Vinnyts'koho politekhnichnoho instytutu*, no. 4, 2016, s. 102-7. (In Ukrainian)

Лисак, О. Б. Освіта іноземців в Україні: сучасний стан, проблеми та маркетинговий погляд на шляхи їх подолання. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*, № 4, 2016, с. 102-7.

Materialy Mizhnarodnoi XXIII-i naukovo-praktychnoi konferentsii «Vykladannia mov u zakladakh vyshchoi osvity na suchasnomu etapi» (Kharkiv, 6-7 chervnia 2019 r.). Kharkiv. (In Ukrainian)

Матеріали Міжнародної XXIII-ї науково-практичної конференції «Викладання мов у закладах вищої освіти на сучасному етапі» (м. Харків, 6-7 червня 2019 р.). Харків.

Materialy IV-i Mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii «Aktual'ni pytannia orhanizatsii navchannia inozemnykh studentiv v Ukraini» (Ternopil', 2-4 travnia 2018 r.). Ternopil'. (In Ukrainian)

Матеріали IV-ї Міжнародної науково-методичної конференції «Актуальні питання організації навчання іноземних студентів в Україні» (м. Тернопіль, 2-4 травня 2018 р.). Тернопіль.

Morhunova, N. Formy ta zasoby sotsiokul'turnoi adaptatsii inozemnykh studentiv do umov navchannia v Ukraini: praktychni aspekty realizatsii. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylians'ka akademiia,»* no. 232, 2014, s. 36-9. (In Ukrainian)

Моргунова, Н. Форми та засоби соціокультурної адаптації іноземних студентів до умов навчання в Україні: практичні аспекти реалізації. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія,»* № 232, 2014, с. 36-9.

Ward, C., Bochner, S. and Furnham, A. The Psychology of Culture Shock. 2001. Available at: <https://www.academia.edu/2662056/Psychology_of_culture_shock> [Accessed: 21.08.2019]. DOI: 10.4324/9780203992258.

Zhou, Y., Jindal-Snape, D., Topping, K. and Todman, J. Theoretical Models of Culture Shock and Adaptation in International *Students in Higher Education. Studies in Higher Education.* no. 33, 2008, pp. 63-75. DOI: 10.1080/03075070701794833.

Bondarenko Anna Anatolyevna

Candidate of Historical Science, Senior Lecturer

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: abondarenko@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9991-7561

FEATURES OF PERCEPTION OF THE CITY OF KHARKIV BY FOREIGN STUDENTS (ACCORDING TO THE QUESTIONNAIRE)

In the article the author analyzes the results of the survey of foreign students in Kharkiv. 182 students from 10 countries were interviewed. The survey was conducted exclusively among students of the first year of study, however, some of the respondents have the age in the range of 20 to 25 years, which can be equated to 3-5 courses of Ukrainian students. On the example of foreign students of Kharkiv National University, the author explores the intercultural sensitivity and perception of foreigners of Ukrainian city. International students have been found to have some knowledge of the city, which is shaped by the process of comparison with their experience. For the foreign students, Kharkiv is primarily a student city. It is noteworthy that, in most cases, students who called Kharkiv a «student city» consider it a typical «Ukrainian city». This may also indicate their perception of Ukraine in general. Despite the answer about good orientation in the city, the majority of the respondents had difficulty identifying a specific object or monument that forms a certain «face of the city». The questioning shows that they have very limited city traffic. For the most part, they refer to the city's face as the V. N. Karazin Kharkiv National University. Obviously, the knowledge of these students in the surrounding urban space is very low. A large number of students (based on the experience of their culture) prefer to communicate in their own environment and are not inclined to learn about the features of the city. Therefore, the question remains how to help students move to new levels of understanding of urban space and minimize the «cultural shock» by including them in urban space. The study of the specificity of the perception of the city by foreign residents is one of the variants of the study of intercultural communication, which increasingly determines the face not only of a city, but also of our time.

Keywords: foreign students, intercultural communication, urban space, Kharkiv city.

Бондаренко Анна Анатольевна

кандидат исторических наук, старший преподаватель
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: abondarenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9991-7561

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ГОРОДА ХАРЬКОВА ИНОСТРАННЫМИ СТУДЕНТАМИ (ПО ДАННЫМ АНКЕТИРОВАНИЯ)

В статье проанализированы результаты анкетирования иностранных студентов в Харькове. Было опрошено 182 студента из 10 стран мира. Анкетирование прошли исключительно студенты первого года обучения, однако часть респондентов имеет возраст в диапазоне 20–25 лет, что можно приравнять к 3–5 курсу украинских студентов. На примере иностранных студентов Харьковского национального университета исследуется межкультурная чувствительность и восприятие иностранцами украинского города. Установлено, что иностранные студенты имеют определенные знания о городе, которые формируются благодаря процессу сравнения со своим опытом. Для иностранных студентов город Харьков прежде всего является студенческим городом. Примечательно, что студенты, которые назвали город Харьков «студенческим городом», в большинстве случаев считают его типичным «украинским городом». Это может говорить и об их восприятии Украины вообще. Несмотря на ответ о хорошей ориентации в городе, у большинства опрошенных возникли сложности с определением конкретного объекта или памятника, которые формируют определенное «лицо города». Анкетирование показывает их весьма ограниченное передвижение по городу. «Лицом города» они в основном называют Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. Очевидно, познания этими студентами окружающего городского пространства происходит весьма медленно. Значительная часть студентов (опираясь на опыт своей культуры) предпочитают общаться в своем кругу и не склонны познавать особенности города, поэтому остается открытым вопрос, как им помочь перейти на новые уровни понимания городского пространства и минимизировать «культурный шок» с помощью включения в городское пространство. Исследование специфики восприятия города иностранцами

жителями является одним из вариантов исследования межкультурной коммуникации, которая все больше определяет лицо не только того или иного города, но и нашего времени.

Ключевые слова: *иностранные студенты, межкультурная коммуникация, городское пространство, город Харьков.*

УДК 316.334.56(477.54-25):316.473-057.875

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-06

Красько Ольга Іванівнакандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: olgakrasko@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-5076-8331

**ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МІСТА ХАРКІВ СТУДЕНТСЬКОЮ
МОЛОДДЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНКЕТУВАННЯ)**

У статті розглянуто результати анкетування студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах проєкту «Практики самопрезентації міста в індустріальну та постіндустріальну добу». Було опитано 202 студенти історичного та філологічного факультетів, факультету математики і інформатики. Респондентам пропонували спеціальний опитувальник із 12 «закритих» та «відкритих» питань. «Закриті» питання дозволили визначити кількісні показники вподобань молоді Харкова стосовно об'єктів, споруд, підприємств, установ, пам'ятників, виробів, пісень, які, на їхню думку, формують «обличчя» міста. Тоді як «відкриті» надали респондентам можливість запропонувати той чи той конкретний варіант, висловити свою точку зору з будь-якого питання. Для аналізу результатів анкетування була побудована реляційна система управління базами даних (РСУБД) у програмі Microsoft Office Access 2013, в яку занеслися уніфіковані відповіді учасників опитування. Інтерпретування результатів базувалося на концепції стилю життя французького соціолога П. Бурдьє та теорії стилів життя, що її висунув німецький історик М. Дінгес. Отже, завдяки проведеному анкетуванню, по-перше, було ідентифіковано конкретні об'єкти, споруди, підприємства, установи, пам'ятники, товари та вироби, які, на думку респондентів, є «обличчям» Харкова. По-друге, було виявлено особливості сприйняття Харкова студентською молоддю, зокрема вийшло визначити їхні думки щодо питання, чи можна вважати Харків типовим українським містом. Також результати дозволили встановити бачення харківського

© Красько О. І., 2020

студентства архітектурних домінант, пам'ятних місць та лакун міського простору. Нарешті молодь визначила історичні особистості, які, на її думку, формують пантеон видатних уродженців та мешканців міста. Матеріали анкетування дозволяють зробити певні висновки про специфіку самопрезентації міста та взаємодію/взаємовплив мешканців і міського простору.

Ключові слова: *Харків, «обличчя» міста, анкетування, студенти.*

У межах реалізації проєкту «CityFace: Практики самопрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» для виявлення сприйняття міста мешканцями та їхнього ставлення до наявних практик самопрезентації було передбачено опитування студентів, а саме тих, які є мешканцями відповідного міста (а не осіб, які приїхали сюди на навчання). Зasadничою була думка про те, що ці студенти вже мають певний досвід проживання в місті, а в їхньому родинному колі вже укорінився певний погляд на місто, який вони сприйняли і тепер траншують. Зрозуміло, що одержані результати навряд чи можна назвати репрезентативними з огляду на суворі правила соціологічного опитування, проте вважаємо, що вони можуть допомогти у визначенні як варіантів міських ідентичностей, так і певних тенденцій в еволюції ціннісного спектра городян.

Насьогодні образи Харкова, ідентичностей його мешканців переважно досліджують соціологи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема О. О. Мусієздов (Musiezdov 2009; 2016), О. А. Філіппова (Filipova 2008; 2017), зокрема й за матеріалами анкетування студентів-першокурсників (Musiezdov 2006; 2007).

Анкетування в межах проєкту «CityFace: Практики самопрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» фактично є окремим проєктом, який отримав неофіційну назву «Місто очима молоді». Для нього було розроблено спеціальний опитувальник з 12 запитань. Анкета побудована в такий спосіб, що в деяких випадках респонденти мають вибирати з переліку запропонованих відповідей, а подекуди повинні вписати власну думку (своє улюблене місце відпочинку, найцікавіше міське свято тощо). Анкетування відбувається в Дніпрі, Запоріжжі, Одесі та Харкові, охоплюючи студентів різних закладів вищої освіти та спеціальностей.

У цій статті будуть розглянуті результати анкетування, яке було здійснено в Харкові. Зокрема, у Харківському національному

університеті імені В. Н. Каразіна було опитано 202 респонденти. Збирання анкет українських студентів проводилося на факультеті математики і інформатики, історичному та філологічному факультетах. Кількісні показники за факультетами такі: факультет математики і інформатики – 35 осіб, історичний – 121 особи, філологічний – 46 осіб. Попри те, що в анкетуванні брали участь студенти різних років навчання, середній вік респондентів з України становить 18 років. Співвідношення студентів та студенток серед українських респондентів є наближеним до гендерного балансу (48 % та 37 % відповідно), більше 14 % опитаних не зробили позначку про стать. Студенти мали змогу самостійно вибрати мову для заповнення анкети – українська чи російська і, на нашу думку, слушно в окремих випадках порівняти уявлення про місто респондентів залежно від їхнього вибору мови (наприклад, це стосується питання про те, чи можна вважати Харків типовим українським містом). Слід відзначити, що вподобання респондентів розділилися приблизно порівну – 103 анкети українською мовою та 99 анкет російською мовою.

Для аналізу результатів анкетування була побудована реляційна база даних за допомогою системи керування базами даних Microsoft Office Access 2013. База даних складається з двох таблиць: «Головна» та «Анкета». В таблиці «Головна» фіксувалася інформація безпосередньо про респондентів, натомість до таблиці «Анкета» заносилися відповіді на запропоновані питання. Анкету побудовано більшою мірою за формалізованим принципом, що дозволило уніфікувати відповіді для їхнього занесення до бази даних та подальшого аналізу.

Перейдемо до попередніх результатів. Відзначимо, що для інтерпретування результатів ми врахували концепцію стилю життя французького соціолога П. Бурдьє та теорію стилів життя, яку висунув німецький історик М. Дінгес. За П. Бурдьє, «стиль життя» – це структурована система позицій соціального простору, яку опановує індивід, що належить до певної групи (класу), а також уявлення про ці об'єктивно належні йому позиції (Bourdieu 1998, 45). Самі ж позиції визначаються характерними для індивідів практиками, тобто різновидами діяльності й речами, що використовуються. Стиль життя розгортається в таких соціальних практиках, як трудова сфера, прибутки, споживання, дозвілля, здоров'я, участь у політиці, релігійному житті. Завдяки набору властивих для однієї групи практик можна виокремити стиль життя її представників. М. Дінгес визначає «стиль життя» як «...відносно усталений тип рішень, які ухвалили індивіди або групи, що роблять вибір із запропонованих для них суспільством варіантів поведінки...» (Dinges 2000, 105-6). Стилi життя, за М. Дінгесом, – це

структуровані в часі і просторі моделі способу життя, які залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), від типу родини й господарства, а також від ціннісних установок; причому останні «визначають головні життєві цілі, формують ментальності і виражаються в специфічному габітусі». М. Дінгес підкреслює, що теорія стилів життя робить можливим комплексний аналіз соціальних структур, здатний виявити «як структуроутворювальний ефект поведінки індивідів і груп, так і зворотний вплив соціальних структур на поведінку людей» (Dinges 2000, 105-6).

Без сумніву, прочитання студентами міста відбувається під впливом їхнього щоденного маршруту міським простором: своє житло – університетські будівлі (навчальні корпуси, лабораторії, Центральна наукова бібліотека, спортивний комплекс «Каразінський» та ін.) – місця відпочинку в місті (парки, пункти харчування, культурно-освітні та культурно-розважальні заклади) – місце роботи / інший варіант – своє житло. Вже цей маршрут, на нашу думку, зумовлює те, що для переважної більшості опитаних студентів (понад 83 %) Харків – це передусім «центр». Саме в центрі міста зосереджуються університетські будівлі, парки, кафе, їдальні, розважальні заклади, улюблені місця відпочинку. Студенти, які пов'язують Харків із периферією, наголошують, що готові переїхати до іншого українського міста – Києва, Львова, Одеси. Ймовірно, в цьому плані спрацьовує порівняння не з погляду розміру чи потенціалу міста, а його місця в певній системі.

Наступне питання дозволило ідентифікувати конкретні об'єкти, споруди, підприємства, установи, пам'ятники, товари та вироби, які, на думку респондентів, є «обличчям» Харкова. Слід відзначити, що один і той самий об'єкт міг бути віднесений різними респондентами в одній ситуації до споруди, а в іншій – до підприємства чи навпаки. Пояснюючи під час анкетування алгоритм заповнення анкети, ми просили самостійно вписати свій варіант для кожної вказаної позиції і також віддати перевагу одній з них. Майже половина респондентів не визначилася щодо того, що ж є «обличчям» міста. Натомість 34 % студентів віддали перевагу певному об'єкту та приблизно однакова кількість студентів проголосували за пам'ятник та підприємство (понад 9 %). Серед названих об'єктів / споруд, які характеризують місто, першість тримають будівлі Держпрома, Каразінського університету та ХНАТОБ імені М. В. Лисенка, споруда «Дзеркальний струмінь», міський парк імені Горького, майдан Свободи (діаграма 1).

Діаграма 1. Об'єкти / споруди, які є «обличчям» Харкова (за кількістю згадувань, %).

Якщо розташувати ці об'єкти на карті, стає зрозуміло, що це досить обмежений простір навколо Саду імені Т. Шевченка, що розташований поряд з університетом (рис. 1). Цікавим є той факт, що молодь не звертає особливої уваги на об'єкти / споруди, які були обрані на конкурсі «Сім чудес Харкова» у липні 2008 року (Putivnyk ro Kharkovu), насамперед це релігійні споруди – Благовіщенський собор, Покровський собор, Собор Успіння Пресвятої Богородиці.

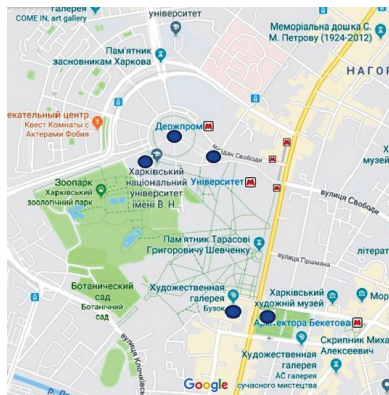

Рис. 1. Карта з визначеними об'єктами / спорудами, які є «обличчям» міста.

Більш одностайні студенти у виборі пам'ятника – «обличчя» Харкова. Зокрема, понад 120 опитаних осіб віддають перевагу пам'ятнику українському Кобзареві – Тарасу Шевченку в міському парку. Крім цього, респонденти відзначають споруду «Дзеркальний струмінь», пам'ятник Незалежності «Україна, що летить», пам'ятник «Засновникам Харкова» (на честь 350-річчя заснування міста). Звернемо увагу, що декілька студентів згадали про зруйнований пам'ятник В. І. Леніну на майдані Свободи. Між тим вони тільки двічі згадали пам'ятник, який встановлено біля Головного корпусу університету, а саме монумент Василю Каразіну. Решта пам'ятників (Д. Багалію, О. Ляпунову, нобелівським лауреатам) взагалі не були зазначені. Отже, можна зробити висновок, що маркування символічного міського простору, до якого вдавався останні десятиліття майже кожний заклад вищої освіти в Харкові, на сьогодні не набуло практичного значення.

Майже 25 % студентів не змогли визначити «промислове обличчя» міста, назвати його підприємства або конкретні вироби й товари. На відміну від символічної для радянських часів продукції Харківського тракторного заводу, заводу імені В. О. Малишева, Турбоатома, у відповідях тепер згадуються сучасні бренди як ті, що формують «обличчя» саме Харкова (це «Кулінічі», «Буфет», «Бісквіт-шоколад», ринок «Барабашово»). До речі, серед таких назвали й поширені всією Україною супермаркет «АТБ», магазин солодоців торгової марки «ROSHEN», кафе швидкого харчування «FreshLine». Вочевидь, це пояснюється споживчими запитами студентства. Проте на прохання вибрати одне слово з названих (промислове, прикордонне, студентське, транспортний вузол, центр торгівлі, невиразне місто), яке характеризує наше місто, студенти також лише в 11 випадках вибрали маркер «промислове».

На думку респондентів, Харків по праву вважається «студентською столицею» України. Звісно, це логічний вибір для студентства. Однак цікавим спостереженням можна вважати той факт, що в уявленнях мешканців Харків не є «прикордонним» містом. В усякому разі анкетування засвідчує, що це не сприймається як його основна характеристика (так само відкидається й визначення «невиразне місто»). Для молоді Харків – насамперед студентське місто, потім уже промислове місто й торговий центр.

Результати анкетування дозволяють зафіксувати визначні місця Харкова, які, за К. Лінчем, є домінантами сприйняття міського середовища (Lynch 1960). Аналізуючи дані діаграми 2, можна зробити висновок, що одним із важливих елементів образу Харкова є

відкриті зелені території (безкоштовні та доступні) з розважальними елементами, які стали загальними туристичними атракціями. Оновлені після реконструкції міський сад імені Т. Г. Шевченка та Саржин яр переконують у правильності цих припущень.

Діаграма 2. Визначні місця Харкова (за кількістю згадувань, %).

Для більшості студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Харків – нетипове місто. Проте здебільшого вони не змогли назвати пісню про місто або ту пісню, яка є «обличчям» Харкова. Тільки 60 осіб з опитаних запропонували свої варіанти, серед яких гімн Харківської області, ухвалений 2010 року, неофіційний гімн Харкова у виконанні співачки Н. Могилевської, гімн футбольного клубу «Металіст», пісні харківських музикантів (С. Бабкіна, С. Жадана, гурту «Кто ТАМ?»), уродженців Харківщини (Л. Гурченко, Є. Костенко) та навіть реклама в ТРЦ «ДАФІ». Образ Харкова в пісенному фольклорі – це тема окремого дослідження. На нашу думку, вельми важливо дослідити особливості репрезентації Харкова в піснях, визначити з позиції музичної герменевтики спрямованість цих музичних творів, виокремити в текстах пісень райони, об'єкти, місця, назви, які є маркерами міського простору, розкрити меседж, закодований авторами музичних творів.

Складними для учасників анкетування виявилися питання історичного характеру: «Чи можете Ви пояснити, що зображено на гербі нашого міста?» або «Назвіть одного видатного історичного діяча – уродженця чи мешканця міста». Попри те, що понад 150 респондентів відповіли на запропоновані питання, спостереження за процесом опитування засвідчило, що студенти здебільшого замислювалися над цими питаннями, намагалися

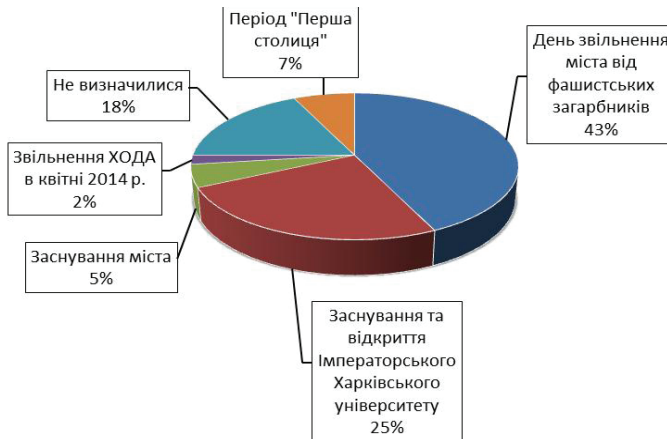
подивитися щось у телефоні чи спитати сусіда по парті. Якщо ж враховувати невизначеність опитаних осіб у виборі «обличчя міста» та відсутність відповідей на багато позицій в опитувальнику, можна дійти висновку, що студенти університету були недостатньо щирі (або ж недостатньо обізнані). Серед найчастіше згадуваних історичних особистостей – засновник Харківського університету В. Н. Каразін, історик Д. І. Багалій, філософ Г. С. Сковорода, письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, акторка Л. М. Гурченко, фізик Л. Д. Ландау (таблиця 1).

Таблиця 1. «Видатні історичні діячі – уродженці чи мешканці міста».

Діяч	Кількість згадувань
Багалій Д. І.	32
Барабашов М. П.	6
Гурченко Л. М.	18
Жадан С. В.	1
Зінківський Гамлет	1
Квітка-Основ'яненко Г. Ф.	11
Каразін В. Н.	20
Кузнець С. А.	5
Ландау Л. Д.	14
Розенфельд М. І.	1
Сковорода Г. С.	21

Інші варіанти набрали менше ніж 10 голосів, але слід зазначити, що мешканці називали також своїх сучасників, зокрема й відомого в Харкові гіда Максима Розенфельда, письменника та музиканта Сергія Жадана, художника та майстра стрит-арту Гамлета Зінківського. На нашу думку, популярність серед молоді названих вище історичних постатей пов'язана з двома чинниками: по-перше, серед опитаних чимало студентів історичного факультету, по-друге, в міському просторі є багато пам'ятників і творів стрит-арту, які присвячені зазначеним історичним діячам, зокрема, згадаємо про пам'ятники, встановлені безпосередньо

біля головного та північного корпусів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (В. Н. Каразіну, Д. І. Багалію, Л. Д. Ландау). Надалі цю тезу можуть підтвердити або спростувати результати анкетування студентів інших вищих навчальних закладів Харкова, історія яких пов'язана зовсім з іншими історичними постатями. Крім цього, нам здається, що потрібно детальніше аналізувати саме варіанти, які набрали найменшу кількість голосів серед молоді, оскільки вони фіксують ті «відхилення», які можуть позначати нові тенденції.

Діаграма 3. Найважливіша подія в історії міста (за кількістю згадувань, %).

Аналіз результатів діаграми 3, що демонструє результати відповідей на питання про найважливішу подію в історії міста, також дозволяє зробити певні висновки. Зокрема, понад 70 респондентів вважають такою День звільнення міста від німецько-фашистських загарбників (23 серпня), понад 40 респондентів – створення Харківського університету в XIX столітті, понад 20 респондентів – заснування міста, а 30 респондентів так і не змогли визначитися. Для понад 10 студентів найважливішою подією в його історії є період, коли Харків був столицею УРСР з 1919 по 1934 роки. Є також поодинокі відповіді, що найважливішою подією є звільнення від сепаратистів будинку Харківської обласної державної адміністрації в квітні 2014 року.

Напевно, найбільш очікуваний результат анкетування був пов'язаний із запитанням про цікаве міське свято. Зокрема, понад 60 % студентів віддали перевагу Дню міста (23 серпня), який водночас є Днем звільнення міста 1943 року. Вже багато років в Харкові на честь цієї важливої

історичної події відбуваються традиційні офіційні урочистості, а також святкова програма на майдані Свободи та в інших локаціях міста, яка містить концертну частину та феєрверк. Між тим відзначимо, що серед молоді набуває популярності традиція святкування новорічних свят на майдані Свободи та в парку імені М. Горького. Декілька студентів назвали свята, які не належать до української святково-обрядової культури (фестиваль фарб «Холі», свято пива «Октоберфест», Геловін та ін.), або навіть підкреслили, що жодне міське свято для них не є цікавим.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що перші результати анкетування студентів з Харкова засвідчують: сприйняття мешканцями міського середовища залежить від стилю життя, повсякденних практик, навіть шляхів пересування у фізичному просторі міста. Для молодих людей Харків передусім є студентським містом, життєві імпульси якого пов'язані з центральною частиною, наближеною до університету. Більшою мірою для цих людей «обличчя» Харкова – це відкриті території для прогулянок, а саме реконструйовані міські парки та набережна. Отже, для молодих харків'ян важлива не так «історичність» місця, як його доступність та комфортність. Недостатня кількість згадувань у відповідях респондентів спортивних об'єктів / споруд та культурних закладів (театрів, галерей тощо), звісно, пояснюється передусім зниженням рівня культурних потреб сучасної молоді, однак при цьому нам здається, це також визначається зміщенням акцентів у бік розважальної культури та захопливої атрактивності, які серед іншого просуває міська влада як бренд міста. З другого боку, можна відзначити зусилля міської влади, спрямовані на створення комфортних озелених зон, що дозволило нарешті подолати «сірість» міського простору, яка була притаманна йому на початку 2000-х років. Результати анкетування також засвідчують, що, вочевидь, мешканці міста не схильні замислюватися над образом Харкова, вони радше приймають запропонований образ міста, ніж рефлексують з цього приводу чи тим більше беруть участь у його формуванні.

References / Бібліографія

Bourdieu, P. *Struktura, gabitus, praktika. Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii [Journal of Sociology and Social Anthropology]*, t. 1, no. 2, 1998, s. 44-59. (In Russian)

Бурдьє, П. Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, т. 1, № 2, 1998, с. 44-59.

Dinges, M. Istoricheskaia antropologiia i sotsial'naia istoriia: cherez teoriu «stilia zhizni» k «kul'turnoi istorii povsednevnosti». *Odissei. Chelovek v istorii*. 2000 [*Odysseus. Man in History*], pp. 96-124. (In Russian)

Дингес, М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности». *Одиссей. Человек в истории*. 2000, с. 96-124.

Filippova, O. Iazyk v protsessakh konstruirovaniia i konstituirovaniia identichnosti: predstavleniia o iazyke i identichnosti sredi khar'kovskikh studentov. *Uchenye zapiski KhGU «NUA»*, no. 4, 2008, s. 197-210. (In Russian)

Филиппова, О. Язык в процессах конструирования и конституирования идентичности: представления о языке и идентичности среди харьковских студентов. *Ученые записки ХГУ «НУА»*, № 4, 2008, с. 197-210.

Filippova, O., Giuliano, E. «Neither with Europe nor With Russia»: Tracking Views in Kharkiv. Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. *Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, vol. 39, 2017, pp. 269-74.

Hrinchenko, H., Kravchenko, V., Musiezdov, O. ta Tytar, O. Natsional'no-kul'turna identychnist' zhytelia «kontaktoi zony» (za materialamy anketuvannia studentiv-pershokursnykiv Kharkova). *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'turolohichniy zbirnyk [East-West: Historical and Cultural Collection]*, вип. 8, 2006, s. 161-84. (In Ukrainian)

Грінченко, Г., Кравченко, В., Мусієздов, О. та Титар, О. Національно-культурна ідентичність жителя «контактно́ї зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 8, 2006, с. 161-84.

Lynch, K. *The Image of the City*. Cambridge, 1960.

Musiezdov, A. Identichnost' goroda: dinamika obraza Khar'kova v istoricheskoi retrospektive. U zb.: *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspil'stva: Zbirnyk naukovykh prats'*, вип. 15, 2009, s. 488-94. (In Russian)

Мусієздов, А. Идентичность города: динамика образа Харькова в исторической ретроспективе. У зб.: *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*, вип. 15, 2009, с. 488-94.

Musiiezdov, O. U poshukakh rehional'noi identychnosti (na prykladi doslidzhennia studentiv-pershokursnykiv kharkivs'kykh VNZ). *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriiia sotsiologichna [Visnyk of the Lviv University Series Sociology]*, вип. 1, 2007, s. 11-21. (In Ukrainian)

Мусяєздов, О. У пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських ВНЗ). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, вип. 1, 2007, с. 11-21.

Musiiezdov, O. Mis'ka identychnist' u (post)suchasnomu ukrains'komu misti (pryklad Kharkova ta L'vova). *Sotsiologhiia: teoriia, metod, marketynh [Sociology: Theory, Method, Marketing]*, no. 3, 2016, s. 94-111. (In Ukrainian)

Мусяєздов, О. Міська ідентичність у (пост)сучасному українському місті (приклад Харкова та Львова). *Соціологія: теорія, метод, маркетинг*, № 3, 2016, с. 94-111.

Putivnyk po Kharkovu. Ofitsiyni sait Kharkivs'koi mis'koi rady, mis'koho holovy, vykonavchoho komitetu. Available at: <<https://www.city.kharkov.ua/uk/dovdnik/putevoditel-po-xarkovu.html>> [Accessed: 18 April 2020]. (In Ukrainian)

Путівник по Харкову. Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. Available at: <<https://www.city.kharkov.ua/uk/dovdnik/putevoditel-po-xarkovu.html>> [Accessed: 18 April 2020].

Krasko Olha Ivanivna

Candidate of Historical Science, Senior Staff Scientist

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: olgakrasko@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-5076-8331

FEATURES OF PERCEPTOIN OF THE CITY OF KHARKIV BY YOUNG STUDENTS (BY SURVEY MATERAIALS)

The article considers the results of the survey among students of V.N. Karazin Kharkiv National University within the framework of the project «Practices of self-presentation of the city in the industrial and post-industrial era». 202 students from School of History, School of Philology, School of Mathematics and Computer Sciences were interviewed. Respondents answered a special

questionnaire with 12 «closed» and «open» questions. The «closed» questions allowed to determine the quantitative indicators of the Kharkiv young people preferences regarding objects, structures, enterprises, institutions, monuments, products, songs which, according to the students, present the «face» of city. In the same time the «open» questions gave respondents the opportunity to offer a particular option, to express their views on any issue. Relational database management system (RDBMS) program Microsoft Office Access 2013 was built to analyze the survey results. Unified responses of survey participants were entered into the RDBMS. Interpretation of the results was based on the lifestyle concept of a French sociologist P. Bourdieu and the theories of lifestyles of the German historian M. Dinges. In particular, objects, structures, enterprises, institutions, monuments, products, songs representing the “face” of Kharkiv were identified through a questionnaire. The article reveals the peculiarities of Kharkiv symbolic image among young people. The results also allowed to establish architectural dominants, landmarks and lacunae of urban space. Finally, the youth identified historical figures who, in their opinion, form a pantheon of prominent natives and residents of the city. The materials of the survey show the features of self-presentation of the city and the interaction/ interinfluence of residents and urban space.

Keywords: Kharkiv, «face» of city, survey, students.

Красько Ольга Ивановна

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина
Email: olgakrasko@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-5076-8331

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ГОРОДА ХАРЬКОВА СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖЬЮ (НА МАТЕРИАЛАХ АНКЕТИРОВАНИЯ)

В статье рассматриваются результаты анкетирования студентов Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в рамках проекта «Практики самопрезентации города в индустриальную и постиндустриальную эпоху». Были проинтервьюированы 202 студента исторического и филологического факультетов, а также студенты факультета математики и информатики. Респонденты предложили

специальный опросник из 12 «закрытых» и «открытых» вопросов. «Закрытые» вопросы позволили определить количественные показатели предпочтений молодежи Харькова относительно объектов, сооружений, предприятий, заведений, памятников, изделий, песен, которые, по их мнению, формируют «лицо» Харькова. «Открытые» вопросы дали респондентам возможность предложить тот или иной конкретный вариант, выразить свою точку зрения по любому вопросу. Для анализа результатов анкетирования была построена реляционная система управления базами данных (РСУБД) в программе Microsoft Office Access 2013, куда заносились унифицированные ответы участников опроса. Интерпретирование результатов базировалось на концепции стиля жизни французского социолога П. Бурдьё и теории стилей жизни немецкого историка М. Дингеса. Таким образом, благодаря проведенному анкетированию, во-первых, были идентифицированы конкретные объекты, сооружения, предприятия, заведения, памятники, изделия, песни, которые, по мнению респондентов, соответствуют «лицу» Харькова. Во-вторых, были определены особенности восприятия Харькова студенческой молодежью, в том числе обозначены их мнения относительно вопроса, можно ли считать Харьков типичным украинским городом. Также результаты позволили установить архитектурные доминанты, памятные места и лакуны городского пространства в глазах харьковского студенчества. Наконец молодежь определила исторические личности, которые, по их мнению, формируют пантеон известных уроженцев и жителей города. Материалы анкетирования позволяют рассуждать о специфике самопрезентации города и взаимодействии/взаимовлиянии горожан и городского пространства.

Ключевые слова: Харьков, «лицо города», анкетирование, студенты.

УДК 316.334.56(477.63-25):316.473(=411.16)

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-07

Буланий Микола Юрійович

магістр історії, аспірант

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Проспект Гагаріна, 72, 49000, Дніпро, Україна

Email: nbulanyi@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9989-140X

МЕНТАЛЬНИЙ ОБРАЗ МІСТА У СВИТОГЛЯДІ АКТИВІСТІВ ЄВРЕЙСЬКИХ ПРОГРАМ ДНІПРА

У статті аналізується ментальний образ міста крізь призму ставлення до нього окремої етнічної групи, що своєю чергою дозволило визначити основні риси формування суспільної пам'яті про місто в цілому. Дослідження відбувалося в межах наукового проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», в якому взяли участь 5 міст України. В ході дослідження були використані методи компаративного та герменевтичного аналізу, методи кліометрики, соціальної психології, прагматичної та когнітивної соціології. Окрім того, задля створення цілісного образу міста Дніпра були залучені концепції символічної антропології Ж. Відалья, ментального образу міст К. Лінча, місць пам'яті П. Нора та ін. При цьому увага була зосереджена на змісті текстів анкетних даних та усних співбесід із респондентами. У ході співбесід були залучені методи ментальних карт та соціального картографування, що дозволило більш наочно інтерпретувати геокультурний простір міста в уявленні респондентів завдяки малюнкам та нанесенням об'єктів на мапи. Саме таке поєднання методів дозволило під час збирання інформації вибудувати певну ієрархію основних рис міста. Дослідження велося в кілька етапів з червня по серпень 2019 року. На етапах анкетування та співбесід взяли участь 32 респонденти віком від 20 до 60 років, які виконували різні форми завдань. Аналіз виявлених результатів на завершальному етапі дослідження дозволив переглянути уявлення про Дніпро, яке існує в сучасній літературі, а також встановити особливості зміни пріоритетів у визначенні найбільш важливих місць Дніпра при зміні

© Буланий М. Ю., 2020

покоління, що проживають у місті. Долучення в ролі респондентів активістів єврейських програм дозволило вибудувати уявлення про ставлення до міста представників однієї з його громад, визначити особливі та загальні риси їх сприйняття міста. Подібне дослідження дозволило на прикладі Дніпра простежити певні тенденції щодо зміни сприйняття міста та міського простору, а також виявити певні перспективи подальшого розвитку сучасного українського міста-мегаполіса.

Ключові слова: *Дніпро, ментальні карти, образ міста, єврейська громада, активісти.*

Особливості зміни матеріального простору міст та співіснування кількох поколінь дозволяють вибудовувати своєрідні обриси сучасних мегаполісів України. На прикладі міста Дніпро можна простежити подібні тенденції, оскільки це місто є також доволі строкатим в етнічному плані. В Дніпрі активно діють громади євреїв, вірмен, німців, кримських татар та ін. В кожній громаді вибудовується свій ментальний образ міста залежно від історії власної родини та громади. Тому анкетування різних вікових груп у межах наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» дозволило визначити особливості зміни «реперних точок», на які орієнтуються представники громад в аналізі образу Дніпра. Подібні «точки» дозволяють людям зрозуміти атмосферу міста, віднайти його «цікавинки» та відчуті дух, який намагаються створити в своїх розповідях респонденти.

Під час аналізу анкетних даних було застосовано різноманітні методики. Передусім досягнення кліометрики в традиціях дніпровської історичної школи, а також методики соціологічної науки – прагматичної та когнітивної соціології. Насамперед слід згадати роботи Л. Тевено та Л. Болтанські, фундаторів прагматичного повороту в соціології, який характеризується переходом від аналізу груп до аналізу ситуацій, до сприйняття речей та відмовою від критичної позиції (Volkov, Kharkhordin 2008, 228-31). Окрім того, для окреслення особливостей ментального образу сучасного міста в кожному окремому інтерв'ю стали в пригоді праці з символічної антропології Ж. Відаля з його концепцією про homo faber (з лат. «людина-творець») (Vidal 1990, 93), що сам творить своє середовище завдяки символам. Важливим також стало застосування теорії ментальних карт міст К. Лінча, місць пам'яті П. Нора та інших дослідників урбаністики.

У сучасній урбаністиці місто розуміють феноменально, як своєрідний результат людського сприйняття та ставлення до предметів міського середовища. Місто можна розглядати і як «текст історії», і одночасно як «текст соціокультурного діалогу». Місто як текст історії представляє собою сукупність історичних шарів, відображених в архітектурі, предметно-територіальних комплексах, які мають смисловий зміст, оформлений в особливому текстовому (в цьому випадку – в матеріально-символічному) матеріалі. Місто як текст соціокультурного діалогу складається з окремих «сторінок». Як цілісне, комплексне середовище місто має особистісно-смислове наповнення завдяки існуванню людини (Orlova, Ivanova 2014, 107). Інтенсивний розвиток і розростання міст ускладнюють сприйняття їхнього способу життя і орієнтацію в них. Тому важливим критерієм в осягненні ментального образу в дослідженні Дніпра став міський простір, який у сучасній соціології має комунікативний характер (Chernova, Shelest, Ivannikova 2014, 64). Простір в такому разі виступає як принцип упорядкування людиною задля співвіднесення матеріальних об'єктів (Verlen 2001, 34). Суперечливе поняття «міський простір» породжує такі само неоднозначні оцінки, враження. Зокрема Л. Мамфорд уважав, що місто не можна зводити до матеріальної структури, бо важливішою є його соціальна й культурна складова. Головна функція міста, за Л. Мамфордом, не в економічному благополуччі і не в зручності життя, а в механізмі передавання культурної спадщини (Mumford 1981, 5-6). Тобто місто є одночасно і фізичною одиницею спільного проживання, і символом колективних устремлінь і єдності, які виникають у подібних умовах. Навіть природа міста не полягає в його економічній основі, бо воно передусім є соціальним утворенням.

Виходячи з цього, поняття «образ міста» слід розуміти як особливий вид когнітивної моделі поведінки людини, який поєднує в собі сенсорні, емоційні та семантичні компоненти. Особлива «текстуальна» реальність (або ж семіотична конструкція реальності) (Pirogov, Petukhov 2017, 122), що виникає в процесі визначення респондентами предметів навколишнього середовища, дозволяє більш широко інтерпретувати аксіологічні орієнтири залежно від їхнього життєвого досвіду та ситуації, в якій перебуває і сприймає запитання респондент під час інтерв'ю. При цьому виникає проблема з «практиками перевірки та встановлення довіри» (Naumova 2014, 247). Недарма особистий досвід смислової орієнтації в просторі міста перетворюється на природний порядок сприйняття (типізації) та стає інерційною системою відліку, природною установкою, що породжує розрізнення локусів міського

середовища спочатку на рівні відчуттів: доречності / незручності, комфорту / тривоги (Pirogov, Petukhov 2017, 122). Тут варто підкреслити, що всі нюанси достатньо чітко простежуються під час аналізу відповідей респондентів. У прагматичній соціології подібна реакція респондента коливається між поняттями згоди (accord) та розбіжності (discorde) в оцінці анкетних запитань та відповідей на них (Boltanski, Teveno 2013, 57). Тому цілком зрозуміло, що образ міста є не моделлю-репрезентантом реальності, а моделлю-конструкцією реальності або ж схемою орієнтації в навколишньому середовищі як життєвому просторі. Тобто образ міста впорядковує досвід та організовує реальність. Формування образу міста здійснюється за допомогою процедури «визначання» фрагментів реальності всіх, хто якимось зіткнувся з певним містом. Тому доцільним є твердження, що образ міста різноманітний, оскільки можливі різні когнітивні моделі його побудови (Pirogov, Petukhov 2017, 120) завдяки уявленням (schemata), що позначають «організацію у свідомості минулого та теперішнього досвіду сприйняття навколишнього середовища» (Gold 1990, 67). Основним критерієм уявлення реальності в свідомості респондентів була визначена категорія «топос», яка дозволила моделювати життя Дніпра як процес виникнення і зміни якісно різноманітних ситуацій, що мають подвійний епістемологічний статус: як релевантних свідомості суб'єктів сприйняття і як онтологічно стійких практик соціальної поведінки.

Водночас слід враховувати, що образ міста існує не лише у формі індивідуально емоційного чи сенсорного переживання (тобто в психологічній формі), але й у лінгвістичній формі, тобто в мові певного міського суспільства (Orlova, Ivanova 2014, 101). В системі подібних символів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру (і про місто, і про людину в ньому) формується ментальна форма образу міста. При цьому доречним є залучення «міфогеографії». Тому в межах дослідження проводився не просто опис географічних місць Дніпра, а враховувалось залучення образів і уявлень людей про них (Pirogov, Petukhov 2017, 125).

Важливим аспектом у дослідженні ментального образу міста на прикладі Дніпра стали так звані «ментальні карти» – «ужиткові» колективні образи геополітичного, географічного простору (Wolff 2001, 29), які візуалізують уявлення про місцевість. При цьому територіально-поселенська належність респондентів виступає в ролі незалежної змінної, до якої «прив'язуються» всі висловлювання опитаних. Як правило, їх супроводжують інтерв'ю, групове обговорення, іноді завдання зобразити місцевість додається до списку запитань (Veselkova 2010, 7). У цьому дослідженні ментальне картографування

було застосовано лише як дослідницький метод. Одержані внаслідок дослідження дані представляють собою цільові документи, що лише опосередковано можна віднести до ментального картографування, але вони дозволяють більш широко визначити ментальний образ міста Дніпро. Між тим метод ментального картографування міцно увійшов до практики урбаністичних студій на перетині різних наук.

У ході дослідження також були застосовані методики соціального картографування, під час яких дослідник власноруч наносив зібрану інформацію на географічну карту (так звані «mind maps» та «sketch maps») (Veselkova 2010, 9-12), призначену для розвитку пам'яті, індивідуального самовираження, яке фіксує просторові уявлення, що існують у респондентів. Особливу роль тут відіграв метод географічної герменевтики, завдяки якому можна визначити різні інтерпретації геокультурного простору Дніпра та його розуміння респондентами. Слідом за М. Гайдеггером та М. Еліаде вийшло виявити, що у геокультурного простору є духовна складова, яка полягає у формуванні для людини значення, сенсу місця, і того, що викликає в неї емоції. Залежно від того, в якому контексті ми будемо розглядати місто, буде змінюватися уявлення про нього. Можна виділити кілька таких контекстів: територіальний, економічний, культурний, соціальний. Під час аналізу даних респондентів єврейських організацій також виявилась проблема «чужого» в місті, що дозволило дослідити й семантичну форму уявного міста (Glazkov 2015, 116).

Загалом вивчення образу міста у всеохопній його сукупності елементів вважається великим і складним науковим завданням. Водночас вивчення образу міста тієї чи тієї соціальної групи – завдання реальне. Недарма С. Мілграм у своїх роботах з соціальної психології підкреслював, що вивчає не географічну реальність, а її відображення в думках містян. Але необхідно додати важливий висновок: сприйняття міста – явище суспільне, і в такому разі необхідним стає його вивчення як у колективному, так і в індивідуальному аспекті (Milgram 2000, 97).

Власне емпіричним матеріалом виступають анкети та ментальні карти міста Дніпро, створені в період з червня по серпень 2019 року. Об'єктами дослідження стала група єврейських активістів, об'єднаних суспільно значущими (волонтерство, викладання та ін.) ознаками. Схожий досвід колективного дослідження щодо сприйняття міста студентською молоддю є в роботах (Orlova, Ivanova 2014, 100). Разом взяли участь 32 особи віком від 20 до 60 років: 20-30 років – 19 осіб, 30-40 років – 5 осіб, 40-50 років – 4 особи, 50-60 років – 4 особи. З них приблизно 5 % є громадянами Держави Ізраїль, приблизно 8 %

у найближчому майбутньому переїжджають до Німеччини. При цьому відповіді респондентів найчастіше мали настільки різноманітний і непередбачуваний характер, що будь-які зазначені класифікації та методика просто неможливо застосовувати окремо. Об'єкти, визначені респондентами, мають не лише просторове чи емоційне наповнення, але також визначне для них практичне значення (Glazkov 2013, 49).

Респонденти виконували різні форми завдань (малюнки, інтерв'ю та бесіди). Стадії роботи відбувалися в різні дні для коригування вже наявних результатів. Завдання полягало в опитуванні респондентів щодо образу Дніпра, потім вони малювали основні об'єкти в місті, останнім етапом була бесіда щодо важливості тих чи тих об'єктів, нанесених на карту чи згаданих в інтерв'ю. Порівняно з наведеними в літературі інструкціями таке формулювання ментального образу міста відрізняється комплексністю підходів, а також зменшенням впливу зовнішніх чинників життя респондентів на їхні відповіді. Перший етап за методикою С. Мілграма підкреслив відображення реальності міста у свідомості дніпрян. Подібна есенціалістська установка полягає в переконанні, що образ міста вже існує до дослідження і незалежно від нього. На другому етапі створювалась ментальна карта Дніпра, яка включала попереднє анкетування та враховувала таку важливу особливість ментальних карт, як порядок виникнення об'єктів на карті (Glazkov 2013, 52). Основними проблемами під час аналізу ментальних карт стали відмінності в масштабах і орієнтації за сторонами світу. Стратегія аналізу ментальних карт за порядком появи об'єктів дає підстави структурування сприйняття простору респондентом. Саме тому, враховуючи концепцію К. Соїні, точність розміщення на карті в такому випадку відіграє незначну роль, бо найбільша увага зосереджується саме на змістовному виборі респондентом значущих об'єктів міста (Soini 2001, 229).

Робота з матеріалами підтвердила тезу попередніх дослідників, що ментальні карти не так виявляють сформований образ, як дозволяють виявити свідомість прийняття реальності респондентами фрагментів реальності міста, які потім складаються в систему ментальних репрезентацій про навколишнє середовище (Glazkov 2013, 39; Pirogov, Petukhov 2017, 121). Залучення до цієї практики ще й когнітивного картографування дозволило вивчити індивідуальні можливості респондентів щодо запам'ятовування, збереження та використання інформації (Glazkov 2013, 41). Відповідно до концепції К. Лінча щодо образу оточення, особливу роль відіграли суб'єктно-орієнтовані аспекти, які містять: 1) упізнаваність серед інших; 2) структуру – співвіднесення

об'єкта зі спостерігачем та іншими об'єктами; 3) практичне чи емоційне значення місця для інформанта (Lynch 1982, 20). З «п'ятичленною» схеми К. Лінча (шлях, орієнтир, межа, район, вузол), яка окреслює сукупність абстрактних характеристик сприйняття міста, найбільш уживаними під час інтерв'ю стали поняття «орієнтир», «межа» та «район». У центрі малюнка чи розповіді зазвичай поміщається місце роботи або ж навчання. Це місце проведення значної частини часу, важливий пункт в організації способу життя і вказівка на самоідентифікацію респондента. Водночас фіксувалось використання специфічної мови респондентами (скорочені ужиткові назви, метафоричні образи), яка була пов'язана з розробленням та сприйняттям міського простору. Зокрема, респондентці (54 роки) недостатньо було відзначити місце розташування культурно-ділового центру «Менора», де вона працює. Щоб зробити центр впізнаваним для інших, вона забезпечила свою карту докладним описом структури центру й тим, що це є «найбільший єврейський центр у світі» (пер. з рос.)¹. За К. Лінчем, такий унікальний та впізнаваний образ служить класичним орієнтиром.

Водночас транспортні розв'язки та природа часто лишаються сірими зонами. Ні в картах, ні в усному обговоренні ніяк не були визначені основні транспортні шляхи, балки та ін. Проте Південний машинобудівний завод імені О. Макарова (у респондентів – «Южмаш», «Південмаш»), завод «Інтерпайп» та Дніпровський металургійний завод («завод Петровського», «Петровка») наявні в анкетах не лише в респондентів вікової групи 50-60 років, але й у молоді.

Особливістю дослідження ментального образу Дніпра в активістів єврейських програм стали згадки в їхніх розповідях про специфічні об'єкти, такі як Навчально-виховний комплекс № 144 («єврейская школа»), заклад для єврейських дівчат Махон «Бейс Хая-Мушка» («махон»), будинок для літніх Дніпровської єврейської громади «Бейт Барух». Важливим є майже повне включення синагоги «Золота Роза» до комплексу «Менори» (лише декілька респондентів виділили її окремо). Простежується вікова диференціація, адже люди 40-60 років здебільшого згадують про діяльність синагоги на вул. М. Коцюбинського, «синагоги на Миронова» (тепер – вул. Європейська). Натомість покоління 20-30 років визначає інше – нещодавно відкриту алею М.-М. Ушишкіна, перенесення молодіжних організацій Ізраїльського культурного центру, «Гілеель» та «Мойше Хаус» на нові місця тощо.

Під час анкетування в спектрі образів-концептів, з якими асоціюється Дніпро в цілому, домінували метафори «динамічне місто»

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

(17 %), «мегаполіс» (48 %), «єврейський центр України» (52 %) і «місто з великим потенціалом» (43 %). Деякі респонденти охарактеризували Дніпро як «центр України», «одне з найбільших міст України, обласний та культурний центр». Такі ж категорії як «місто-базар», «місто-смітник» та ін. не траплялися, хоча були метафори на кшталт «димова завіса над Дніпром». Ставлення до Дніпра в активістів єврейських програм є доволі позитивним. Зокрема, у колективному дослідженні образу міста, яке здійснили науковці Придніпровської державної академії будівництва та архітектури за квотно-випадковою вибіркою респондентів, 24 % респондентів характеризували Дніпро як «мій дім», тоді як у нашому дослідженні абсолютна більшість так себе охарактеризувала (85 %). При цьому як «місто можливостей» Дніпро характеризують менше ніж 10 % (у колективному дослідженні – 14 %) (Chernova, Shelest, Ivannikova 2014, 66).

Про «типовість» Дніпра порівняно з іншими містами України респонденти зазначали, що «Дніпро ніколи не був і не буде типовим містом в Україні! Одна з причин – це люди, які тут живуть, та особлива творча атмосфера! Дніпро – це технологічний, промисловий та культурний лідер в Україні». Між тим респонденти 40-60 років певною мірою погоджувалося із «типовістю» Дніпра, оскільки: з одного боку, міста України різні, зі своєю атмосферою залежно від місцевості, давньої історії. З другого боку, є спільні риси: структура влади, пам'ятки культури та навіть назви вулиць.

Хоча оцінки жителів відмінні, у всіх відповідях можна побачити прагнення респондентів до поліпшення стану міського простору. Зокрема, 80 % респондентів вбачає найбільші проблеми Дніпра в наявності великої кількості будівництв, 10 % – основною проблемою вважає, що «центр перекопаний і багато сміття» (пер. з рос.). При цьому жителі промислових і спальних районів оцінюють місце свого проживання досить позитивно. Навіть про будівництво метро в бесідах було відзначено «сподіваюсь у найближчому майбутньому наступні станції теж будуть відкриті», «скоріше за все у найближчий час його все ж таки добудують» та ін. Категорії «звалище», «лабіринт», «базар», які трапляються в інших дослідженнях (Chernova, Shelest, Ivannikova 2014, 65), у бесідах не є такими негативними й зводяться до «далеко від центра» (респондентка, 21 рік), «погана вода і повітря» (пер. з рос.) (респондентка, 45 років), «зате дешевше, ніж в інших місцях» (пер. з рос.) (респондент, 61 рік).

Приблизно 83 % вважають, що Дніпру необхідно не просто провести ребрендинг, але й знайти ефективних управлінців для облаштування

міського простору. Передусім це стосується найбільшої в Європі набережної. Респондентка 53 років зазначала про недоцільність використання набережної, де «в ній немає ніякої ідеї і все понатикано незрозуміло як» (пер. з рос.). Бажання бачити місто мальовничим вона вбачає у появі певних ініціативних людей, які зможуть зробити об'єкт за зразком інших міст світу (передусім Хайфи). Інші акценти роблять респонденти, які живуть на лівобережній частині. Для них важливою проблемою є «дуже складна розв'язка через будівництво моста» (пер. з рос.) (респондент, 26 років), яка ускладнює дорогу до міст навчання та роботи.

За допомогою кліометрики під час аналізу анкет та матеріалів інтерв'ю й бесід вийшло виявити, що респонденти визначали об'єктами-символами Дніпра передусім центр «Менора» («найбільший в Україні єврейський центр») та Набережну («дуже гарна набережна та річка Дніпро у поєднанні з заводами міста (Інтерпайп; завод Петровського, ДЕВЗ²)»; «найдовша набережна в Європі»). Окрім цих об'єктів, символами, які визначають «обличчя» Дніпра, також є «театри та музеї», завод Південмаш, флагшток, пам'ятник «Юність Дніпра». Важливими місцями пам'яті респонденти визначили пам'ятник Слави, ЦУМ³ («звідки євреїв вели на розстріл») та «місце розстрілу в парку Гагаріна» (пер. з рос.).

Серед торгових комплексів, які можуть відвідати жителі міста й туристи, називали комплекси «Еуроге», «МОСТ Сіті», а з-поміж ринків виділяли «Озерку», «Березинку», Курчатівський та Нагорний. Водночас такі торгові центри, як «Passage», «Grand Plaza», «Library», які розташовані в центрі міста, в опитуваннях не згадувались.

Траплялися й згадки про «брендові» для міста заходи – «соціальні танці на Фестивальному причалі», «Джаз на Дніпрі», «Самар-Фест», авіашоу, «100пудівка» та ін. Між тим респонденти мали запропонувати колегам з інших країн звертати особливу увагу на природу місцевості – відвідини парків міста, «риболовлю на розлив Дніпра з човна». На сприйняття міста впливає не тільки архітектурне середовище, але й історія – «відкриття перших станцій метро», «ракетне минуле міста» та ін. Визначальними для розвитку міста стали й події 2013–2014 років, після яких «стало більше відбуватися культурних заходів, різних фестивалів», «відбуваються заходи для різних вікових груп», «зросла можливість отримання різних

² Дніпровський електровозобудівний завод (прим. авт.).

³ Торгово-розважальний центр «Центральний універсальний магазин» – один із найбільших торгових центрів міста Дніпро (прим. авт.).

електронних послуг». Загалом респонденти зазначали, що: «Місто стало привітнішим, чистим, та більш європейським».

Важливими стали відповіді респондентів щодо сприйняття Дніпра ззовні. Тут думки знову розділилися. Одні зазначали, що це «одне з найбільших міст України, промисловий центр, що розвивається», хоча й зауважили «багато моментів, які потрібно змінювати, щоб місто було справді європейським». Інші ж вважали, що «про нього майже нічого невідомо за кордоном». Саме тому найбільш нагальними заходами для ребрендингу міста є «організувати туризм до Дніпра», «побудувати великий міжнародний Аеропорт в місті Дніпро», «додобудувати станції метро у відповідності, щоб різні кінці міста були поєднані однією транспортною лінією та людям можна було би краще добиратися до різних місць», «підтримувати та розвивати заводи міста, товари яких можуть бути візитівкою міста далеко за межами України», «відкриття цікавих музеїв та виставок», «додати більше яскравих кольорів в архітектуру міста».

Отже, у ході дослідження вийшло виявити, що ментальний образ міста можна визначити як відносно стійку конструкцію, яка відтворюється в масовій та індивідуальній свідомості завдяки емоційним та раціональним уявленням про місто. При цьому респонденти не звужували фіксацію об'єктів тільки «видом за вікном», а намагалися розкрити значущість елементів Дніпра в минулому та майбутньому. Вікові та професійні особливості зумовлювали появу в ментальних картах, в анкетах, інтерв'ю та бесідах різних об'єктів, які по-своєму розкрили особливість саме цієї референтної групи. Тобто вийшло досягти чогось «более личного» через відхід від «расхожих банальностей в готовых упаковках» (Veselkova 2010, 19). У ході дослідження було виявлено зміну образу міста в свідомості жителів внаслідок переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, коли старі образи витісняються новими. Можна погодитись із деякими дослідниками, що конкретний цілісний новий образ Дніпра поки не знайдений. Проте в цій групі вийшло виявити шляхи та засоби для подальшого розвитку міста. Всі культурні схеми й образи дозволяють визначити особливості ставлення до міста та його майбутнього сучасних жителів різних поколінь.

References / Бібліографія

Boltanski, L., Teveno, L. *Kritika y obosnovanie spravedlivosti: ocherki sotsiologii gradov*. Moskva, 2013. (In Russian)

Болтански, Л., Тевено, Л. *Критика и обоснование справедливости: очерки социологии городов*. Москва, 2013.

Chernova, L., Shelest, Iu. i Ivannikova, O. *Obraz goroda glazami zHITELEY. Visnyk Prydniprovs'koi derzhavnoi akademii budivnytstva ta arkhitektury [Bulletin of Prydniprovs'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture]*, no. 3, 2014, s. 64-70. Available at: <<http://visnyk.pgasa.dp.ua/article/viewFile/40335/36513>> [Accessed: 28 August 2019]. (In Russian)

Чернова, Л., Шелест, Ю. и Иванникова, О. *Образ города глазами жителей. Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*, № 3, 2014, с. 64-70. Available at: <<http://visnyk.pgasa.dp.ua/article/viewFile/40335/36513>> [Accessed: 28 August 2019].

Glazkov, K. *Mental'nye karty: sposoby analiza, pogreshnost' y prostranstvennaia metrika. Sotsiologiya vlasti [Sociology of Power]*, no. 3, 2013, s. 39-56. Available at: <[http://socofpower.ranepa.ru/files/docs/3\(2013\)/SV4.pdf](http://socofpower.ranepa.ru/files/docs/3(2013)/SV4.pdf)> [Accessed: 28 August 2019]. (In Russian)

Глазков, К. *Ментальные карты: способы анализа, погрешность и пространственная метрика. Социология власти*, № 3, 2013, с. 39-56. Available at: <[http://socofpower.ranepa.ru/files/docs/3\(2013\)/SV4.pdf](http://socofpower.ranepa.ru/files/docs/3(2013)/SV4.pdf)> [Accessed: 28 August 2019].

Glazkov, K. *Mental'nye karty: ogranichenie metoda i obraz «chuzhogo» v malom gorode. Laboratorium: Russian Review of Social Research*, vol. 7, issue 3, 2015, pp. 106-17. (In Russian)

Глазков, К. *Ментальные карты: ограничение метода и образ «чужого» в малом городе. Laboratorium: Russian Review of Social Research*, vol. 7, issue 3, 2015, pp. 106-17.

Gold, J. *Psikhologiya i geografiya. Osnovy povedencheskoi geografii*. Moskva, 1990. (In Russian)

Голд, Дж. *Психология и география. Основы поведенческой географии*. Москва, 1990.

Lynch, K. *Obraz goroda*. Moskva, 1982. (In Russian)

Линч, К. *Образ города*. Москва, 1982.

Milgram, S. *Eksperiment v sotsialnoi psikhologii*. Saint Petersburg, 2000. (In Russian)

Милграм, С. *Эксперимент в социальной психологии*. Санкт-Петербург, 2000.

Mumford, L. *The Culture of the Cities*. Westport, 1981.

Naumova, E. Sotsiologiya «gradov» L. Boltanski i L. Teveno i «rezhimy вовлечennosti» v kapitalizm. *Sotsiologicheskoe obozrenie [Russian Sociological Review]*, t. 13., no. 3, 2014, s. 246-51. (In Russian)

Наумова, Е. Социология «градов» Л. Болтански и Л. Тевено и «режимы вовлеченности» в капитализм. *Социологическое обозрение*, т. 13, № 3, 2014, с. 246-51.

Orlova, V., Ivanova, E. Mentalnye obrazy goroda Tomska (na primere studentov universiteta). *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [Vestnik of Saint Petersburg University]*, ser. 12, vyp. 1, 2014, s. 99-108. (In Russian)

Орлова, В., Иванова, Е. Ментальные образы города Томска (на примере студентов университета). *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*, сер. 12, вып. 1, 2014, с. 99-108.

Pirogov, S., Petukhov, A. Fenomenologo-kognitivnaia kontseptsiiia goroda i ee teoreticheskie ekstrapoliatsii. *Kontekst i refleksiia: filosofia o mire y cheloveke [Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being]*, vol. 6., no. 3A, 2017, s. 120-130. Available at: <<http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2017-3/10-pirogov.pdf>> [Accessed: 28 August 2019]. (In Russian)

Пирогов, С., Петухов, А. Феноменолого-когнитивная концепция города и её теоретические экстраполяции. *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*, т. 6, № 3А, 2017, с. 120-130. Available at: <<http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2017-3/10-pirogov.pdf>> [Accessed: 28 August 2019].

Soini, K. Exploring Human Dimensions of Multifunctional Landscapes through Mapping and Map-making. *Landscape and Urban Planning*, no. 57, 2001, pp. 225-39.

Verlen, B. Obschestvo, deistvie y prostranstvo. *Alternativnaia sotsial'naia geografiia. Sotsiologicheskoe obozrenie [Russian Sociological Review]*, t. 1, no 2, 2001, s. 26-48. (In Russian)

Верлен, Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география. *Социологическое обозрение*, т. 1, № 2, 2001, с. 26-48.

Vidal, J. *Sacré, Symbole, Créativité*. Louvain-la-Neuve, 1990.

Veselkova, N. Mental'nye karty goroda: voprosy metodologii i praktika ispol'zovaniia. *Sotsiologiya: metodologiya, metody, matematicheskoe modelirovanie (4M)* [Sociology: Methodology, Methods, Mathematical Modeling (4M)], no. 31, 2010, s. 5-29. Available at: <<https://www.jour.isras.ru/index.php/soc4m/article/view/3670/3457>> [Accessed: 28 August 2019]. (In Russian)

Веселкова, Н. Ментальные карты города: вопросы методологии и практика использования. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, № 31, 2010, с. 5-29. Available at: <<https://www.jour.isras.ru/index.php/soc4m/article/view/3670/3457>> [Accessed: 28 August 2019].

Vil'kovskii, M. *Sotsiologiya arkhitektury*. Moskva, 2010. (In Russian)

Вильковский, М. *Социология архитектуры*. Москва, 2010.

Volkov, V., Kharkhordin, O. *Teoriia praktik*. Sankt-Peterburg, 2008. (In Russian)

Волков, В., Хархордин, О. *Теория практик*. Санкт-Петербург, 2008.

Wolff, L. A New Mental Map of the World. *The New York Times*, June 28, 2001, p. 29.

Bulanyi Mykola Yuriyovich

Master of History, PhD student

Oles Honchar Dnipro National University

Haharina avenue, 72, 49000, Dnipro, Ukraine

Email: nbulanyi@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9989-140X

THE MENTAL IMAGE OF THE CITY IN THE WORLDVIEW OF ACTIVISTS OF DNIPRO'S JEWISH PROGRAMS

The article analyzes the mental image of the city through the prism of a particular ethnic group's attitude towards it, throwing light on the key features of the formation of urban public memory in general. The study is part of the research project "CityFace: Practices of the Self-Representation of Multinational Cities in the Industrial and Post-Industrial Era," which covers five Ukrainian cities. Comparative and hermeneutic analysis, methods of cliometrics, social psychology, and pragmatic and cognitive sociology

were employed. Furthermore, in order to create a holistic image of the city of Dnipro, the author drew on J. Vidal's symbolic anthropology, K. Lynch's concept of the mental image of the city, P. Nora's idea of sites of memory, etc. The study centers on the contents of personal questionnaires and oral interviews. The interviews involved the methods of mental maps and social cartography, which made possible a clearer interpretation of the geocultural space of the city in the imagination of respondents through the use of drawings and the mapping of objects. This combination of methods allowed the author to build a hierarchy of the main features of the city as seen by respondents from each age microgroup. The study was carried out in several stages from June to August 2019. 32 respondents aged 20 to 60 participated in the questionnaire and interview phase of the study, performing various types of tasks. In the final phase, analysis of the results allowed the author to reconsider the prevalent idea of Dnipro in current literature, as well as to trace the shifting priorities in determining the most important loci of Dnipro across changing generations. Working with activists of Jewish programs, the author was able to construct a picture of the attitude towards of the city among the members of one of its communities and to pinpoint the group-specific and more general features of their perception of the city. Using Dnipro as a case study, the article observes certain tendencies towards a change in the perception of cities and urban space, as well as outlines some prospects of the further development of metropolitan areas in modern Ukraine.

Keywords: Dnipro, mental maps, image of the city, Jewish community, activists.

Буланый Николай Юрьевич

магистр истории, аспирант

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Проспект Гагарина, 72, 49000, Днепр, Украина

Email: nbulanyi@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9989-140X

МЕНТАЛЬНЫЙ ОБРАЗ ГОРОДА В МИРОВОЗЗРЕНИИ АКТИВИСТОВ ЕВРЕЙСКИХ ПРОГРАММ ДНЕПРА

В статье анализируется ментальный образ города сквозь призму отношения к нему отдельной этнической группы, что в свою очередь позволило определить основные черты формирования общественной

памяти о городе. Исследование проходило в рамках научного проекта «CityFace: Практики саморепрезентации многонациональных городов в индустриальную и постиндустриальную эпоху», в котором приняли участие 5 городов Украины. В ходе исследования были использованы методы сравнительного и герменевтического анализа, методы клиометрики, социальной психологии, прагматической и когнитивной социологии. Кроме того, для создания целостного образа города Днепра были привлечены концепции символической антропологии Ж. Видаля, ментального образа городов К. Линча, мест памяти П. Нора и др. При этом внимание было сосредоточено на содержании текстов анкетных данных и устных собеседований с респондентами. В ходе собеседований были привлечены методы ментальных карт и социального картографирования, что позволило более наглядно интерпретировать геокультурное пространство города в представлении респондентов благодаря рисункам и нанесению объектов на карты. Именно такое сочетание методов позволило во время сбора информации выстроить определенную иерархию основных черт города. Исследование велось в несколько этапов с июня по август 2019 года. На этапах анкетирования и собеседований участвовало 32 респондента в возрасте от 20 до 60 лет, которые выполняли различные формы заданий. Анализ выявленных результатов на завершающем этапе исследования позволил пересмотреть представления о Днепре, которое существует в современной литературе, а также установить особенности изменения приоритетов в определении наиболее важных мест Днепра при смене поколений, проживающих в городе. Привлечение в качестве респондентов активистов еврейских программ позволило выяснить отношение к городу представителей одной из его общин, определить общие и частные черты их восприятия города. Подобное исследование позволило на примере Днепра проследить некоторые тенденции в изменении восприятия города и городского пространства, а также выявить определенные перспективы дальнейшего развития современного украинского города-мегаполиса.

Ключевые слова: Днепр, ментальные карты, образ города, еврейская община, активисты.

УДК 338.48:641/642:392.81(477.74-25)

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-08

Тихомірова Фаріда Ахнявівна

кандидат філософських наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, 65082, Одеса, Україна

Email: farida2002@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0991-3159

«SLOW FOOD» В УКРАЇНІ ТА НАРАТИВ ОДЕСЬКОЇ ЛОКАЛЬНОЇ КУХНІ

Одним із важливих елементів біосферної, національної та міської ідентичності є локальна кухня як код, що формує і транслює певні цінності. Останнім часом у США та Європі актуалізується напрям міждисциплінарних досліджень, який об'єднує проблеми їжі, екологічної етики та безпеки. В умовах пандемії коронавірусу COVID-19 посилюється необхідність гарантування продовольчої безпеки, особливо в країнах, що залежать від імпорту продуктів харчування. Агробізнес спрямований на безперербійне постачання дешевої, уніфікованої їжі. Ринок світової торгівлі досить прагматичний, він реагує на потреби трендів західного суспільства, бо це є і джерело прибутків, і основа сучасного розподілу ресурсів. Стривожені потенційною загрозою для продовольчої безпеки під час пандемії COVID-19, багато країн і організації докладають особливих зусиль для забезпечення доступними продуктами харчування споживачів, які все ще можуть отримати доступ і купити продукти, попри обмеження руху і втрати доходу, а також для безпечного ведення сільського господарства. Метою статті є імплементація екологічних аспектів національної та біосферної ідентичності в сучасні міські дослідження. Стаття присвячена розвитку руху Slow Food в Україні. Рух підтримує фермерів, вивчає і просуває локальні продукти і традиційні рецепти, підтримує біорізноманіття продуктів, рецептів і страв. В Україні волонтери руху вже більше десяти років доводять, що їжа повинна бути вироблена не тільки в екологічно чистих умовах, але й не завдавати шкоди навколишньому середовищу, тваринному світу, життю суспільства. Аналіз

© Тихомірова Ф. А., 2020

тенденції більш свідомого споживання та розуміння проблем у нинішній системі харчування сприятиме розвитку гастрономічного туризму. Доводиться, що Одеса може стати одним із сімпічних міст України. Внаслідок створення нових локаворських просторів та практик заради соціальної згуртованості та безпечної їжі для одеситів успішно реалізуються принципи *Cittaslow* – повільного та екобезпечного міста.

Ключові слова: «*Slow Food*», *cittaslow*, *сiмoнiя*, волонтерство, біосфера ідентичність, гастрономічний туризм.

ООН відзначало зростання числа осіб, які стикаються з нестачею харчування через збройні конфлікти, економічні проблеми й такі природні явища, як посуха у світових масштабах. Посилюється реальний ризик виникнення глобальної продовольчої кризи через стрімке поширення COVID-19. З одного боку, це пов'язано із панічними настроями жителів деяких країн та збільшенням попиту на продукти, а з другого боку, з ізоляційними заходами. Пандемія коронавірусу, крім прямої загрози життю людей, має ще одну небезпеку – поширення голоду, така ситуація може спричинити продовольчу кризу в Європі. Соціальні проблеми призводять до продовольчої і фінансової нестачі, злиднів, це може стати причиною терористичного насильства у країнах, що розвиваються (COVID-19 удvoit chislo liudei). У кризові періоди актуалізуються проблеми ідентифікації, трансформаційні процеси руйнують традиційні форми ідентичності.

Ідентичність є однією з центральних проблем соціально-гуманітарного пізнання. Вихідні положення концепту просторової ідентичності були розроблені в межах психології, соціології міста та соціальної філософії. Також цей феномен безпосередньо пов'язаний із повсякденними практиками у глобалізованому світі.

У відомій теорії «соціального конструювання реальності» німецькі дослідники П. Бергер і Т. Лукман (Berger, Lukman 1995) відзначали, що ідентичність залишається незрозумілою, доки вона не має місця в світі.

Харківський соціолог О. Мусієздов особливістю міста як соціального утворення вважає відсутність єдиного міського співтовариства як джерела однозначних зразків для ідентифікації (Musiezdov 2013). Деякі міста перебувають у пошуках ідентичності, а деякі її втрачають.

Осмилення всіх чинників формування національної та міської ідентичності набуває особливої актуальності в міждисциплінарних

дослідженнях. Важливими ознаками національної, етнічної та культурної ідентичностей є мова, релігія, ціннісні установки, традиції, аспекти стилю життя. Свою роль в усвідомленні зв'язку з певною територією та локальним соціумом відіграє й локальна кухня як код, що формує та транслює певні цінності. Особлива увага приділяється тілесній ідентичності та практикам, що з нею пов'язані.

Сучасні дослідники виокремлюють національні, етнічні, релігійні, соціальні та інші стереотипи, які пов'язані з їжею. Зокрема, етнолінгвістка Н. Тихонова розглядає питання соціальної реконструкції «своєї» і «чужої» гастрономічної культури у друкованих засобах масової інформації. На матеріалі німецької публіцистики проаналізовані види етнічних стереотипів, зокрема маркована харчова поведінка як стійка ознака етносу. Дослідниця наголошує, що німецька культурна ідентичність реалізується, крім іншого, за допомогою зіставлення з іншими культурами харчування і через пізнання інших гастрономічних культур способом інтеграції їх у свою культуру (Tikhonova 2011). Літературознавиця С. Богданець приділяє увагу різним аспектам харчової семантики (Bohdanets' 2019; Braichenko, Bohdanets' 2019). О. Брайченко досліджує історію української гастрономічної культури (Braichenko 2019). Популярні останнім часом роботи, які присвячені гастрономічній культурі окремих регіонів та міст. Одеса та Львів претендують на бренд «культурної столиці України». Галицьку кухню, окрім українців, творили також поляки, євреї, вірмени, греки, австрійці, італійці (Klyunovets'ka 1991). Протягом багатьох років популярними залишаються книги легендарної львів'янки Дарії Цвек (Tsvek 1992). Гастроблогерка Маріанна Душар (Пані Стефа) належить до гастрономічного об'єднання ентузіастів «Цвіклі», які працюють із локальними рецептами галицької кухні. Цвіклі – страва, яка прийшла в галицьку кухню з єврейської, а в єврейську – з німецької. Пані Стефа проводить паралелі між єврейською і галицькою гастрономічними традиціями та відроджує старовинні рецепти, а також мріє зробити мапу борщу, досліджуючи, як одна і та сама страва набуває відмінностей в різних кухнях (Tereshchuk 2019).

Українська філософія О. Довгополова вивчає «одеський кулінарний міф». Такі дослідження сприйняття локальної культури є корисними для урбаністичних студій, вони допомагають віднайти «бренд» міста, розробити стратегію і тактику гастрономічного туризму (Dovgorolova 2017).

Як уже зазначалося, в сучасних умовах ідентичність як відносна стійкість індивідуальних, соціокультурних, національно-етнічних, цивілізаційних параметрів піддається сильному тиску, вона починає

істотно трансформуватися. Особливо помітні ці процеси в ідентичностях етнічних, релігійних, культурних меншин. Як відомо, єврейська кухня відбиває складну історію цього народу. Кримські татари – це народ, який внаслідок депортації опинився у спецпоселеннях, де не було можливості відтворювати традиційну кухню, не було звичного посуду, наслідки та худоби (Soboleva 2019).

У певні періоди історії різні культури запозичували в інших продукти й техніки приготування. У художньо-публіцистичному часописі «Наше життя» («Our life»), який видає Союз українок Америки у США, була кулінарна рубрика, що з 1944 по 2018 рік віддзеркалювала розвиток домашньої кухні українок. Більшість цих жінок опинилася в США через табори переміщених осіб. Українці третьої хвилі міграції формували свої економічні, культурні та громадські осередки, але українська кухня швидко вбирала місцеві продукти. Жінки ділилися рецептами, порадами щодо вибору продуктів, рекомендаціями про те, як купувати чи отримати за талонами продукти у США, розуміти місцеву систему мір та накривати святкові столи під час Дня подяки, Дня матері та Дня градуанта (День випускника), досвідом адаптування українських страв до американських умов. Опанування місцевих гастрономічних практик споживання закусок на пікніках та запікання індики до Дня подяки не стали перешкодою збереженню традиції випікання обрядової різдвяної та великодньої випічки. Отже, їжа згуртувала навколо себе українську громаду (Braichenko 2019).

Останнім часом у США та Європі актуалізується напрям міждисциплінарних досліджень, у межах якого поєднуються проблеми їжі, екологічної етики та безпеки. У книзі «Голодне місто» британська дослідниця Керолайн Стіл порушує низку важливих питань, пов'язаних як із їжею, так і з екологією, історією та культурою. Вона наголошує, що ті, хто дорожать їжею і з радістю ділять її з іншими, здатні поліпшити наш світ, а ті, хто по-справжньому цінують їжу – найсильніші, здорові і щасливі люди. Такий спосіб життя вона називає «сітопією» (від грецьких слів «сітос» (їжа) і «топос» (місце). Сітопічне місто, на її думку, буде пишатися їжею та використовувати її для згуртування людей, також воно буде тісно пов'язане із сільською місцевістю, там знайдеться місце жвавим ринкам і сильному відчуттю гастрономічної самобутності. Сітопія – це утопія, вкорінена в реальності (Stil 2014).

У 2014 році у книзі «Місто їжі» Сі Джей Лім продовжує досліджувати міську трансформацію, демонструючи, як виробництво їжі знову стає одним із головних завдань будь-якого уряду. У передмові автор зазначає, що його метою є провокація (Lim 2014). Він формулює цілі на основі

проведеного аналізу і пропонує конкретний амбітний проєкт: доводить що вторинна інфраструктура Лондона могла функціонувати одночасно як живе середовище, сільськогосподарська система і стабільний stratum (горизонт міської системи). Але залишається без відповіді питання про ступінь утопічності (або навпаки, прагматичності) його проєкту, постає багато інших конкретних питань політичного характеру про пріоритети нинішніх урядів різного рівня, про якість управління і про можливості реформування політичної системи.

Сі Джей Лім пропонує кейси 25 найбільших міст світу, в яких означені галузі (від структури зайнятості до правової системи) розглядаються крізь призму «харчових ланцюгів». Отже, реінтеграція сільського господарства сприятиме появі нових просторових практик та соціальної згуртованості заради безпечної їжі для містян. Виробництво, зберігання і дистрибуція продуктів харчування можуть послужити основою для зміни практик повсякденності, допомогти зміні структури зайнятості, реформувати місцеві спільноти, освіту, охорону здоров'я, культуру, транспорт, податкову і навіть правову систему (Lim 2014).

Міста минулого намагалися створювати запаси зерна на випадок раптового нападу. Городяни занадто добре розуміли цінність їжі. Якщо органічний цикл розривався, це відбувалося тільки тому, що людям не вистачало знань, щоб зрозуміти довгострокові наслідки власного споживання. Матеріальні та соціальні наслідки забезпечення міст їжею мають більший вплив, ніж будь-який інший вид людської діяльності, на наше життя і нашу планету.

Перетворюючи природу відповідно до своїх потреб, шумерські міста виробили основні правила міської цивілізації. Міські сади й городи стали першими в історії зразками рукотворного ландшафту, які демонстрували, як можна змінювати природу, щоб вона служила потребам городянина. Місто і його околиці перетворилися на єдине утворення – місто-державу. Взаємозалежність міста та села, очевидна в давнину і прихована зараз, стала основою міського життя.

Попередні стосунки між людьми, тваринами та землею були втрачені із прогресом промисловості. Людям, що живуть у сучасному урбанізованому світі, складно усвідомити, що міста, в яких ми живемо, – це частина складної системи. Сучасні суспільні реалії орієнтовані на продуктивність, швидкість, простоту та комфорт, у всьому світі прискорюється темп життя, культивується система швидкого харчування. Нам здається, що ми живемо незалежно від природи, а тому не слід і перейматися стосовно відходів, це навіть видається якимось чудернацтвом.

Сучасні міста зменшують доступні сільськогосподарські землі, загрожуючи стійкості системи харчування. Їжу доставляють з усіх куточків планети, але цей оптимізований та регламентований процес доставки продовольства може дати збій у разі незначної зміни обставин.

Мешканки Сан-Франциско 2005 року закликали місцевих жителів спробувати протягом одного місяця вживати лише ті продукти, які вирощені чи вироблені в радіусі 100 миль. Вони стимулювали кулінарну тенденцію locavore – той, хто їсть місцеве (Braichenko, Bohdanets' 2019). Цей гастрономічний принцип відроджує автентичні кулінарні практики, знищені аграрною та харчовою індустрією, допомагає споживачам та виробникам певної місцевості знаходити одне одного, спонукає людей свідомо ставитися до свого раціону, екологічної ситуації, а отже, і здоров'я.

У нинішньому індустріалізованому й урбанізованому суспільстві самостійне приготування їжі залишається майже єдиною можливістю контролювати те, що ми їмо, в найширшому розумінні. Ключова ланка в ланцюгу постачання продовольством, впливає на всі інші її елементи. Переставши бути необхідністю, кулінарія вперше в історії перетворилася на задоволення. Серед заможних жителів міст вона швидко стає популярною розвагою, зокрема й серед чоловіків. Одеську кухню популяризують Б. Бурда (Burda 2002; Burda 1999) та С. Лібкін (Libkin 2014).

Сучасна система розподілу їжі не розрахована на надзвичайні ситуації, у нас таких запасів майже немає. В Одесі вже через кілька годин після штормових попереджень люди починають у паніці купувати продукти. Міста, в яких ми живемо, породжені сучасною системою розподілу їжі, без неї їх би просто не було. Жителі вируючих мегаполісів уживають аж ніяк не місцеві продукти. Багато чого з того, що ми з вами будемо їсти сьогодні, ще не прибуло в країну.

Пандемія порушила роботу глобальних ланцюжків взаємних сільськогосподарських поставок у багатьох державах, після чого деякі з них обмежили експорт основних харчових продуктів, наприклад зерна, і почали збільшувати закупівлі для резервних стратегічних запасів (COVID-19 udvoit chislo liudei).

Агробізнес спрямований на безперервне постачання дешевої, уніфікованої їжі. Ринок світової торгівлі досить прагматичний, він реагує на потреби трендів західного суспільства, бо це і є джерелом прибутків і основою сучасного розподілу ресурсів. Стривожені потенційною загрозою для продовольчої безпеки під час пандемії COVID-19, багато країн і організацій докладають особливих зусиль для забезпечення доступними продуктами харчування споживачів, які все

ще можуть отримати доступ і купити продукти, попри обмеження руху і втрати доходу, а також безпечного ведення сільського господарства.

Наш раціон уже визначається не місцевою культурою їжі, а економією на всіх стадіях виробництва і доставки продовольства за рахунок масштабу. Щоб потрапити на стіл городянам, сільськогосподарська продукція повинна бути не тільки більшою за обсягом, але й якіснішою та привабливішою, ніж коли-небудь. Їжа повинна відповідати вимогам світової економічної системи, яка прагне забезпечити поставку все більш вузького асортименту все більш широкому колу споживачів.

Альтернативою супермаркетам є продовольчі ринки, які надають міському життю своєрідність, відчуття зв'язку з іншими людьми. Люди завжди приходили на ринок не тільки за покупками, а й за спілкуванням.

Поступово стали зникати місцеві кулінарні традиції, і все менше людей виявляє інтерес до того, що вони їдять, звідки привозять продукти і як їх гастрономічний вибір впливає на навколишній світ. В Італії 1986 року студентська громада Риму ініціювала рух на протигагу системі швидкого харчування під гаслом: «Не хочемо fast food, хочемо slow food» (від англ. slow «повільний» і food «їжа»). Активні городяни, які були проти ресторану швидкого харчування Macdonald's, вирішили висловити свою думку в нестандартний спосіб. Вони зайняли будівельний майданчик Macdonald's, сколотили столи з дощок, які його відгороджували, а потім на це місце принесли з дому традиційну пасту та різні італійські страви. Отже, італійці змусили величезну корпорацію поміняти свій асортимент, і зараз Macdonald's використовує локальні продукти.

Фаст-фуд є певною ідеологією, частиною способу життя: швидкий темп, все стандартизоване, але їжа перестає бути задоволенням та розглядається як паливе для організму й товар. Фраза «повільна їжа» стала назвою руху, що зараз об'єднує близько 100 тис. прихильників захисту продовольчого біорізноманіття, встановлення зв'язків між виробниками і споживачами, пильної уваги до екологічної безпеки.

Цей рух підтримує ідею гуманного поводження з тваринами, виступає за те, щоби не плутати промислове тваринництво, де тварини живуть у клітках і не бачать сонячного світла, і тваринництво free range, з етичним поводженням з тваринами. Ще 2012 року Slow Food звернувся до споживачів, закликаючи утримуватись від споживання фуа-гра як страви, що пов'язана з жорстоким поводженням з тваринами.

Slow Food пропагує свідомий підхід до тваринництва через підтримку малих господарств, сирів із непастеризованого молока, збереження локальних порід, тваринництва на вільному випасі. Цей напрям має назву Slow Meat (Povzucha revoliutsiia).

У 1996 році було засновано один із ключових проєктів Міжнародної організації Slow Food – «Ковчег Смаку» (Ark of Taste), покликаний допомогти дрібним виробництвам, яким загрожує індустріальне сільське господарство, погіршення екологічної ситуації і зникнення смаків. Створено «Червону книгу» продуктів харчування, страв, рецептів і ремесел, до якої увійшли локальні продукти і традиційні методи їх приготування, що є на межі зникнення.

Наукова комісія «Ковчега Смаку» знаходить і реєструє рідкісні продукти, рослини і породи тварин, спираючись на унікальний смак, зв'язок з територією, традиційність виробництва, непромисловий характер виробництва та ризик зникнення. В електронному каталозі «Ark of Taste» України зареєстровано 16 продуктів. Триває робота з пошуку українських делікатесів. Серед них – карпатський шовдарь (копчений свинячий окіст, яким можна замінити пармську шинку, прошутто, хамон), чорноморська кефаль, мелітопольська черешня, ніжинські огірки, бессарабська бринза, гуцульські гусянка та домашній сир (Povzucha revoliutsiia).

Стає очевидною і значущість відродження місцевих порід худоби: карпатські буйволи, сіра українська порода корів (воли, на яких орали землю наші предки), гірські карпатські вівці, полтавська глиниста порода курей. Також у зв'язку з ревайлдингом, відновленням дикої природи, що стає трендом у Європі, варто згадати про опустелювання півдня та сходу України та необхідність відновлення екосистеми річок і боліт. Вважається, що негативні процеси можуть зупинити стада худоби. Вже є успішні приклади ревайлдингу в гирлі Дунаю із використанням закарпатських буйволів, що завезені в село Орловку Ренійського району (Strepetova 2018).

Отже, пильний погляд на домашніх тварин відкриває цілі пласти філософії повсякденності та економічної історії великих регіонів. Разом із тим відбувається усвідомлення наслідків модернізації, необхідності патентування специфічних місцевих страв (що неможливо без входження в контексти тієї ж історії повсякденності), актуалізується антропологія їжі, вина, неквапливої вдумливої трапези людини, яка радіє світу, приймає певне місто, село, регіон саме в його неповторній відмінності від інших.

Сьогодні потужна організація «Slow Food International» об'єднує фермерів та виробників, шеф-кухарів і споживачів. Щорічні внески йдуть на розвиток гастрономії, фермерства, а також для збереження традицій створення унікальних продуктів у різних країнах.

В Україні цей рух розвивається вже більше десяти років. Його активісти намагаються довести, що їжа повинна вироблятися не тільки в екологічно чистих умовах, але і не завдаючи шкоди навколишньому середовищу, тваринному світу, життю суспільства. Цей рух підтримує фермерів, вивчає і просуває локальні продукти і традиційні рецепти.

Зараз у регіонах та містах України розвиваються 13 осередків (конвівіумів) Slow Food. Зокрема, йдеться про Дніпро, Київ, Одесу, Полтаву, Рівне, Сімферополь та Чернігів. Бессарабія, Волинь, Галичина, Карпати, Крим і Поділля – презентують «кулінарні діалекти» регіонів. На відміну від конвівіумів інших країн, українські первинні осередки є неформальними об'єднаннями ентузіастів, які за власні кошти втілюють в життя філософію Slow Food і беруть участь в акціях зі збереження і популяризації традиційних продуктів харчування. Але найголовніше – це рух волонтерів, котрі допомагають Україні зберегти ландшафти та продовольчу незалежність, яка спирається саме на локальні продукти (Povzucha revoliutsiia).

У травні 2018 року гастрономічний семінар проекту «Промоція гастрономічної спадщини Нижнього Придунав'я (River Food)» у місті Вілково об'єднав рестораторів, істориків, волонтерів, журналістів з Ізмаїла, Кілії, Рені, Львова, Києва, Ужгорода та Рахова. Лідерка всесвітнього руху Slow Food в Україні Юлія Питенко та амбасадор руху Даша Малахова активно проводять просвітницьку роботу в медіапросторі (Strepetova 2018).

Відомі ресторатори світу також цілеспрямовано розвивають локальну кухню і вибирають місцевих постачальників для своїх закладів. Ресторан *Klukva&Brukva*, обраний європейською комісією для просування і презентації проекту «Дороги Вина та Смаку України» – перший в Україні локавоський ресторан. Мережа ресторанів *Kanapa* також отримувала нагороду «Сіль» як найкращий ресторан української кухні у 2016 році. Ресторатор активно працює з місцевими постачальниками та виробниками. Меню «Канапи» створене на основі старовинних рецептів з різних регіонів України, поєднаних із елементами молекулярної кухні. Slow Food оголосив про включення українських шефів у Міжнародний Альянс кухарів, тепер на входах до ресторанів у багатьох містах стали з'являтися біло-червоні равлики – логотип Slow Food.

У 1999 році філософія повільного харчування була доповнена поняттям *Cittaslow* (від іт. *Citta* – «місто» і англ. *Slow* – «повільний»). «Жити повільно» – це значить «поспішати повільно», латиною – «*festina lente*». Повільний спосіб життя шанує традиції і якість, враховує цінності місцевого колориту, ремісничі навички в такому місті та його

історію. Як зазначається у маніфесті Cittaslow, городяни «все ще здатні розпізнавати повільне чергування пір року і їхніх природних плодів, поважаючи смак, здоров'я і спонтанно сформовані звичаї ...» (Povzucha revoliutsiia).

В англійському місті Тотнесі та ірландському Кінсейлі була ініційована програма «Перехідні міста». Втілюється низка ініціатив на кшталт роздачі ділянок, пропаганди садівництва, зміцнення місцевих продовольчих систем, навчання місцевих жителів кулінарії. Крім того, місто Тотнес вирішило прославитися, ставши «горіховою столицею Великої Британії». На його вулицях висаджуються найрізноманітніші сорти їстівних горіхів. Міста, які бажають долучитися до руху, повинні взяти на себе зобов'язання керуватися в питаннях управління філософією повільного харчування та відповідати багатьом критеріям.

Одеська кухня також сформувалася завдяки взаємовпливу культур (Danilova, Gerdeva 2015; Kuleshova, Nagovitsina 2009). Смак Одеси – це не тільки смак овочів і фруктів на прилавках магазинів і ринків, найбільший відомий з яких «Привоз», це кулінарні традиції, здатні задовольнити будь-який смак (Gubar' 2008). Отже, Одеса, яка претендує на звання гастрономічної столиці, може стати одним із сітопічних міст України.

Талановитий ресторатор Дмитро Сікорський відродив найстаріший заклад Одеси, який існував з 1830 року. Він називається «Бodega 2 Карла». Пояснюється це так. Винний підвал при виноробні іспанці називали словом «бodega». В Одесі ця назва вживається з часів румунської окупації. За радянських часів назва цього місця «Два Карла» фактично була адресою закладу – на розі вулиць Карла Маркса і Карла Лібкнехта. Авторський дизайнерський проєкт Дмитра Сікорського позбавлений стереотипів, пов'язаних з Одесою і Бессарабією – комунальної кухні, смугастих тільників, квітчастих килимів тощо. Сільська інтерпретація індустріального стилю є алюзією старої ферми, крамниці, виробничої будівлі. Вона створює особливу атмосферу дивовижного місця альтернативної історії. «Бodega 2 Карла» – перший концептуальний проєкт бессарабської кухні в Одесі.

Усі страви готують з незаслужено забутих традиційних місцевих продуктів із суворим дотриманням старих рецептів одеських передмість Молдаванки й Пересипу, бессарабських районів Одеської області. Ресторан пропонує вибір місцевих українських вин, особливої бессарабської овечої бринзи та традиційну куюльницьку сіль. Страви, які в Одесі багато хто знає і пам'ятає з дитинства, намагалися зробити максимально автентичними.

Дмитро досліджує історію та гастрономічні традиції міста, яке було центром торгівлі із багатьма країнами світу та регіону. У жовтні 2017 року

проект Оксани Довгополової *Hubs of History* спільно із рестораном «Бodega 2 Карла» ініціював зустріч «Єврейська нота одеської кухні».

Було проведено опитування про те, яка національна культура найбільше вплинула на формування особливості «одеської культури» серед студентів та викладачів університету. Оксана Довгополова розповідала, що були різні форшмаки на цій зустрічі, яка розпочалася з того, що дві яскраві одеситки залишили разом з листівкою і віршами свою страву і пішли щасливі від того, що сюди прийдуть люди і порадіють за спільною трапезою. Справжня формула одеського сусідства та примирення – це радість спільних спогадів, радість дару та гостинності. Вона у вислові: «У Вас смачний форшмак, хоча він абсолютно неправильний». У межах цього проекту плануються зустрічі, які присвячені іншим «нотам» одеської поліфонічної кулінарної мелодії – грецькій, болгарській, албанській, румунській, французькій, італійській тощо. Одеса є там, де є пам'ять про різних людей, готових ділитися своїм найдорожчим досвідом (V Odesse sostoialsia Festival' forshmaka).

Між тим Оксана Довгополова зіткнулася із дивовижною ситуацією розривів в одеській історії. На перше місце опитувані мало не однотайно поставили єврейську культуру. Другим кроком стало опитування про місце одеської єврейської кухні в культурі повсякденності, про те, що зараз розуміють як «єврейську кухню». Усні розповіді були «історіями допомоги, любові і ненависті, обіцянки забутого дитячого щастя» (V Odesse sostoialsia Festival' forshmaka). Спогади про весілля, на якому були дві фаршировані риби – від родини нареченого і нареченої, раптом переходили у спогади про те, що частину сім'ї розстріляли. Історія про Єву Мойсеївну з Канатної, за рецептом якої її одеські сусіди вже півстоліття продовжують готувати фаршировану рибу та форшмак, була практично типовою, змінювалися лише імена та адреси.

Культура харчування в цілому і національна кухня зокрема являють собою одну з найбільш специфічних сфер повсякденного життя. Їжа є універсальним способом ідентифікації і комунікації. Гастрономічна культура містить етнографічну складову, а поява чи зникнення певних інгредієнтів у переписах свідчить про історію суспільних змін, торгово-економічні тенденції часу. Крізь призму їжі можна дізнатися дуже багато про суспільство, а значить, і про самого себе і свою культуру. У вигляді певних когнітивних зразків їжа експліцитно або імпліцитно зумовлює сприйняття «чужого», формує уявлення про «своїх», створює можливості культурного взаємопорозуміння, об'єднує різні культурні традиції. Елементи різних культур приживаються в соціумі через звикання до них основної частини громадян.

«Slow Food» в Україні поступово перетворюється на впливову екогастрономічну спільноту, яка прагне звільнитися від «диктату» супермаркетів та мереж фаст-фуду, який підштовхує людство до хвороб і вимирання. Прихильники гастрономічної культури долучаються до руху, оскільки поділяють ідеали «Slow Food»: протистояння масовому поширенню швидкого харчування і глобалізації, збереження продовольчого біорізноманіття, підтримка локальних продуктів і традицій. Філософія «Slow Food» – свідомий вибір смачних, і чистих продуктів, побудова короткого ланцюжка, який дозволяє максимально зберегти якість та створити чесну ціну на продукт, стимулює створення закладів харчування, що підтримують культуру традиційного застілля та зберігають традиції національної та регіональної кухні.

Cittaslow дозволяє використовувати всі кращі досягнення сучасності для вдосконалення і збереження старовинних звичок, які приносять радість, але не заперечують прогрес і не уникають змін. Увага до проблем їжі допомагає боротися з наслідками надмірного споживання в європейських містах, сприяє розробленню заходів щодо зниження енергоспоживання.

Їжа є культурною спадщиною народу, яку можна в прямому значенні відчувати за допомогою органів почуттів, вона нагадує про суспільний устрій давно минулих часів та фізично об'єднує нас у сучасному просторі, створюючи зв'язки між людьми. Ця тема нерозривно пов'язана з усім розмаїттям проблем, які хвилювали людей в ХХ ст.: переоцінкою сімейних цінностей і фемінізмом, з питаннями ідентичності. Їжа – це не тільки джерело енергії, гарного настрою і задоволення, це ще інструмент соціальної ідентифікації, своєрідний каталізатор відродження міст, з яких почасти витравлене квітуче розмаїття людського життя. Як важливий елемент повсякденного життя вона сприяє розвитку гастротуризму та енотуризму на хвилі популярності на все локальне, «крафтове», автентичне.

Місто, спроектоване на основі їжі, безсумнівно, є утопією. Між тим сьогодні люди багато говорять про бренд міста, туристичний бізнес, а це означає, що питання про традиції місцевої кухні можна вивести на рівень ресторанної пропозиції. Іншими словами, пошук способів говорити про минуле, про історичні смисли, про співіснування людей з різними мовами і різними культурами може здійснюватися й у відповідних комерційних проєктах. При цьому йдеться про нематеріальну культурну спадщину й про клуби регіональної кухні, які стають результатом аналізу складних історико-культурних наративів.

Водночас тим самим ми виходимо на розв'язання й інших глобальних проблем сучасності. Головне – відчувати взаємозв'язки людини та природи. Якщо ми хочемо, щоби наше суспільство було відкритим, справедливим, здоровим і стійким, нам необхідна відповідна харчова система. Сьогодні людство має достатньо знань і технологій, щоб зберегти природу і забезпечити собі збалансований розвиток на основі тих ресурсів, що залишились.

References / Бібліографія

Berger, P., Lukman, T. *Sotsial'noe konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sotsiologii znaniya*. Moskva, 1995. (In Russian)

Бергер, П., Лукман, Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва, 1995.

Bohdanets', S. «Rybkuy pekla, skovoridka tekla» – ukrains'kyi hastroerotychnyi slovnyk. *Īzhakultura*, 26 serpnia, 2019. Available at: <<https://yizhakultura.com/material/kilogram-ribku-pekla-skovoridka-tekla>> [Accessed: 26 August 2019]. (In Ukrainian)

Богданець, С. «Рибку пекла, сковорідка текла» – український гастроеротичний словник. *Īzhakultura*, 26 серпня, 2019. Available at: <<https://yizhakultura.com/material/kilogram-ribku-pekla-skovoridka-tekla>> [Accessed: 26 August 2019].

Braichenko, O., Bohdanets', S. U poshukakh dykykh smakiv: gastroturyzm ta kukhnia ukrains'kykh «kovboiv». *Īzhakultura*, 30 kvitnia, 2019. Available at: <<https://yizhakultura.com/material/gastroturizm-ta-kukhnya-ukrainskikh-kovboiv>> [Accessed: 30 April 2019]. (In Ukrainian)

Брайченко, О., Богданець, С. У пошуках диких смаків: гастротуризм та кухня українських «ковбоїв». *Īzhakultura*, 30 квітня, 2019. Available at: <<https://yizhakultura.com/material/gastroturizm-ta-kukhnya-ukrainskikh-kovboiv>> [Accessed: 30 April 2019].

Braichenko, O. Kulinarne emigrantsiia: ukrains'ka kukhnia na storinkakh amerykans'koho diasporneho chasopysu «Nashe zhyttia». *Īzhakultura*, 23 bereznia, 2019. Available at: <<https://yizhakultura.com/material/ukrainska-kukhnya-na-storinkakh-amerikanskogo-diasporneho-chasopisu-nashe-zhyttia>> [Accessed: 22 April 2019]. (In Ukrainian)

Брайченко, О. Кулінарна еміграція: українська кухня на сторінках американського діаспорного часопису «Наше життя». *Īzhakultura*,

23 березня, 2019. Available at: <<https://yizhakultura.com/material/ukrainska-kukhnya-na-storinkakh-amerikanskogo-diaspornogo-chasopisu-nashe-zhittya>> [Accessed: 22 April 2019].

Burda, B. *Razgovor vokrug edy*. Khar'kov, 2002. (In Russian)
Бурда, Б. *Разговор вокруг еды*. Харьков, 2002.

Burda, B. *Ugoshchaet Boris Burda*. Tallin, 1999. (In Russian)
Бурда, Б. *Угощает Борис Бурда*. Таллин, 1999.

COVID-19 udvoit chislo liudei, stolkivaiushchihksia s prodovolstvennymi krizisami, esli ne budut predprinaty nemedlennye deistviia. Available at: <<https://ru.wfp.org/news/covid-19-will-double-number-people-facing-food-crises-unless-swift-action-taken>> [Accessed: 21 April 2020]. (In Russian)

COVID-19 удвоит число людей, сталкивающихся с продовольственными кризисами, если не будут предприняты немедленные действия. Available at: <<https://ru.wfp.org/news/covid-19-will-double-number-people-facing-food-crises-unless-swift-action-taken>> [Accessed: 21 April 2020].

Tsvek, D. *U budni i sviata*. L'viv, 1992. (In Ukrainian)
Цвек, Д. *У будні і свята*. Львів, 1992.

Danilova, E. S., Gerdeva, A. N. Psikhologo-istoricheskaiia rekonstruktsiia cherez literaturnye teksty «odesskoi kukhni» kak faktor vliianiia na formirovanie natsional'noi mental'nosti. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Serii: Psykholohiia [Odesa National University Herald. Series Psychology]*, t. 20, vyp. 1, 2015, s. 13-21. (In Russian)

Данилова, Е. С., Гердева, А. Н. Психолого-историческая реконструкция через литературные тексты «одесской кухни» как фактор влияния на формирование национальной ментальности. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Психологія, т. 20, вип. 1, 2015, с. 13-21.

Dovgopolova, O. Odesskii mif v «predpriatiiakh pamiaty». *Doksa*, vyp. 1, 2017, s. 180-97. (In Russian)

Довгополова, О. Одесский миф в «предприятиях памяти». *Докса*, вип. 1, 2017, с. 180-97.

Gubar', O. Funktsii Odesskogo stroitel'nogo komiteta v kontekste istorii gradostroitel'stva Odessy. *Deribasovskaia-Rishel'evskaia: odesskii al'manakh [Deribasovskaya-Rishelievskaya: Odessa Almanac]*, вып. 35, 2008, s. 6-14. (In Russian)

Губарь, О. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Дерибасовская-Ришельевская: одесский альманах*, вып. 35, 2008, с. 6-14.

Klynovets'ka, Z. *Stravy i napytky na Ukraïni*. Kyïv, 1991. (In Ukrainian)
Клиновецька, З. *Страви й напитки на Україні*. Київ, 1991.

Kuleshova, E., Nagovitsina, E. *Odessaika kukhnia v émigratsii*. Tallinn, 2009. (In Russian)

Кулешова, Е., Наговицина, Е. *Одесская кухня в эмиграции*. Таллинн, 2009.

Libkin, S. *Moia odessaika kukhnia*. Moskva, 2014. (In Russian)

Либкин, С. *Моя одесская кухня*. Москва, 2014.

Lim, C.J. *Food City*. New York, 2014.

Musiezdov, A. A. *Sotsiologicheskaia kontsepsiia gorodskoi identichnosti*. Khar'kov, 2013. (In Russian)

Мусиездов, А. А. *Социологическая концепция городской идентичности*. Харьков, 2013.

Povzucha revoliutsiia. Restorany Ukraïny vlyvaiut'sia v rux Slow Food. *HB Style*, 12 bereznia, 2019. Available at: <<https://style.nv.ua/ukr/food-drink/povzucha-revoluciya-restorani-ukrajini-vlivayutsya-v-ruh-slow-food-50011111.html>> [Accessed: 23 April 2020]. (In Ukrainian)

Повзуча революція. Ресторани України вливаються в рух Slow Food. *HB Style*, 12 березня, 2019. Available at: <<https://style.nv.ua/ukr/food-drink/povzucha-revoluciya-restorani-ukrajini-vlivayutsya-v-ruh-slow-food-50011111.html>> [Accessed: 23 April 2020].

Soboleva, O. *Kryms'kotatars'ka kukhnia*. Kyïv, 2019. (In Ukrainian)

Соболева, О. *Кримськотатарська кухня*. Київ, 2019.

Stil, K. *Golodnyi gorod. Kak eda opredeliaet nashu zhizn'*. Moskva, 2014. (In Russian)

Стил, К. *Голодный город. Как еда определяет нашу жизнь*. Москва, 2014.

Strepetova, S. «Kovcheg Vkusa» ostanovilsia v Vilkovo. 2018. Available at: <<http://izmail.es/article/33850/>> [Accessed: 18 April 2020]. (In Russian)
Стрепетова, С. «Ковчег Вкуса» остановился в Вилково. 2018. Available at: <<http://izmail.es/article/33850/>> [Accessed: 18 April 2020].

Tereshchuk, G. Galys'tka kukhnia ie osoblyvym elementom ievropeis'koï kukhni – Marianna Dushar. *Radio Svoboda [Radio Free Europe / Radio Liberty]*, 28 sichnia, 2019. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/29736537.html>> [Accessed: 18 April 2020]. (In Ukrainian)
Терещук, Г. Галицька кухня є особливим елементом європейської кухні – Маріанна Душар. *Радіо Свобода*, 28 січня, 2019. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/29736537.html>> [Accessed: 18 April 2020].

Tikhonova N. A. Stereotipy v otnoshenii gastronomii kak markery kul'turnoi identichnosti. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kul'turologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki [Historical, Philosophical, Political and Law Sciences, Culturology and Study of Art. Issues of Theory and Practice]*, no. 6 (12), ch. 3, 2011, s. 83-185. (In Russian)
Тихонова, Н. А. Стереотипы в отношении гастрономии как маркеры культурной идентичности. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, № 6 (12), ч. 3, 2011, с. 183-85.

V Odesse sostoialsia Festival' forshma. 25 oktiabria, 2017. Available at: <<https://ivasi.news/relax/v-odesse-sostoyalsya-festival-forshma/>> [Accessed: 27 July 2019]. (In Russian)
В Одессе состоялся Фестиваль форшма. 25 октября, 2017. Available at: <<https://ivasi.news/relax/v-odesse-sostoyalsya-festival-forshma/>> [Accessed: 27 July 2019].

Tykhomirova Farida Akhniavivna

Candidate of Philosophy Science, Associate Professor

I. I. Mechnikov Odessa National University

Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine

Email: farida2002@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0991-3159

‘SLOW FOOD’ IN UKRAINE AND THE NARRATIVE OF ODESSA LOCAL CUISINE

One of the important elements of national, urban and biosphere identity is the local cuisine, as a code that forms and translates certain values. Recently, in the US and Europe, the direction of interdisciplinary research has become relevant, which combining the problems of food, environmental ethics and safety. In the context of the COVID-19 coronavirus pandemic, the risk of food insecurity is growing, especially in countries dependent on food imports. A pandemic offers the opportunity to transform food systems. Agribusiness is aimed at uninterrupted supply of cheap, unified food. The world trade market is quite pragmatic, it responds to the needs of trends in Western society, because it is a source of income and the basis of modern resource allocation. Concerned about the potential threat to food security during the COVID-19 pandemic, many countries and organizations are working hard to provide affordable food to consumers who can still access and buy food despite restrictions on movement and loss of income, as well as safe rural management farms. The purpose of the article is the implementation of the environmental aspects of identity in modern urban research. The article deals with the development of the ‘Slow Food’ movement in Ukraine. The movement supports farmers, studies and promotes local products, traditional recipes, and supports the biodiversity of species. In Ukraine, volunteers of the movement for more than ten years have been proving that food should be produced not only in environmentally friendly conditions, but also without harm to the environment, wildlife, society. Dnipro, Kyiv, Odesa, Poltava, Rivne, Simferopol and Chernihiv represent the cities of Ukraine. Bessarabia, Volyn, Galicia, Carpathians, Crimea and Podillia - present the ‘culinary dialects’ of the regions. Unlike other countries, Ukrainian primary centers are informal associations of enthusiasts who, at their own expense, embody the Slow Food philosophy and take part in the preserving and promotion of traditional foods. But most importantly is a movement of volunteers to help Ukraine to save landscapes and food independence which is based on local products. Environmental aspects of urban life, the question of what

plans we build them , for a long time they remained secondary to political and socio-economic problems. There are many initiatives now and the townspeople are addressing these issues, but they are not yet at the time. Odessa may become one of the sitopic cities of Ukraine. The creation of new lokal spaces and practices for the social cohesion and safe food for Odessa citizens contributes to the successful implementation of Cittaslow principles. An analysis of the trend towards more conscious consumption and understanding of the problems in the current food system will contribute to the development of gastronomic tourism. It is proved that Odessa can become one of the sitopic cities of Ukraine. Due to the creation of new lokal spaces and practices aimed at creating social cohesion and safe food for Odessa citizens, the principles of Cittaslow, a slow and environmentally friendly city, are being successfully implemented.

Keywords: 'Slow Food', 'cittaslow', 'sitopia', volunteering, biosphere identity, gastronomic tourism, local cuisine.

Тихомирова Фаріда Ахнявовна

кандидат філософських наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Ул. Дворянская, 2, 65082, Одесса, Украина

Email: farida2002@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0991-3159

«SLOW FOOD» В УКРАИНЕ И НАРРАТИВ ОДЕССКОЙ ЛОКАЛЬНОЙ КУХНИ

Одним из важных элементов национальной, городской и биосферной идентичности является локальная кухня как код, формирующий и транслирующий определенные ценности. В последнее время в США и в Европе актуализируется направление междисциплинарных исследований, объединяющее проблемы продовольствия, экологической этики и безопасности. В условиях пандемии коронавируса COVID-19 растет необходимость обеспечения продовольственной безопасности, особенно в странах, зависящих от импорта продуктов питания. Пандемия открывает возможность преобразить и продовольственные системы. Агробизнес направлен на бесперебойное снабжение дешевой, унифицированной пищей. Рынок мировой торговли достаточно прагматичный, он реагирует на потребности трендов западного

общества, потому что это является и источником доходов, и основой современного распределения ресурсов. Встревоженные потенциальным риском для продовольственной безопасности во время пандемии COVID-19, многие страны и организации прилагают особые усилия для обеспечения доступными продуктами питания потребителей, которые все еще могут получить доступ и купить продукты, несмотря на ограничение движения и потерю дохода, а также для безопасного ведения сельского хозяйства. Целью статьи является имплементация экологических аспектов идентичности в современные городские исследования. Статья посвящена развитию движения Slow Food в Украине. Движение поддерживает фермеров, изучает и продвигает локальные продукты, традиционные рецепты блюд, поддерживает биоразнообразие видов. В Украине волонтеры движения уже более десяти лет доказывают, что пища должна быть произведена не только в экологически чистых условиях, но и без вреда для окружающей среды, животного мира, жизни общества. Одесса может стать одним из ситопических городов Украины. Создание новых локаворских пространств и практик ради социальной сплоченности и безопасной пищи для одесситов способствует успешной реализации принципов Cittaslow. Анализ тенденции более сознательного потребления и понимания проблем в нынешней системе питания будет способствовать развитию гастрономического туризма. Показано, что Одесса может стать одним из ситопических городов Украины. Вследствие создания новых локаворских пространств и практик, направленных на создание социальной сплоченности и безопасной пищи, для одесситов успешно реализуются принципы Cittaslow – медленного и экологически безопасного города.

Ключевые слова: «Slow Food», cittaslow, ситония, волонтерство, биосферная идентичность, гастрономический туризм, локальная кухня.

МІСЬКИЙ ПРОСТІР

УДК 94(477.64-25)''177/178''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-09

Мільчев Володимир Іванович

доктор історичних наук, професор

Запорізький національний університет

Просп. Соборний, 74, 69000, Запоріжжя, Україна

Email: vladmilchev@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4432-3322

ЗАПОРОЗЬКИЙ СУБСТРАТ У ПРОСТОРИ «НЕ-ЗАПОРІЗЬКОЇ» ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (1770–80-ті рр.)

Неперервна урбаністична історія сучасного м. Запоріжжя починається з часів Олександрівської фортеці (1770 р.) – однієї з фортець Дніпровської лінії, зведеної урядом Російської імперії на землях Запорожжя. Цей незаперечний факт слугує подразнювачем суспільної думки в умовах сучасного російсько-українського конфлікту, а дата заснування міста – об'єктом ревізії та псевдонаукових фальсифікацій. Чинник запорозького козацтва при цьому використовується лише для підкреслення абсолютної «іншості» нового населення. Для того, щоб довести безпідставність подібних тверджень, автор актуалізував представницький комплекс історичних джерел, насамперед документальних, картографічних і наративних. Завдяки цьому було з'ясовано реальні роль та місце запорозьких зимівників як безпосередніх сусідів і попередників Олександрівської фортеці. Аналіз конкретних життєвих ситуацій та біографічного матеріалу дозволили показати постійну присутність запорожців серед населення фортеці та її передмість. Зокрема, одружені козаки стали одними із перших міщан і торговців, що оселилися у форштадті, шукаючи безпечного місця мешкання в умовах чергової російсько-турецької війни (1768–74 рр.). Значну частину т.зв. «колодників» (каторжників) також становили запорожці з числа засуджених гайдамаків. Відразу після ліквідації Січі (1775 р.) фортеця стає місцем перебування адміністрації Кінсьководського повіту, зокрема й запорозької старшини. Також вона була одним із пунктів базування дніпрових лоцманів-запорожців. Результатом здійсненої роботи стало переосмислення запорозької спадщини в минулому м. Запоріжжя (Олександрівська): було доведено, що в умовах імперського опанування краю наприкінці XVIII ст. козацьке

населення часто було не тільки антагоністом, але й безпосереднім учасником колонізаційних процесів.

Ключові слова: *запорозьке козацтво, Запоріжжя, Олександрівська фортеця, Дніпровська лінія, зимівник, колодники.*

У кожної людини, яка відвідувала сучасне м. Запоріжжя, могло скластися правдиве враження, що, попри свою переважну російськомовність, його населення сповна живе «козацьким міфом» та є його активним творцем. І справді – над адміністративними будівлями обласних, міських і районних рад і адміністрацій міста, поряд із державними прапорами, гордо мають малинові стяги Запорозької області та м. Запоріжжя. На першому з них – герб історичного Запорожжя – козака з мушкетом, на другому – модифікована версія герба м. Олександрівська 1811-го року, основною символікою якого вже є перемога сили вогневої міці імперії над кримцями. «Запоріжжя – колиска української державності», – сповіщає мешканців і гостей слоган на центральній площі міста. Численні козаки-магнітики, булави-брелоки та розмальовані «мамаями» дерев'яні й керамічні мисочки-сувеніри, із надписами «Січ», «Хортиця», «Запоріжжя» чекають на свого покупця в більшості торгових закладів, орієнтованих на приїжджого...

Отже, відповідь на запитання про те, представники яких саме етнічних груп та соціальних верств домінували серед першопоселенців нашого рідного міста, на перший погляд, просте. Людина, слабко обізнана із історією міста, може сказати, що першими мешканцями Запоріжжя, звісно ж, були запорожці, тобто – запорозькі козаки. І... майже не помилиться! І це при тому, що сучасне місто Запоріжжя, обласний центр України, є історичним правонаступником міста Олександрівська (перейменованого в 1921 р.), яке, своєю чергою, напряду походить від Олександрівської фортеці Дніпровської лінії укріплень (1770 р.).

Поява останньої напряду була пов'язана із черговим етапом просування Російської імперії у південному напрямку в останні роки історичного буття Війська Запорозького Низового (ВЗН). Тому загальноприйнятою тенденцією, майже гарним тоном, для вітчизняної історіографії при реконструкції початкового періоду історії міста стало винесення запорозького елемента «за дужки». Запорожці при цьому зображуються як непримиренні антагоністи імперської військово-бюрократичної машини, непричетні до новоприбулого населення Олександрівської фортеці. Ще далі пішли в своїх оцінках місцеві апологети «фолк-хісторі», люди здебільшого патріотично налаштовані,

щиросердо закохані в козацьку минувшину, часто й самі причетні до діяльності неокозацьких формувань, але переважно мало освічені (навіть за наявності в них дипломів про вищу освіту) та схильні розглядати історичну науку виключно як один із інструментів ідеологічної боротьби в умовах сучасної гібридної війни. Як результат, маємо ще більше ускладнену форму несприйняття імперського періоду в історії рідного міста – Запоріжжя. «Олександрівський» період його історії, як правило, намагаються ревізувати в такий спосіб. Фортеця, від якої місто веде свій початок, проголошується абсолютно чужорідним утворенням, заселеним ненависними вояками-московитами та завезеними «иванами, не помнящими родства», з числа засланців-каторжан. Такою собі «австралією», що стала на якір на лівому березі Дніпра... Звісно ж, що таке «непорозуміння» жодною мірою не може претендувати на роль історичного попередника славного козацького міста Запоріжжя! Вихід вирішення ситуації лежить для них на поверхні – проголосити 250-річний період історії міста «несправжнім». Мовляв, все тут було і до 1770 року: і Січ шуміла-гуляла на Хортиці, прямо як у Гоголя, і князь Байда зі своїми козаками тут був, і Хмельницький під Дубом зупинявся, і Сірко під ним же листа султана писав. Ну а кому не досить, то можна й далі вглиб віків спуститись – аж до часів Святослава чи навіть геродотової змієної богині Апі! Одним словом, «хоч від підкови козацького коня, тільки не від московської фортеці» починати вік міста Запоріжжя.

Певного анекдотизму цій ситуації додає те, що саме запорожці від самого початку, були постійно присутніми серед населення Олександрівської фортеці. Таке твердження сповна збігається із реальною ситуацією 1770-х років, частково закарбованою в історичних джерелах епохи. Відразу зауважимо, що будемо розглядати події, які відбувались на території, з котрої виросло сучасне Запоріжжя. Ядром же історичного розвитку міста є територія у нижніх течіях річок Мокра та Суха Московки (ліві притоки Дніпра), неподалік їх впадіння в останній. При цьому ми не обмежуємо себе вузькими межами міжріччя з огляду на те, що певні фортифікаційні об'єкти та населені пункти, пов'язані із фортецею, могли розташовуватись і на лівому березі М. Московки або ж на правому – Сухой. Треба також згадати й про те, що у XVIII ст. гідрографія М. Московки була дещо іншою та вона впадала не безпосередньо у Дніпро, а в р. Кушугум. З такою постановкою питання має погодитись будь-яка людина, що має бодай мінімум наукових історичних знань, а тому й не прагне натягнути ранню історію й витoki міста на літописне Протовче, фортецю Д. І. Вишневецького, туманні натяки польських хроністів і літераторів, чи то навіть на Крарійську переправу, згадану

у творі Костянтина Порфірогенета, наскільки б не були такі прагнення «ідеологічно правильними» та «на часі».

Про постійну присутність запорозького козацтва на теренах сучасного міста (йдеться про адміністративні межі 2020 р.) свідчать численні археологічні та писемні джерела, що походять із початкового періоду його виходу на історичну арену, тобто з кінця XV ст. Однак присутність ця так і не конкретизувалася появою якихось поселень, які можна було би розглядати як протоміський центр із тяглим та безперервним розвитком до нашого часу включно. Якщо ж вести розмову про ті терени, де згодом постала Олександрівська фортеця, то маємо констатувати, що перші писемні звістки про роль «московського» міжріччя в подіях запорозької історії стосуються перших років після повернення ВЗН з кримської протекції. Зокрема, князь С. І. Мишецький у своїй «Истории о казаках запорожских» повідомляв, що саме тут 1739 року запорожці вбили власного кошового отамана Якова Тукала. Сталося це «на крымской стороне, против Хортицкого острова», тобто на території лівобережної частини сучасного м. Запоріжжя. Причиною ж його вбивства було привласнення ним частини коштів із царського жалування, присланого на все ВЗН (Myshetskii 1851, 9, 12). Про цю історичну постать нам відомо не дуже багато. Зокрема, станом на жовтень 1735 року він був отаманом Коренівського куреня, в листопаді 1738 року фігурує вже як військовий суддя (Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi, 92, 102). Влітку-осінню 1739 року на чолі похідної команди ВЗН брав участь у рейдах Бессарабією, аж під фортецю Хотин (Skal'kovs'kyi 1994, 280).

У 1750–70-х роках на місці заснування майбутньої фортеці, а також у безпосередній близькості до неї, було кілька зимівників запорозьких козаків. Наявність їх на межі «Московской долины» та Великого Лугу під час своєї подорожі з Полтави на Січ наприкінці 1749 року відзначив у подорожніх записках Лука (Леонтій) Яценко-Зеленський. Очевидно, що тут ішлося про долину р. Мокрої, а не Сухої Московки, оскільки плавнево-байрачна зона розпочиналася саме за нею. На те ж, що зимівників було чимало, вказує деталізація – «в первом» (Arkhimandryt Leontii (Luka Iatsenko-Zelens'kyi), 17-8).

Відповідь на питання про точний час їхньої появи можуть дати лише майбутні археологічні розкопки, із перспективою знахідок монетного матеріалу, який би міг дати приблизні датування. Втім, із великою часткою впевненості можемо припустити, що зимівники ці, очевидно, виникають вже після завершення російсько-турецької війни 1735–39 років і стабілізації воєнно-політичної ситуації у краї. Знову ж таки, саме за часів «Нової» Січі (1734–75 pp.) зимівниковий

спосіб організації господарювання стає явищем масовим та значно поширеним на всіх теренах Вольностей ВЗН (Оліінюк 1997, 30-50). Більш ніж тридцятирічний період відносного спокою на запорозько-кримському (більш широко – російсько-турецькому) прикордонні дав змогу зимівникам окріпнути як у кількісному, так і в якісному розумінні. Однак подібний стан речей було змінено вже наприкінці 1760-х років під тиском зовнішніх несприятливих обставин.

Чергова російсько-турецька війна, що почалася внаслідок прикордонного інциденту в турецькому містечку Говтва, спаленому загоном запорожців-гайдамаків наприкінці червня 1768 року, значно посилила градус напруженості у відносинах ВЗН з центральною владою. Хоча запорізькі «своєвольці», а точніше невідконтрольні адміністрації ВЗН гайдамаки і були особливо відзначені урядом як одна з причин війни з Османською імперією (див., наприклад, маніфест про її оголошення від 18 листопада 1768 р.), репресій проти старшинської верхівки не було, оскільки Росія тоді ще потребувала військової служби січовиків (PSZRI, tom XVIII, 762). Уже в кінці жовтня – початку листопада 1768 року київський генерал-губернатор П. О. Рум'янцеv, призначений командувачем Другої армії, кілька разів наказував кошовому отаману П. І. Калнишевському привести ВЗН в повну готовність для відбиття нападів турецько-кримського війська. Однак Запоріжжя виявилось не підготовленим до війни: якщо старшини Війська були готові виконувати накази, то «сірома», серед якої ширилася ідея виходу під турецьку або кримську протекцію, 26–27 грудня 1768 року підняла на Січі бунт (RGADA, f. 13, l. 127-127 ob.). Заворушення, які вилилися в погроми лояльних уряду козаків і відмова від участі в мобілізації, відбувалися не тільки на самій Січі, а й в інших великих поселеннях Вольностей (Golobutskii 1957, 409-13). Внаслідок цього боєздатність ВЗН була підірвана, і воно не змогло захистити власні володіння та відбити набіги кримського війська на Єлисаветградську і Бахмутську провінції в грудні 1768 року – січні 1769 року (Golobutskii 1957, 76-8).

Подібна «бездіяльність» ВЗН на початку тієї війни, пізніше – навесні 1775 року – була використана як обґрунтування його ліквідації: «известия войскам нашим не подали они о приближении к границам тогдашнего крымского хана, ниже ему в походе, сколько ниестъ препятствовали» (PSZRI, tom XX, 193). Але то були наслідки довгострокової відтермінованої перспективи. Більш відчутним та болючим для ВЗН стало рішення уряду Російської імперії взяти ситуацію під контроль за допомогою зведення укріплень вздовж усього кордону із Кримським ханством (Османською імперією) на лівобережжі – від Дніпра до

Азовського моря, уздовж течій річок Кінської та Берди (1770 р.). Саме в таких умовах відбулося започаткування Дніпровської лінії та її фортець, одній із яких судилося відіграти вирішальну роль в історії нашого рідного міста. Оскільки основні обставини її історії упродовж останнього століття були висвітлені в роботах Я. П. Новицького, А. І. Карагодіна, А. В. Бойка, Ю. П. Князькова, А. В. Макідонова та Р. Л. Молдавського, ми не будемо зосереджуватись на них, а сконцентруємо увагу виключно на запорозькому субстраті в історії Олександрівської фортеці, з якої й зросло сучасне м. Запоріжжя.

Отже, на початку серпня 1769 року уповноважений від Військової колегії генерал-поручик М. О. Деденьов прибув до місця будівництва нової Лінії, а саме – на її правий фланг, трохи нижче останніх порогів та на початку Великого Лугу. Після огляду він обрав місце для майбутньої фортеці Олександрівської, яке розташовувалось на відстані «менше двух верст от Днепра, при гирле Московки (Мокрої – В. М.), что впадает в речку Кочюгур (Кушугум – В. М.)» (Makidonov 2016, 4). Її зведення розпочалося вже за тиждень. Зокрема, своїм рапортом від 15 серпня 1770 року, полковник В. фон Фредездорф (будівничий та перший комендант фортеці) повідомляв Деденьова про те, що отаборився на р. М. Московці. Як відзначав Я. Новицький, для цього він використав «Миниховский ретранжамент» та кілька порожніх запорозьких зимівників (Novyts'kyi 2007, 181).

Тут треба пояснити, яке саме укріплення Я. П. Новицький мав на увазі. Під час російсько-турецької війни 1735–39 років головнокомандувачем Б.-Х. фон Мініхом на території сучасного Запоріжжя (його «старої» частини) для забезпечення охорони мосту через М. Московку, зведеного для потреб проходження військ у напрямку Криму, було насипано два земляні укріплення. Обидва були розташовані на відстані приблизно 600 метрів від об'єкта, що давало змогу в разі потреби артилерійським та рушничним вогнем подавити супротивника. Типологічно вони являли собою не власне ретраншементи, а радше польові люнети, або ж редани з фланковими крилами. Той «ретраншемент», про який згадував Новицький, стояв на правому березі річки М. Московки. Його добре видно на картах-планах Олександрівської фортеці (I та II-ї) 1770 та 1771 років. Саме до нього почали «добудовувати» першу з них (Makidonov 2016, 448, 232). Найкраще ж з відомих зображень другого з мініховських укріплень, розташованого на закруті річки Кушугум, дає карта («геометричний план») земель менонітської колонії Шенвізе, датована січнем 1800 року (DAZO).

Отже, будівництво Олександрівської фортеці було розпочато в серпні 1770 року для захисту від набігів кримських татар. Однак 1771 року через катастрофічну весняну повінь її будівництво було перенесено на два кілометри вище вододілом до р. С. Московки. Фортеця повинна була стати потужним укріпленим пунктом. Маючи форму 15-кутної зірки та площу приблизно 130 гектарів, вона нараховувала 16 капонірів, каземати, 5 казарм для гарнізону, склади для зберігання зброї та обмундирування, церкву і т. ін.

Стосовно козацьких осель, зайнятих російськими військовими командами, можна стверджувати таке. На плані Олександрівської фортеці (Першої) 1770 року зображено 10 зимівників, розташованих уздовж течії р. М. Московки (RGVIA, f. 349). Вони були на невеликій відстані один від одного – 150-200 м; площа, зайнята кожною із садиб, становила приблизно 1000-1200 м². На кожній із ділянок розміщувалось 2-4 будівлі, які являли собою хати розміром 3 (4) x 6 (10) м (Оліїнк 1997, 21-22, 60).

Слід відзначити, що подібна щільна концентрація зимівників на такій невеликій ділянці не була загалом характерною не тільки для всього Запорозжя, але й конкретно для території сусіднього Великого Лугу. Такий стан речей може бути пояснений тим, що ця місцевість була розташована на перетині кількох водних і суходольних транспортних шляхів (з «волості» (густонаселених територій Гетьманщини, Слобожанщини та Великоросії) на Крим та на Січ; Кічкаська переправа та Хортицький брід), а також на кордоні геоландшафтних зон (Пороги й Великий Луг). Утім, на момент першої спроби побудови Олександрівської фортеці переважна більшість цих зимівників була порожньою. Це сталося через події 1768–69 років, коли південні запорозькі володіння зазнали нищівного удару з боку кримсько-ногайських нападників, а зимівничани масово тікали в околиці Кодака та Самари. Очевидно, що за більш сприятливих умов із цієї агломерації зимівників цілком могла вирости військова слобода ВЗН на кшталт Козирщини, Личкової, Барвінкової Стінки й т.п., розташованих на більш безпечних північних землях Вольностей, уздовж течій річок Самара, Оріль, Вовча (Воїко 1995, 11, 42-53). Але не судилося...

Ті самі зимівники, що опинилися на території побудови Олександрівської фортеці (як I-ї, так і II-ї), від самого початку розбирали будівельні команди. Зазвичай російські командири пояснювали це необхідністю знесення тих із них, які перебували на відстані рушничного або гарматного пострілу від фортеці (більш широко – від форштадту) та могли прислужитися туркам у разі їхнього наступу на Дніпровську лінію. У тих же ситуаціях, коли зимівники відстояли достатньо далеко від фортеці, для їх розбору на будматеріали вистачало самого лише

факту відсутності господарів на місцях – наприклад, такі випадки масово відбувалися влітку 1771 року, коли козаки-зимівничани з Великого Лугу були під проводом кошового на Південному Бузі (Novyts'kyi 2007, 187). Від самого початку існування Олександрівської фортеці поблизу неї почало формуватися передмістя, де селилися родини робітників, що будували й обслуговували споруду, відставні солдати, каторжники. Запорожців, які переходили на життя безпосередньо до Олександрівської фортеці, її передмість, а також до її «округи», згідно з відомостями, можемо розподілити на дві категорії.

Першу із них становили такі, кого оселили російські офіцери на самовільно захоплених ними землях ВЗН як власних «підданців». Останні являли собою категорію селян, які поселялись на поміщицькій землі, отримували від свого патрона кошти на облаштування господарства – побудову житла, купівлю худоби й т. ін. і зберігали особисту свободу на період пільгових років (від 5 до 15), після чого після ревізії вписувалися за ним як кріпаки. З рапортів військового судді М.Т. Касапа (також подекуди фігурує за патронімом як «Тимофіїв») кошовому П. І. Калнишевському від 14 та 20 липня 1771 року зрозуміло, що станом на літо того року в околицях Олександрівської фортеці та в ній самій таких значилося 27 осіб (очевидно, разом із родинами) (Novyts'kyi 2007, 186-7).

Другими стали ті, хто формально не вийшов із Війська, однак волів жити та займатися купецьким та іншими промислами під захистом російського гарнізону Олександрівської фортеці (також й інших фортець Дніпровської укріпленої лінії) (RGVIA, f. 52, op. 1, d. 95, l. 223).

В окремих випадках представники імперських структур йшли на компроміс у питанні повернення збіглих козаків і посполитих ВЗН на попередні місця мешкання. Зокрема, 8 серпня 1771 року командувач Другої армії князь В. М. Долгорукий своїм ордером повідомляв П. І. Калнишевського про те, що наказав вислати всіх таких з Олександрівської фортеці та її околиць на попередні місця мешкання – в Кодак та Самару (Novyts'kyi 2007, 188).

Здебільшого то були одружені сімейні запорожці. Саме вони стали головним подразником у стосунках ВЗН та місцевих командирів імперського війська. Як відомо, згідно з січовою традицією одружений запорожець вважався за своїм соціальним статусом значно нижчим за холостого. Це простежується не лише в усній традиції, але й за письмовими джерелами. Ось, наприклад, як уже згадуваний М. Т. Касап висловлювався з приводу запорожців, які оселилися у форштадті Олександрівської фортеці: «разные женатые казаки и

обыватели (тобто військові посполиті – В. М.), оставя свою должность и самыя жилья и лакомясь на прибыли, утесняя холостых запорожских казаков...» (лист командирові Дніпровської лінії В.О. Черткову від 29 вересня 1772 р.). Цілком виразно відчувається, що сам суддя, другий після кошового військовий старшина, вважав «гніздюків» порівняно з неодруженими «лицарями» не тільки менш вартісною категорією, але й верствою, зараженою пошестю користоловства, начебто не притаманного холостим січовикам (RGVIA, f. 52, op. 1, d. 95, l. 223 об.).

Була ще одна категорія запорожців. Йдеться про тих, хто потрапив до числа перших мешканців та будівничих Олександрівської фортеці не з власної волі – про «колодників».

Поява їх в Олександрівській фортеці була прямо пов'язана із наказом Правлячого Сенату від 30 листопада 1773 року. Згідно з ним для каторжних робіт на Дніпровську лінію мали відправляти засуджених та засланих-поселенців зі Смоленської, Белгородської та Українсько-Слобідської, Новоросійської, Азовської, Астраханської, Київської та Малоросійської губерній. Перші каторжники з'явилися в Олександрівській фортеці на початку 1774 року. Вже у травні 1774 року тут були 23 колодники і 13 поселених, а в грудні того самого року і тих, і інших вже було 85. Через рік – у листопаді 1775 року у фортеці було 550 каторжних і поселених. Місцем утримання колодників в Олександрівській фортеці був «острог», розташований у бастіоні Св. Луки. Він являв собою огорожену парканом казарму (Makidonov 2016, 45-4).

Серед документації Новоросійської губернської канцелярії за 1771–75 роки збереглося кілька десятків місячних і кварталних відомостей щодо того, яка кількість колодників перебувала під слідством у двох провінціях губернії – Єлизаветинській (правобережна частина) та Катерининській (лівобережна). Частина із них становили козаки ВЗН, звинувачені у скоєнні різних злочинів. Відзначимо, що переважну більшість таких було взято під варту на теренах саме Єлизаветинської провінції (сучасна Кропивницька область). Це пояснювалось прикордонним характером місцевості – близькість володінь Османської імперії та Речі Посполитої, а також особливістю скоєного – гайдамацтва.

Гайдамацтво в тогочасній Російській імперії розуміли як сукупність злочинів проти особи та її майна, що відповідали змісту пп. 16, 17, 64 розділу 21 «Уложения о наказаниях» (базувалося на «Соборном уложении» 1649 р., яке на той час було чинним кодексом кримінального та цивільного права країни) (Makidonov 2016, 105).

Перед відправленням на місце відбуття каторги схоплених гайдамаків сікли багогами, вирізали ніздрі (рідше – вуха), а також тавруванням або татуванням наносили на обличчя літери «В.О.Р.» (злодій) або

«У» (убивець). Каторга для засуджених була як на певний термін, так і безстрокова (Sobornoe ulozhenie 1649 goda, 118-29, 362).

Переважну більшість засуджених для відбуття покарання було відправлено до Олександрівської фортеці. Оскільки її будівництву приділялась першочергова увага, саме вона фігурує як місце каторжних робіт запорожців-гайдамаків.

Скористаємось можливостями, що надають нам зазначені відомості, та повернемо із забуття імена цих козаків разом із життєвими обставинами, які посприяли їх мимовільному потраплянню до числа перших мешканців фортеці, з якої, зрештою, виросле наше рідне місто.

1. Запорожець Олексій Ус (1739 р. н.), який наприкінці лютого 1772 року у складі гайдамацької ватаги із 13 січовиків, був «на промислі» в Польській Україні та брав участь у вбивстві у с. Балайдиха тамтешнього отамана. Під час переходу кордону був схоплений (частині загону вдалося відірватися) та ув'язнений у фортеці Св. Єлисавети, де й пробув 2,5 роки до жовтня 1774 року, коли й був відправлений на роботи до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 93-93 об.).

2. Запорожець Роман Бугай (1744 р. н.), засуджений за грабунки в Речі Посполитій та на землях Єлизаветинської провінції. Також зізнався в убивстві сільського отамана в Балайдисі (див. вище). Під сторожею – з 14 січня 1773 року. Вирок – каторга в Олександрівській фортеці (RGADA, f. 16, l. 96 об.).

3. Запорожець Гаврило Чайківський (1744 р. н.), утримувався під вартою там само з жовтня 1772 року. Злочин – грабунки євреїв у Польській Україні. Вирок – каторга в Олександрівській фортеці (RGADA, f. 16, l. 94 об.).

4. Група з 4-х запорожців: Іван Головка (1744 р. н.), Федір Видута (1749 р. н.), Павло Гунка (1749 р. н.), Іван Нещадим (1754 р. н.). Усіх затримано під час переходу кордону, упродовж лютого-березня 1773 року. Звинувачення – грабунки жителів с. Кам'янки, що на польському боці. Відіслані на каторжні роботи до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 96 об.).

5. Два запорожці – Андрій Сиволап (1734 р. н.) та Андрій Горбенко (1744 р. н.). Схоплені під час перетину кордону із Річчю Посполитою, куди йшли на промисел, у червні 1773 року. Заслано до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 97 об.).

6. Група з 5-ти запорожців-гайдамаків: Гарасим Черницький (1744 р. н.), Тимко Литвиненко (1754 р. н.), Роман Малий (1744 р. н.), Григорій Шпак (1744 р. н.) та Семен Шуменко (1749 р. н.). У фортеці – з 17 липня 1773 року. Були на промислі в Польській Україні, а також грабували на російському

боці, зокрема переїжджих у лісі Чуті. Каторга в Олександрівській фортеці (RGADA, f. 16, l. 98-98 об.).

7. Троє запорожців-гайдамаків: Федір Малий (1744 р. н.), Яків Білий (1734 р. н.), Семен Вастачок (1749 р. н.). Затримані наприкінці квітня 1774 року під час спроби перейти кордон із Річчю Посполитою, куди прямували озброєними на промисел. Вислано до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 100 об.).

У наведених семи епізодах ми вказали лише тих із засуджених, висланих у жовтні 1774 року із фортеці Св. Єлисавети до Олександрівської фортеці, хто безпосереднє стосувався ВЗН та фігурує як «запорожець». Але ж поряд із ними за тими самими «гайдамацькими» справами проходила й велика кількість людей, які були, так би мовити, їхніми «симпатиками» – за частку добичі давали притулок, харчі, коней, лікували в разі необхідності тощо. Дослідивши реєстри відправлених на каторжні роботи, можемо стверджувати, що в кількісному вимірі їх було майже втричі більше ніж осіб, афілійованих із ВЗН. Абсолютна більшість із них так само потрапляла як колодники саме до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 90 об., 91, 95 об., 96, 103-103 об., 105 об.).

Як бачимо, всі ці факти мають значно змінити усталений погляд на зведення Олександрівської фортеці лише як на справу рук «московських каторжників» (саме так – із негативними конотаціями з акцентуванням на їхній етнічній належності). Разом із цим, хотілось би застерегти й від можливої та зайвої віктимізації засланих гайдамаків, представлених їх насамперед як невинних жертв імперського уряду. Скоєні ними злочини, поза всяким сумнівом, були діяннями кримінальними, часто-густо спрямованими не проти абстрактних «жидів й ляхів», а проти цілком конкретних представників все того ж українського населення – в Польській Україні, Задніпров'ї й у тому ж таки Запорожжі. Адміністрація ВЗН, яка упродовж попереднього десятиліття «залізною рукою» викоринювала явище прикордонного здобичництва й сама не цуралася відправки засуджених гайдамаків на каторжні роботи. Наприклад, документи з Архіву Коша, датовані 1760-ми роками, свідчать про практику відсилки частини засуджених за гайдамацтво січовиків на роботи до фортеці Св. Єлисавети (м. Кропивницьке) (SPbIPRAN, f. 220, l. 1-2).

Після арешту верхівки та ліквідації ВЗН та впровадження на землях Вольностей нового устрою Олександрівська фортеця у другій половині 1775 – першій половині 1776 років стала адміністративним центром Кінсьководського повіту, розташованого вздовж течії р. Кінської – на землях Великого Лугу. Справжнім «головним боєм» для російських командирів на місцях стало дисперсне розміщення запорозького

населення у Лузі, де згідно з рапортами губернаторів – новоросійського М. В. Муромцева (10 серпня 1775 р.) та азовського В. О. Черткова (11 жовтня 1775 р.) – князю Г. О. Потьомкіну налічувалося до 600 зимівників. Щоправда, більшість із них були тимчасові, у них жили лише з кінця червня і по жовтень (RGVIA, f. 52, op. 1, d. 79, l. 181-182 ob., 440-440 ob., 441). Стационарних зимівників, за більш пізніми свідченнями, було лише 139 (DNIM, ark. 81-82).

Очільником повіту було призначено запорозького старшину Твердого. Через виконання покладених на нього повноважень частину часу він був зобов'язаний проводити у фортеці. У листопаді 1775 року Твердого було змінено, а посаду обійняв поручик Тіт Корчагін. Після приїзду до Олександрівської фортеці він зажадав побачити свого попередника – запорозького старшину Твердого. Зустріч відбулася не скоро – Твердий демонстративно уникав зустрічі з російським офіцером, а коли таки з'явився, то відразу ж відхрестився від необхідності звіту про збір податків серед колишніх січовиків, мотивуючи це своєю неписьменністю. Корчагіну не залишалось нічого іншого, як на початку грудня зібрати «из ближайших мест лутчих и зажиточных людей, Великого Лугу жителей», повідомити їм про те, що тепер, замість Твердого, він обіймає посаду, та почати формувати «команду», вибираючи зі згаданих осіб отаманів над зимівничанським населенням (DNIM, ark. 81-84).

Час від часу до фортеці прибували невеликі групи колишніх січовиків з інших земель Запорожжя. Зокрема, у серпні 1777 року, коли виникла необхідність у терміновому перевезенні артилерії з Олександрівської фортеці до Шангірейського та Збур'ївського ретраншементів (у зв'язку з початком повстання кримських татар проти російської присутності в ханстві та побоюванням втручання Османської імперії), Новоросійська губернська канцелярія «по секрету» терміново почала шукати лоцманів з числа запорожців. Як відомо, місцем їх традиційного мешкання були військові слободи Старий Кодак та Половиця (сучасне м. Дніпро), що розташовувалися саме поблизу першого з дніпрових порогів – Кодацького. Чисельність лоцманів, як виходить із документа, не була особливо великою – не більше 40 осіб. Всіх, кого вийшло знайти, відрядили до Олександрівської фортеці для виконання цієї місії (SPbIPRAN, f. 226, l. 150-150 ob.).

Упродовж 1777–79 років питома вага запорожців серед мешканців Олександрівської фортеці та її передмість зростала й за рахунок примусових переведень зимівничан до крупних поселень, де було легше їх контролювати. Подекуди ці переведення спричиняли опір з боку січовиків: згадаємо добре знаний у місцевій історії епізод із загибеллю

козака Сагайдака, який, не бажаючи покидати рідне урочище (нині – територія Дніпровського району м. Запоріжжя; пізніше назване його ім'ям – Сагайдачне), відстрілювався від присланих солдатів, а потім загинув у підпаленому ними зимівнику (Novyts'kyi 2007, 162-3).

Також відзначимо, що колишні запорожці та їхні нащадки здебільшого оселялися не в самій фортеці, а в Карантинній та Олександрівській слободах. Карантинкою називали казенне карантинне селище, де перебували на карантині торговці й переселенці, які прибували з Криму та інших південних регіонів. Нині район є частиною м. Запоріжжя та відомий під народною назвою «Калантирівка». Стосовно останньої, розташованої на правому березі річки С. Московки, слід зауважити, що під такою назвою вона існувала недовго. Також фігурувала під народними назвами Нескребівка (від одного із її першопоселенців – колишнього січовика Івана Нескреби) і Підгородня (тобто та, яка лежить поблизу «города»), а згодом увійшла в аннали історії під офіційною назвою Вознесенки (Вознесенівки) – нині територія одноіменного району м. Запоріжжя (Novyts'kyi 2007, 245-6, 277). Зауважимо, що Іван Артеміївич Нескреба, як це видно із тих же метричних записів Свято-Покровської церкви, був особою цілком реальною, історичною. Вперше він згадується в метриках у листопаді 1782 року, у зв'язку із народженням сина Федора. Із них же виходить, що був він людиною достатньо статечною, оскільки мав найманих робітників (про це нам повідомляє запис про смерть одного із його «служителів») (Makidonov 2017, 48, 64, 69, 88, 96, 105).

Крім цього, дослідження записів метричних книг Свято-Покровської церкви Олександрівської фортеці та її форштадту за 1774–88 роки, зокрема її антропонімічного матеріалу, дозволяє припустити, що деякі із запорожців-засланців, зрештою, могли після відбуття покарання залишитися на постійне мешкання саме тут. Наприклад, 3 липня 1776 року уклав шлюб із удовою Євгенією, Петровою дочкою, «запорожский казак» Іван Головка (див. вище – епізод № 4), обидва – другим шлюбом. Лаконізм відомостей про соціальний статус дружини та дещо незвичний для літа 1776 року соціонім для означення її чоловіка, коли і «само имя их», тобто запорожців, вже рік як було заборонено використовувати, наводять нас на думку, що й він і вона могли бути колишніми колодниками. Можливо, священник пішов назустріч побажанням подружжя та оформив запис про їхній шлюб із максимальною благопристойністю (за винагороду, звісно ж). Утім, це тільки припущення, оскільки поширеність подібного імені власного та прізвища (прізвиська) навіть у ті часи була дещо вище ніж середньою.

Принаймні лише за такий короткий хронологічний період у 14 років під ним фігурують щонайменше три різні особи – мешканці форштадту та навколишніх селищ (Makidonov 2017, 22, 32, 48, 64).

Те саме стосується і мешканця Олександрівського форштадту Федора Малого (порівн. з матеріалами епізоду № 7 про гайдамаків-колодників), який 22 жовтня 1784 року одружився першим шлюбом із дівцею Наталією, Петровою дочкою. Якщо це був саме той колишній каторжник, це може пояснити досить зрілий вік його одруження – 40 років. Поки відбував покарання, поки намагався налагодити життя після звільнення... Таке припущення базується лише на біографічних відомостях з судово-слідчої справи, оскільки в метриці вік не вказано. Може, однак, бути й таке, що це просто його повний тезка, який-небудь молодик віком \pm 20-25 років (Makidonov 2017, 67).

Можна впевнено стверджувати, що запорожці становили досить помітну верству населення Олександрівська (протягом 1784–85 рр. фортецю було перетворено спочатку на «форштадт», а потім і на «посад») та його передмість аж до початку нової російсько-турецької війни 1787 року. Відродження Г. О. Потьомкіним «Війська вірних запорозьких козаків», згодом перейменованого на Чорноморське козацьке військо, стало катализатором процесу повернення колишніх січовиків з міщан і селян до козацького стану. Принаймні саме відтоді вони та їхні родини починають фігурувати як такі, що належать до Чорноморського, рідше до Катеринославського (Новодонського) козацького війська. Після завершення війни та наділення чорноморців землею на Кубані більшість запорожців-чорноморців, разом із близькими, переселяються туди, назавжди полишаючи Олександрівськ. Найбільш масовим став їхній вихід 1793 року (Novyts'kyi 2007, 262, 301).

Отже, як ми змогли побачити, вже від перших часів заснування Олександрівської фортеці запорозький козацький субстрат відіграв важливу роль у подальшому розвитку міської інфраструктури та у формуванні її населення.

Фортеця постала в безпосередній близькості до численних зимівників Великого Лугу, а сімейні запорозькі козаки за власної волі та з міркувань безпеки своїх сімей оселялися в ній, виходячи з-під юрисдикції Коша.

Було з'ясовано, що заслані запорожці-гайдамаки становлять помітну частину каторжників, працею яких зводилася ця фортеця – попередниця Олександрівська / Запоріжжя.

Після ліквідації ВЗН і паланкового устрою його Вольностей саме Олександрівській фортеці судилося відіграти роль адміністративного центру для запорозького населення Великого Лугу – новоствореного Кінсьководського повіту.

Оскільки ця фортеця слугувала за потужну опорну воєнну базу та транспортний вузол, це зумовлювало тісні, хоча й вимушені, контакти колишніх січовиків із цим населеним пунктом та їхню постійну присутність у ньому, аж до масового переселення на Кубань на початку 1790-х років.

Сподіваємось, що сукупність актуалізованого в статті фактажу дозволить читачеві по-новому поглянути на характер взаємовідносин запорозького козацтва із адміністрацією Олександрівської фортеці, яка була одним із опорних пунктів імперської колонізації регіону протягом 1770–80-х років та значною мірою змінити усталені погляди. Як було показано, запорозьких рис у начебто абсолютно «не-запорозькому» обличчі м. Запоріжжя «олександрівського» періоду його історії набагато більше, аніж здається.

References / Бібліографія

Abramovich, G. V., Ivina, L. I., Man'kov, A. G., Mironov, B. N. I dr. (komment.). *Sobornoe ulozhenie 1649 goda. Tekst. Kommentarii*. Leningrad, 1987.

Абрамович, Г. В., Ивина, Л. И., Маньков, А. Г., Миронов, Б. Н. и др. (коммент.). *Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарий*. Ленинград, 1987.

Arkhimandryt Leontii (Luka Iatsenko-Zelens'kyi). *Podorozhi na Zaporoz'ku Sich u 1749-1750 i 1751 rr.* Hrybovs'kyi, V., Milchev, V. (uporiadn.). Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). *Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр.* Грибовський, В., Мільчев, В. (упорядн.). Київ, 2012.

Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi: korpus dokumentiv. Том 1. Kyiv, 1998. (In Ukrainian)

Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. Том 1. Київ, 1998.

Boiko, A. V. *Zaporoz'kyi zymivnyk ostann'oi chverti XVIII stolittia*. Zaporizhzhia, 1995. (In Ukrainian)

Бойко, А. В. *Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття*. Запоріжжя, 1995.

Derzhavnyi arkhiv Zaporiz'koi oblasti (DAZO), f. 230, op. 2, spr. 833-a. (In Ukrainian)

Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 230, оп. 2, спр. 833-а.

Dniprovs'kyi natsional'nyi istorychnyi muzei imeni D. I. Iavornyt'skoho (DNIM), КП. 166478 / АФД. 156. (In Ukrainian)

Дніпровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького (ДНІМ), КП. 166478 / АФД. 156.

Golobutskii, V. A. *Zaporozhskoe kazachestvo*. Kyiv, 1957. (In Russian)

Голобуцкий, В. А. *Запорожское казачество*. Київ, 1957.

Gribovskii, V. V. Poslednie «tatarskie nabegi» 1769 g. V sb.: Boiko, A. L., Sen', D. V. (otv. red.). *Voina i voinskie traditsii v kul'turakh narodov Iuga Rossii (V Tokarevskie chteniia): Materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (g. Rostov-na-Donu, 6-7 maya 2016 g.)*. Rostov-na-Donu, 2016, s. 76-82. (In Russian)

Грибовский, В. В. Последние «тагарские набеги» 1769 г. В сб.: Бойко, А. Л., Сень, Д. В. (отв. ред.). *Война и воинские традиции в культурах народов Юга России (V Токаревские чтения): Материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Ростов-на-Дону, 6-7 мая 2016 г.)*. Ростов-на-Дону, 2016, с. 76-82.

Makidonov, A. V. Dneprovskaia pograniчнаia liniia v dokumentakh serediny 1770-kh - nachala 1780-kh gg. Zaporozh'e, 2016. (In Russian)

Макидонов, А. В. *Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х - начала 1780-х гг.* Запорожье, 2016.

Makidonov, A. V. *Pervye metricheskie knigi g. Zaporozh'ia (Aleksandrovska) (1774-1788)*. Zaporozh'e, 2017. (In Russian)

Макидонов, А. В. *Первые метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1774-1788)*. Запорожье, 2017.

Myshetskii, S. I. *Istoriia o kozakakh zaporozhskikh, kak onye iz drevnikh let zachalisia, i otkuda svoje proiskhozhdenie imeiut, i v kakom sostoianii nyne nakhodiatsia*. Odessa, 1851. (In Russian)

Мышецкий, С. И. *История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся*. Одесса, 1851.

Novyts'kyi, Ia. *Tvory u 5-ty tomakh*. Tom 1. Zaporizhzhia, 2007. (In Ukrainian)

Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах*. Том 1. Запоріжжя, 2007.

Oliinyk, O. L. *Zaporoz'kyi zymivnyk*. Zaporizhzhia, 1997. (In Ukrainian)

Олійник, О. Л. *Запорозький зимівник*. Запоріжжя, 1997.

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). Tom XVIII (1767-1769). Sankt-Peterburg, 1830. (In Russian)

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Том XVIII (1767-1769). Санкт-Петербург, 1830.

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). Tom XX (1775-1780). Sankt-Peterburg, 1830. (In Russian)

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Том XX (1775-1780). Санкт-Петербург, 1830.

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 13, op. 1, d. 76. (In Russian)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 13, оп. 1, д. 76.

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 16, op. 1, d. 797, ch. 3-a. (In Russian)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3-а.

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA), f. 52, op. 1, d. 79. (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 79.

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA), f. 52, op. 1, d. 95, ch. 3. (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3.

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA), f. 349, op. 12, d. 5032. (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 349, оп. 12, д. 5032.

Sankt-Peterburgskii Institut istorii Rossiiskoi Akademii nauk (SPbIIIRAN), f. 220, op. 1, d. 73. (In Russian)

Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии наук (СПБIIИРАН), ф. 220, оп. 1, д. 73.

Sankt-Peterburgskii Institut istorii Rossiiskoi Akademii nauk (SPbIIIRAN), f. 226, op. 1, d. 424. (In Russian)

Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии наук (СПБIIИРАН), ф. 226, оп. 1, д. 424.

Skal'kovs'kyi, A. O. *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporoz'koho*. Dnipropetrovs'k, 1994. (In Ukrainian)

Скальковський, А. О. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ, 1994.

Milchev Volodymyr Ivanovych

Doctor in Historical Science, Professor

Zaporizhzhia National University

Soborny Avenue, 74, 69000, Zaporizhzhia, Ukraine

Email: vladmilchev@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4432-3322

THE ZAPOROZHIAN SUBSTRATE IN THE SPACE OF ‘NON-ZAPOROZHIAN’ ALEXANDER FORTRESS (1770S/80S)

The continuous urban history of modern Zaporizhia dates back to the times of Alexander Fortress (1770), one of the strongholds of the Dnieper Line built by the government of the Russian Empire in the lands of the Zaporozhian Cossacks. This indisputable fact serves to irritate the public opinion in the context of the current Russian-Ukrainian conflict, and the date of the city's founding has become the object of revisionism and pseudo-academic falsifications. The factor of the Zaporozhian Cossacks is used exclusively to emphasize the drastic ‘otherness’ of the area's new population. The article employs a representative set of historical sources, primarily documentary, cartographic, and narrative, to prove the groundlessness of such statements. It clarifies the real role and place of Zaporozhian wintering quarters as direct neighbors and predecessors of Alexander Fortress. Analysis of specific life situations and biographical material allows the author to show the continuous presence of Cossacks among the population of the fortress and

its suburbs. In particular, married Cossacks were among the first burghers and traders to settle in the forstadt, looking for a safe place to live during yet another Russo-Turkish war (1768-1774). A significant proportion of the so-called 'yokemen' (hard-labor convicts) were also Cossacks from among the convicted haidamaks. Immediately after the liquidation of the Sich (1775), the fortress became the seat of the administration of Kinskovodsky District, including Zaporozhian self-government. It also served as one of the bases of operations for the Dnieper Cossack pilots. The study makes it possible to rethink the place of Zaporozhian Cossack heritage in the past of the city of Zaporizhia (Alexandrovsk): it shows that in the circumstances of the imperial conquest of the region in the late 18th century the Cossack population was often not only an antagonist of, but also a direct participant in the colonization process.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Zaporizhia, Alexander Fortress, Dnieper Line, wintering quarters, yokemen.

Мильчев Владимир Иванович

доктор исторических наук, профессор
Запорожский национальный университет
Просп. Соборный, 74, 69000, Киев, Украина
Email: vladmilchev@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4432-3322

ЗАПОРОЖСКИЙ СУБСТРАТ В ПРОСТРАНСТВЕ «НЕ-ЗАПОРОЖСКОЙ» АЛЕКСАНДРОВСКОЙ КРЕПОСТИ (1770–80-е ГОДЫ)

Непрерывная урбанистическая история современного г. Запорожья начинается со времен Александровской крепости (1770 г.) – одной из крепостей Днепровской линии, возведенной правительством Российской империи на землях Запорожья. Этот неоспоримый факт служит раздражителем общественного мнения в условиях современного российско-украинского конфликта, а дата основания города – объектом ревизии и псевдонаучных фальсификаций. Фактор запорожского казачества при этом используется исключительно для подчеркивания абсолютной «чуждости» нового населения. Для того, чтобы доказать беспочвенность подобных утверждений, автор актуализировал

представительный комплекс исторических источников, прежде всего документальных, картографических и нарративных. Благодаря этому были установлены реальные роль и место запорожских зимовников как непосредственных соседей и предшественников Александровской крепости. Анализ конкретных жизненных ситуаций и биографического материала позволил показать постоянное присутствие запорожцев среди населения крепости и ее пригородов. В частности, женатые казаки стали одними из первых горожан и торговцев, поселившихся во форштадте в поисках безопасного места проживания в условиях очередной русско-турецкой войны (1768–74 гг.). Значительную часть т.н. «колодников» также составляли запорожцы из числа осужденных гайдамаков. Сразу после ликвидации Сечи (1775 г.) крепость становится местом пребывания администрации Консководского уезда, в том числе и запорожской старшины. Также она была одним из пунктов базирования днепровских лоцманов-запорожцев. Результатом проведенной работы стало переосмысление запорожского наследия в прошлом г. Запорожья (Александровска): было доказано, что в условиях имперского освоения края в конце XVIII в. казачье население часто было не только антагонистом, но и непосредственным участником колониционных процессов.

Ключевые слова: запорожское казачество, Запорожье, Александровская крепость, Днепровская линия, зимовник, колодники.

УДК 725.94(477.62-25)

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-10

Темірова Надія Романівна

доктор історичних наук, професор

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Вул. Грушевського, 2, 21050, Вінниця, Україна

Email: temirova600@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1918-2054

ФОРМУВАННЯ МОНУМЕНТАЛЬНО-МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ДОНЕЦЬКА

Донецьк – місто, розташоване у південно-східній частині України, що почало формуватися з останньої чверті XVIII ст. Протягом XX ст. місто Юзівка – Сталіне – Донецьк перетворилося на індустріальний центр у межах Російської імперії, а згодом – СРСР. Відповідно створювався його монументально-меморіальний простір, аналіз якого є метою цього дослідження. Задля її реалізації опрацьовано законодавчі документи, реєстри пам'яток історії та культури, статистичні дані, періодичну пресу. У статті показано, що монументальна традиція Донецька була сформована переважно за радянської доби, найінтенсивніше протягом 1950–80-х років. Пам'ятники стосувалися знакових для того часу подій – «Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Громадянської війни», «Великої Вітчизняної війни», чимало об'єктів присвячено праці, зокрема шахтарській. Вони цілеспрямовано працювали на формування радянської ідентичності містян. Данина українській історії та культурі виявилася в пам'ятниках Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому. Проте їх встановлення мало формальний характер – всі ці об'єкти, окрім першого, були розміщені на периферії Донецька. Показано, що в роки незалежної України в місті встановлено півтора десятки пам'ятників, присвячених людям, життя та діяльність яких були пов'язані з Донецьком чи Донецькою областю – А. Солов'яненку, Дж. Юзу, жертвам Голокосту, воїнам-інтернаціоналістам, загиблим міліціонерам, жінці-матері, жертвам політичних репресій, жертвам Чорнобильської катастрофи, герою-рятівнику та інші. Практика зведення пам'ятників у порадянські десятиліття орієнтувалася на плекання гордості за визначних

земляків, і на цій основі виникав регіональний патріотизм. При цьому пам'ятники радянської доби незмінно зберігалися поряд із новими меморіальними об'єктами, чому сприяла позиція Донецької міської ради, депутати якої неодноразово заявляли про непотрібність знесення радянських меморіалів. У процесі дослідження вийшло дійти висновку про переважно радянське наповнення монументально-меморіального простору Донецька, який і на межі ХХ–ХХІ ст. не зазнав істотних змін, що впливало на формування специфічної ідентичності, яка вкладалася в поняття місцевого, «донецького» патріотизму.

Ключові слова: меморіальний простір, монумент, пам'ятник, Донецьк, регіональна ідентичність.

Одним із потужних чинників ідентифікації та самоідентифікації є символічний простір. Його складовою виступають пам'ятники, що позначають важливі для певного соціуму смисли. Донецьк – місто, розташоване у південно-східній частині України, що протягом ХХ ст. перетворилося на індустріальний центр спочатку в межах Російської імперії, а згодом – СРСР. Відповідно формувався його монументально-меморіальний простір, що становить дослідницький інтерес.

Проблеми регіональної ідентичності Донбасу потрапили в поле зору науковців від початку 2000-х років, коли дослідницький простір поповнився кількома працями з увагою до історичного контексту проблеми. Серед них – робота Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки», в якій для розуміння особливої ментальності жителів регіону використана історична ретроспектива. Свою книгу автор завершив словами: «Диктатор тероризував Донбас тому, що цей регіон символізував свободу» (Куроміа 2002, 482). Через п'ятнадцять років С. Кульчицький і Л. Якубова в дослідженні з промовистою назвою «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини» на основі аналізу історії регіону дійшли низки світоглядних висновків щодо його минулого-майбутнього, серед яких нашу увагу привернула думка про залежність подальшого поступу Донбасу від його спроможності «владнати» свої стосунки з радянською спадщиною, що корелюється з монументально-меморіальним простором Донецька (Kul'chyts'kyi, Yakubova 2016, 701). Приблизно в той же час польська авторка М. Студенна-Скруква, окресливши особливості народження великої промисловості на Донбасі та її місце в радянській системі,

показавши страйковий рух у регіоні як вияв кризи відносин держави та шахтарів, звернулася до характеристики порадянського періоду в історії регіону. Всі ці міркування привели дослідницю до висновку про регіональну ідентичність, «яка полягає у можливості дистанціювання від партикулярного використання певного зразка ідентифікації регіональними елітами» (Studenna-Skrukva 2014, 372). Так само у 2000-ні роки з'явилася низка публікацій, в яких порушена проблема ідентифікації та самоідентифікації Донецького регіону та автори яких наголошували на домінуванні у донеччан регіональної ідентичності (авторства Я. Грицака, Н. Черниш, О. Маланчук, М. Кармазіної та інших) (Hrytsak 2007; Chernysh, Malanchuk 2007; Karmazina 2016). Проблему меморіального простору в контексті ідентичності регіону в монографічному розділі «Донбас і Україна» порушив Т. Кузьо (Kuz'о 2018). Нарешті, ще одна група праць безпосередньо присвячена дослідженню меморіального простору України, у яких вивчено й Донецьк (Denysenko, Denysenko 2016). На прикладі пам'ятникового простору міста О. Міхеєва розглянула проблему конструювання спільної пам'яті про минуле, повернувши увагу до яскраво вираженої регіональної ідентичності, що засвідчили соціологічні дослідження та ознаки якої відбилися й у пам'ятниках (Mikheieva 2006; Mikheieva 2013). Проте у згаданих дослідженнях тема меморіального простору Донецька порушена в ширшому контексті інших проблем, хоча і дотичних. Отже, мета цієї розвідки полягає в аналізі монументально-меморіального простору міста, який є втіленням певних ідей і справля(в) є вплив на свідомість його жителів. Дослідження спирається на законодавчі документи, реєстри пам'яток історії та культури («Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» та «Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури)»), статистичні матеріали, інформацію періодичної преси.

Неперервна історія міста за письмовими джерелами простежується від останньої чверті XVIII ст., коли при витоках р. Кальміус була заснована слобода Олександрівка (нині – територія Київського району м. Донецька) (Pіrko 2003, 40). Від другої половини XIX ст. із формуванням на цій території довкола металургійного заводу робітничого селища Юзівка розпочалася його історія як промислового центру. Статус міста Юзівка здобула в липні 1917 року. Його індустриальний потенціал наростав протягом XX ст. в межах Сталіно (з 1924 р.) – Донецька (з 1961 р.). Місто перебувало в епіцентрі радянської індустриалізації: 1941 року в його межах лише підприємств союзного

й республіканського підпорядкування налічувалося 223, шахти давали 7 % загальносоюзного видобутку вугілля, заводи виробляли 5 % сталі та 11 % коксу. Отже, Донецьк протягом ХХ ст. розвинувся як індустріальний центр загальносоюзного значення, що не могло не вплинути і на його меморіальний простір.

Пам'ять міста втілена в різних формах – назвах, будинках, меморіальних дошках, монументах, брєндах тощо. Але найбільш наочними, на наш погляд, виступають монументальні споруди, спрямовані на увічнення найвизначніших подій історії, державних діячів (Denysenko, Denysenko 2016, 187). Перший пам'ятник у Юзівці був зведений царю Олександром II – «Визволителю» у 1916 році, на честь 50-річчя скасування кріпацтва, але через технічні проблеми він упав ще до урочистого відкриття (Fed'ko). Серед об'єктів, які збереглися до сьогодні, найранішими є дві братські могили червоноармійців (1920 р.) та пам'ятник Ф. Дзержинському (1937 р.).

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України (місцевого значення) («Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України») станом на 2016 рік занесено 22 монументи. Два з них – Б. Хмельницькому та Т. Шевченку – позиціоновані як пам'ятки монументального мистецтва, решта мають статус пам'яток історії. Три об'єкти встановлені у міжвоєнні роки. 16 з'явилися впродовж 1943–45 років і вшановують пам'ять про загиблих у боротьбі за звільнення від німецько-нацистської окупації. Це братські могили та три персональні монументи (Ф. Гурову, Ф. Грінкевичу, М. Табунову). Три пам'ятники – О. Пушкіну, Т. Шевченку, Б. Хмельницькому – датовані 1955–72 роками (Perelik pam'iatok). Тобто пам'ятки історії та культури в Донецьку, що перебувають під охороною держави, мають винятково радянське походження.

Виразнішу картину формування монументально-меморіального простору Донецька подає «Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури)». Документом у місті зафіксовано 257 об'єктів місцевого значення, серед яких 193 пам'ятники (Reiestr kul'turnoho nadbannia Donets'koi oblasti). Три з них споруджені у міжвоєнні роки, 15 – у роки незалежної України, найбільше – 175 – з'явилися протягом 1940–80-х років (Діаграма 1) (Reiestr kul'turnoho nadbannia Donets'koi oblasti). За тематичною ознакою 43 пам'ятники пов'язані з «Великою Вітчизняною війною», 39 – братські могили, 20 монументів присвячені подіям «революції та громадянської війни», 15 – радянським діячам, 9 – письменникам, 7 – праці тощо.

Діаграма 1. Кількість пам'ятників історії та культури у м. Донецьк за часом спорудження.

Отже, «Реєстр культурного надбання Донецької області» (пам'ятки історії та культури) засвідчує, що формування меморіального простору Донецька відбувалося переважно протягом другої половини XX ст. Монументи відображають передусім історію становлення та розвитку радянської влади на Донеччині, що добре ілюструє, наприклад, могила борців за радянську владу (1921–1922 рр.) чи пам'ятник керівнику «Донецько-Криворізької радянської республіки» Артему (Ф. Сергєєву) в центрі міста на вулиці, що має його ім'я. Досить добре пам'ятники місцевого значення репрезентують тему боротьби проти загарбників у роки Другої світової війни (Stasiuk 2018, 122-3). У радянській монументальній традиції виконані пам'ятники українським діячам – Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому (єдиний у Донецьку кінний пам'ятник). Показово, що пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено в периферійному Пролетарському районі міста, а монумент В. Леніну височить на центральній площі Донецька.

Як зауважив І. Симоненко, велика кількість комуністичних пам'яток не є безневинним анахронізмом радянської доби. Адже тиражована монументальна пропаганда тоталітаризму активно працювала й продовжує впливати на ретрансляцію комуністичної міфотворчості новим генераціям українців (Symonenko 2009, 57).

У роки державної незалежності символічний пам'ятниковий простір міста поповнювався новими об'єктами. Як показали Г. Денисенко та О. Денисенко, найбільша кількість встановлених у незалежній Україні пам'ятників і пам'ятних знаків присвячена Голодомору 1932–33 років

і жертвам політичних репресій (Denysenko, Denysenko 2016, 193). На цьому тлі в Донецьку протягом 1990–2000-х років було встановлено монументи Герою Радянського Союзу Ф. Толбухину (1995 р.), загиблим міліціонерам (1998 р.), засновнику Донецького металургійного заводу Дж. Юзу (2001 р.), оперному співаку А. Солов'яненку (2002 р.), жінці-матері (2003 р.), жертвам політичних репресій (2005 р.), воїнам-інтернаціоналістам (2006 р.), жертвам Голокосту (2006 р.), герою-рятівнику (2006 р.), ліквідаторам Чорнобильської катастрофи (2006 р.) та інші. За винятком декількох монументів полярного спрямування, переважають пам'ятники землякам і місцевим діячам. Практика зведення меморіальних об'єктів у порадянські десятиліття орієнтувалася на формування регіонального патріотизму, гордості за визначних донеччан. У цьому контексті привертають увагу прижиттєві пам'ятники – С. Бубці, українському легкоатлету, чемпіону Європи та світу, Олімпійському чемпіону у стрибках із жердиною, Герою України, та російському співаку Й. Кобзону, який походив із м. Часів Яр Артемівського району Донецької області. Вони мали на меті увічнити пам'ять про визначних діячів із різних сфер – спорту, мистецтва.

У 1999 році на площі біля виставкового центру «Експо-Донбас», а у 2007 році – на бульварі Пушкіна біля будівлі Донецької обласної держадміністрації були встановлені дві копії «Пальми Мерцалова». Це скульптурне зображення пальми, яке виготовили 1896 року робітники Юзівського металургійного заводу О. Мерцалов і Ф. Шкарін для Всеросійської промислово-художньої виставки в Нижньому Новгороді, на якій вона отримала Гран-прі. У 1900 році скульптуру демонстрували на Всесвітній виставці в Парижі, де вона також здобула Гран-прі. Пальма виготовлена з шматка рейки. Її оригінал зберігається в музеї Гірничого університету в Санкт-Петербурзі. За задумом скульптура символізує цілеспрямованість, єдність, багатство і процвітання та є виявом робітничої майстерності (Symbolika). До речі, зображення «Пальми Мерцалова» стало центральним у гербі Донецької області.

У Донецьку є пам'ятники, презентовані містами-побратимами: Бохум подарував дзвін (копія), Москва – Цар-гармату (копія), Київ – скульптуру Архистратига Михаїла (оригінал).

Принципова відмінність монументального простору Донецька полягає не в новозведених пам'ятниках, а в тотальному збереженні радянських. У місті на початку 2014 року залишалися недоторканими монументи В. Леніну, С. Кірову, Ф. Дзержинському, Артему, «борцям за радянську владу», «полеглим комунарам» та іншим дієвцям «Громадянської» та «Великої Вітчизняної» воєн (Symonenko 2009,

58). При цьому був відсутній монумент, який би вшановував жертви Голодомору, щоправда, 2008 року на центральній вулиці встановлений пам'ятний знак – кам'яна брила, на якій викарбовано: «Тут за велінням наших сердець закладений камінь на будівництво меморіалу всіх невинно убитих і замучених» (пер. з рос.) (Donets'ka obl. Ukrain's'ko-kanads'kyi doslidcho-dokumentatsiinyi tsentr).

Пам'ятниковий ландшафт міста – результат цілеспрямованої політики місцевої влади щодо непорушності радянського меморіального простору. Зокрема, у вересні 2008 року депутати Донецької міськради майже одноставно відхилили проект документа «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму у м. Донецьку». Питання було порушено через указ Президента України В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–33 років в Україні», яким, зокрема, передбачалося «вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–33 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами» (Ukaz Prezydenta Ukrainy № 250/2007 «Pro zakhody u zv'iazku z 75-my rokovynamy Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini»). Проект відповідного рішення підтримали лише два депутати, 48 висловилися проти (Gorsoviet Donetska otkazalsia snosit' sovetskie pamiatniki). Така реакція міського депутатського корпусу повністю вписується у спостереження Т. Кузьо щодо того, що з-поміж регіонів України в Донбасі найбільше респондентів (72 %) підтримали твердження, що локальні громади мають право вшановувати своїх героїв і традиції (Kuz'o 2018, 303). Напередодні футбольного чемпіонату Євро-2012 донецький міський очільник О. Лук'янченко заявив на прес-конференції: «Європейські цінності не дозволяють зносити пам'ятники до заходів. Ви мене вибачте, чому Німеччина сьогодні з Марксом?! Я можу назвати низку пам'ятників таким же діячам, і вони ні в кого не викликають запитань» (пер. з рос.) (Mér Donetska otkazalsia snosit' sovetskie pamiatniki).

Таку саму позицію демонструвало встановлення 8 вересня 2009 року, у День визволення Донбасу від нацистських окупантів, у центрі Донецька пам'ятника генералу Ватутіну. Виступаючи на церемонії відкриття, тодішній міський голова О. Лук'янченко заявив, що пам'ятник генералу – своєрідний протест мешканців міста проти «переписування історії офіціальним Києвом». Наголошувалося на тому, що пожертви на його спорудження

зробили фонд Б. Колеснікова (200 тис. грн), обласний осередок Компартії (100 тис.), районні організації Партії регіонів, ветеранські організації та пересічні жителі – всього було зібрано 698 тис. грн. При цьому варто нагадати, що генерал М. Ватутін – Герой СРСР – не мав жодного відношення до міста чи області, він не брав участі в боях за звільнення Донбасу від окупації. Тому спорудження пам'ятника мало на меті не вшанування полководця, а стало зайвим приводом згадати недобрим словом «бандерівців», від рук яких за радянською версією загинув генерал (Rodionov 2009). Це приклад цілеспрямованого використання меморіального об'єкта для розпалювання ворожнечі всередині Української держави, протистояння між її Сходом і Заходом, наголошення на інакшості донеччан. Невипадково цей об'єкт з'явився восени 2009 року, адже наближалися чергові президентські вибори, а з ними й необхідність мобілізувати «свій» електорат.

Отже, монументально-меморіальний простір Донецька сформовано переважно за радянської доби, протягом якої на місто покладалася місія забезпечення стратегічно важливих для СРСР галузей економіки. Реалізація такого завдання вимагала, серед іншого, відповідного світоглядного підґрунтя, на що і спрямовувалися меморіальні об'єкти. Тому не дивно, що пам'ятники стосувалися знакових для того часу подій – «Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни», «Великої Вітчизняної війни», чимало об'єктів присвячені праці, зокрема шахтарській. Вони цілеспрямовано працювали на формування радянської ідентичності. Данина українській історії та культурі обмежувалася монументами Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому. У роки незалежності в місті встановлено півтора десятка пам'ятників, переважно присвячених людям, життя та діяльність яких була пов'язана з Донецьком чи Донецькою областю. Ці характеристики цілком можна прикласти до будь-якого населеного пункту порадянської України. Монументально-меморіальний простір Донецька вирізняв(еться) наповненням переважно радянського змісту, який і на межі ХХ–ХХІ ст. не зазнав істотних змін, на відміну від більшості великих міст України. Ця обставина, безумовно, впливала на формування специфічної ідентичності, що вкладалася в поняття місцевого, «донецького» патріотизму.

References / Бібліографія

Chernysh, N., Malanchuk, O. Dynamika identychnosti meshkantsiv L'vova i Donets'ka: komparatyvnyi analiz (1994-2004 pp.). *Ukraina moderna [Modern Ukraine]*, no. 12 (2), 2007, s 61-92. (In Ukrainian)

Черниш, Н., Маланчук, О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994-2004 pp.). *Україна модерна*. № 12 (2), 2007, с. 61-92.

Denysenko, H., Denysenko, O. Memorial'nyi prostir Ukrainy u formuvanni istorychnoi pam"iati. *Ukraina XX stolittia: kul'tura, ideolohiia, polityka [Ukraine of the XX Century: Culture, Ideology, Politics]*, вур. 21, 2016, s. 187-99. (In Ukrainian)

Денисенко, Г., Денисенко, О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*, вип. 21, 2016, с. 187-99.

Donets'ki deputaty sumuiut' za totalitaryzom. Available at: <<http://new.khpg.org/1222160611>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Ukrainian)

Донецькі депутати сумують за тоталітаризмом. Available at: <<http://new.khpg.org/1222160611>> [Accessed: 12 August 2019].

Fed'ko, A. Pamiatnik imperatoru Aleksandru II v Iuzovke. Arkhivnye dokumenty. Available at: <<http://infodon.org.ua/postal/pamyatnik-aleksandru-ii-v-yuzovke-arkhivny>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Russian)

Федько, А. Памятник императору Александру II в Юзовке. Архивные документы. Available at: <<http://infodon.org.ua/postal/pamyatnik-aleksandru-ii-v-yuzovke-arkhivny>> [Accessed: 12 August 2019].

Gorsovetska Donetsk otkazalsia snosit' sovetskie pamiatniki. Available at: <<http://glasweb.com/news54226/>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Russian)

Горсовет Донецка отказался сносить советские памятники. Available at: <<http://glasweb.com/news54226/>> [Accessed: 12 August 2019].

Hrytsak, Ia. Istoriia dvokh mist. *Ukraina moderna [Modern Ukraine]*, no. 12 (2), 2007, s. 27-60. (In Ukrainian)

Грицак, Я. Історія двох міст. *Україна модерна*, № 12 (2), 2007, с. 27-60.

Karmazina, M. S. *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: mis'ka hromada Donets'ka*. Kyiv, 2016. (In Ukrainian)

Кармазіна, М. С. *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька*. Київ, 2016.

Kul'chyt's'kyi, S., Iakubova, L. *Trysta rokiv samotnosti: ukrains'kyi Donbas u poshukakh smysliv i Bat'kivshchynu*. Kyiv, 2016. (In Ukrainian)

Кульчицький, С., Якубова, Л. *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. Київ, 2016.

Kuromiia, H. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrains'ko-rosiis'ke prykordonnia, 1870-1990-i*. Kyiv, 2002. (In Ukrainian)

Куромія, Г. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки*. Київ, 2002.

Kuzina, K. V., Lykholobova, Z. H. *Sotsial'no-ekonomichni protsesy u monoprofil'nykh shakhtars'kykh mistax Donbasu (1950-1980-ti roky)*. Donets'k, 2010. (In Ukrainian)

Кузіна, К. В., Лихолобова, З. Г. *Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950-1980-ті роки)*. Донецьк, 2010.

Kuz'o, T. *Voina Putina protiv Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i krimynalitet*. Kiev, 2018. (In Russian)

Кузьо, Т. *Война Путина против Украины. Революция, национализм и криминалитет*. Киев, 2018.

Mer Donetska otkazalsia snosit' sovetskie pamiatniki. Newsland. Available at: <<https://newsland.com/user/4297698573/content/mer-donetska-otkazalsia-snosit-sovetskie-pamiatniki/4171839>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Russian)

Мэр Донецка отказался сносить советские памятники. Newsland. Available at: <<https://newsland.com/user/4297698573/content/mer-donetska-otkazalsia-snosit-sovetskie-pamiatniki/4171839>> [Accessed: 12 August 2019].

Mikheieva, O. *Derzhavna ideologiia ta konstruiuvannia spil'noi pam"iati pro mynule: organizovane zabuttia ta fenomen pryhaduvannia (na prykladi pam"iatnykiv Donets'ka)*. U zb.: *Suchasni suspil'ni problemy u vymiri sotsiologii upravlinnia*. Donets'k, 2006, s. 175-84. (In Ukrainian)

Міхеєва, О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). У зб.: *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. Донецьк, 2006, с. 175-84.

Mikheieva, O. K. Suchasne misto u poshukah publicnogo prostoru: na prykladi Donets'ka. *Suchasni suspil'ni problemy u vymiri sotsiologhii upravlinnia: Zbirnyk naukovykhprats'DonDUU.Seriia«Spetsial'nitalahuzevisotsiologhii»[ModernSocial Problems in the Dimension of Management Sociology: The Book of Scientific Works of DonDUU. Series «Special and Field Sociology»]*, t. XIV, vyp. 258, 2013, s. 560-68. (In Ukrainian)

Міхеєва, О. К. *Сучасне місто у пошуках публічного простору: на прикладі Донецька. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Спеціальні та галузеві соціології»*, т. 14, вип. 258, 2013, с. 560-68.

Perelik pam"iatok kul'turnoi spadshchyny mistsevoho znachennia Donets'koi oblasti, zanesenykh do Derzhavnogo reiestru nerukhomykh pam"iatok Ukrainy. Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pam"iatok Ukrainy (mistsevoho znachennia) stanom na 15 bereznia 2016 roku. Available at: <http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959> [Accessed: 12 August 2019]. (In Ukrainian)

Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Державний реєстр нерухомих пам'яток України (місцевого значення) станом на 15 березня 2016 року. Available at: <http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959> [Accessed: 12 August 2019].

Pirko, V. O. *Zaselennia Donechchynu u XVI-XVIII st. (korotkyi istorychnyi narys i uryvky z dzherel)*. Donets'k, 2003. (In Ukrainian)

Пірко, В. О. *Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел)*. Донецьк, 2003.

Reiestr kul'turnoho nadbannia Donets'koi oblasti (pam"iatky istorii ta kul'tury). Available at: <http://wikilovesmonuments.org.ua/listy_pamiatek/> [Accessed: 12 August 2019]. (In Ukrainian)

Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). Available at: <http://wikilovesmonuments.org.ua/listy_pamiatek/> [Accessed: 12 August 2019].

Rodionov, A. V Donetske odkryli pamiatnik raskolu Ukrainy. *Novosti Donbassa [Donbass News]*. 11 sentiabria, 2009. Available at: <<http://app.novosti.dn.ua/article/1843-v-donecke-otkryly-pamyatnyk-raskolu-ukrainy>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Russian)

Родионов, А. В Донецке открыли памятник расколу Украины. *Новости Донбасса*. 11 сентября, 2009. Available at: <<http://app.novosti.dn.ua/article/1843-v-donecke-otkryly-pamyatnyk-raskolu-ukrainy>> [Accessed: 12 August 2019].

Stasiuk, I. Reiestr pam"iatok mistsevoho znachennia ta ioho rol' u zberezheni kul'turnoi spadshchyny. U zb.: *Istoryko-kul'turna spadshchyna: ievropeis'kyi vymir: tezy Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*. L'viv, 2018, s. 121-25. (In Ukrainian)

Стасюк, І. Реєстр пам'яток місцевого значення та його роль у збереженні культурної спадщини. У зб.: *Історико-культурна спадщина: європейський вимір: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 2018, с. 121-25.

Studenna-Skrukva, M. *Ukrains'kyi Donbas: Oblychchia rehional'noi identychnosti*. Kyiv, 2014. (In Ukrainian)

Студенна-Скруква, М. *Український Донбас: Обличчя регіональної ідентичності*. Київ, 2014.

Symonenko, I. M. Memorial'nyi prostir Ukrainy: kryzovyi stan ta shliakhy ozdorovlennia. *Stratehichni priorytety [Strategic Priorities]*, no. 4 (13), 2009, s. 53-63. (In Ukrainian)

Симоненко, І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*, № 4 (13), 2009, с. 53-63.

Symvolika. Donets'ka oblasna derzhavna administraciia. Available at: <<https://dn.gov.ua/ua/oblast/simvolika>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Ukrainian)

Символіка. Донецька обласна державна адміністрація. Available at: <<https://dn.gov.ua/ua/oblast/simvolika>> [Accessed: 12 August 2019].

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 250/2007 «Pro zakhody u зв'язku z 75-my rokovynamy Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini». Available at: <<https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Ukrainian)

Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні». Available at:

<<https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>> [Accessed: 12 August 2019].

Donets'ka obl. Ukrain's'ko-kanads'kyi doslidcho-dokumentatsiinyi tsentr. Available at: <<http://www.holodomor-monuments.org/donetsk.html>> [Accessed: 12 August 2019]. (In Ukrainian)

Донецька обл. Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр. Available at: <<http://www.holodomor-monuments.org/donetsk.html>> [Accessed: 12 August 2019].

Темірова Надія Романівна

Doctor in Historical Science, Professor
Vasyl' Stus Donetsk National University
Grushevsky st., 2, 21050, Vinnytsia, Ukraine
Email: temirova600@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1918-2054

**THE FORMATION OF THE MONUMENTAL AND
MEMORIAL SPACE OF DONETSK**

Donetsk is a city, which located in the south-eastern part of Ukraine, the beginnings of which can be traced back to the last quarter of the XVIII century. During the XX century the city of Yuzivka – Staline – Donetsk turned into an industrial centre in within the Russian Empire and later the USSR. Accordingly, it was formed its monumental-memorial space, the analysis of which is the purpose of this research. Legislative documents and registers have been worked out for its implementation historical and cultural monuments, statistics, periodicals. The article showed that the monumental tradition of Donetsk was formed mostly in the Soviet era, most intensively in the 1950th – 1980th. The monuments concerned the significant events of that time – «the Great October Socialist Revolution», «the Civil War», «the Great Patriotic War», many objects are dedicated to work, including mining. They purposefully worked on the formation of Soviet identity of citizens. A tribute to Ukrainian history and culture has been found in the monuments T. Shevchenko, I. Franko, B. Khmelnytsky. However, their installation is small formal – except for the first, these objects were placed on the periphery of Donetsk. It is shown that in the years of independent Ukraine in the city was installed one and a half dozens of monuments dedicated to people whose lives and activities they were related to Donetsk or Donetsk region –

A. Solovyanyenko, J. Hughes, Holocaust victims, internationalist soldiers, militiamen dead, the mother of women, victims of political repression, victims of Chernobyl catastrophe, rescue hero and others. Construction of monuments in the postsoviet decades focused on fostering pride in prominent countrymen and on this led to the formation of regional patriotism. With Soviet-era monuments have always been preserved alongside new ones memorials, what contributed to the position of the Donetsk City Council, deputies who repeatedly stated the need for the demolition of the Soviet memorials. In the course of the study it was possible to reach a conclusion mainly Soviet filling the monumental and memorial space of Donetsk, which is also on boundaries of the XX–XXI centuries did not undergo significant changes, which influenced the formation specific identity that fit into the notion of local, «Donetsk» patriotism.

Keywords: *memorial space, monument, Donetsk, regional identity.*

Темирова Надежда Романовна

доктор исторических наук, профессор

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса

Ул. Грушевского, 2, 21050, Винница, Украина

Email: temirova600@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1918-2054

ФОРМИРОВАНИЕ МОНУМЕНТАЛЬНО-МЕМОРИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ДОНЕЦКА

Донецк – город, расположенный в юго-восточной части Украины, который начал формироваться от последней четверти XVIII в. В течение XX в. город Юзовка – Сталино – Донецк превратился в индустриальный центр в пределах Российской империи, а затем – СССР. Соответственно конструировалось его монументально-мемориальное пространство, анализ которого является целью данного исследования. Для ее реализации изучены законодательные документы, реестры памятников истории и культуры, статистические данные, периодическая печать. В статье показано, что монументальная традиция Донецка была сформирована преимущественно в советское время, наиболее интенсивно в 1950–80-е годы. Памятники касались знаковых для того времени событий – «Великой Октябрьской социалистической революции», «Гражданской войны», «Великой Отечественной войны»,

немало объектов посвящены труду, в частности шахтерскому. Они целенаправленно влияли на формирование советской идентичности горожан. Дань украинской истории и культуре проявилась в памятниках Т. Шевченко, И. Франко, Б. Хмельницкому. Однако их установление имело формальный характер: все, кроме первого, объекты были размещены на периферии Донецка. Показано, что в годы независимости Украины в городе установлено полтора десятка памятников, посвященных людям, жизнь и деятельность которых была связана с Донецком или Донецкой областью – А. Соловьяненко, Дж. Юзу, жертвам Холокоста, воинам-интернационалистам, погибшим милиционерам, женицине-матери, жертвам политических репрессий, жертвам Чернобыльской катастрофы, герою-спасителю и другие. Практика установки монументов в постсоветские десятилетия ориентировалась на воспитание гордости за выдающихся земляков, и на этой основе формировался региональный патриотизм. При этом памятники советской эпохи неизменно сохранялись наряду с новыми мемориальными объектами, чему способствовала позиция Донецкого городского совета, депутаты которого неоднократно заявляли о ненужности сноса советских мемориалов. В процессе исследования удалось прийти к выводу о преимущественно советском наполнении монументально-мемориального пространства Донецка, которое на рубеже XX–XXI вв. не претерпело существенных изменений, что повлияло на формирование специфической идентичности, которая укладывалась в понятие местного, «донецкого» патриотизма.

Ключевые слова: мемориальное пространство, монумент, памятник, Донецк, региональная идентичность.

Ховтура Анастасія Сергіївна

магістр історії, аспірантка

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ХАРКОВА НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

У статті досліджено вплив міської інфраструктури на соціальний простір Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. З 1870-х років харківське міське самоврядування почало втілювати масштабні інфраструктурні проєкти, котрі сприяли розв'язанню нагальних санітарно-епідеміологічних та соціальних проблем. Першим значним технологічним компонентом інфраструктури став водогін. У цей час у Харкові почали функціонувати телефонний зв'язок, електричне освітлення, каналізація, кінний та електричний трамвай, розвинулися мережі медичних, освітніх та культурних установ. У розвідці з'ясовано роль певних акторів у створенні та забезпеченні діяльності елементів інфраструктури. Зокрема, йдеться про органи міського самоврядування, завдяки яким не лише було задекларовано основи колективної безпеки, гігієни праці, соціальної екології, але й було ініційовано створення відповідних структур, забезпечено контроль за ними та сформовано комунікативні відносини закладів інфраструктури зі споживачами. Також акцентовано увагу на ролі харківських філантропічних організацій та експертних груп, які сприяли усвідомленню містянами такого етичного принципу, як соціальна відповідальність. У статті простежено зміни у матеріальному субстраті соціального простору Харкова. Зазначено, що хоча зоною «престижу» був центр міста, однак поступово відбувалося розширення локалізації складових міської інфраструктури, що стало однією із важливих рис модернізації соціального простору міста. Мережі медичних інституцій та навчальних закладів охопили віддалені райони Харкова. Громадський

транспорт і установи стаціонарної торгівлі ввійшли у повсякденні практики мешканців околиць міста. Зроблено висновок про те, що розвиток інфраструктури не тільки змінив фізичний образ міста, а й трансформував суспільні практики та символічне кодування соціального простору.

Ключові слова: *міська інфраструктура, соціальний простір, історія Харкова, соціальна історія.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Харків досить стрімко розвивався і став одним із великих міст Східної Європи. Водночас це зумовило загострення багатьох проблем міста. Зокрема, основним викликом для харківського міського самоврядування та громадськості в цей час стали такі явища, як антисанітарія й безробіття, котрі призводили до епідемій, епізоотій, жебрацтва та погіршення криміногенної ситуації в місті. Міське керівництво обрало шлях розвитку соціальної інфраструктури як найбільш ефективний метод розв'язання такого роду нагальних проблем. Запроваджені компоненти соціальної інфраструктури не лише поліпшували умови життя, але й змінювали сприйняття городянами простору міста. Метою дослідження є визначення впливу модернізації соціальної інфраструктури на соціальний простір Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст.

У розвідці ми звертаємося до концепції соціального простору міста як конструктору людського мислення. Такий підхід знайшов своє обґрунтування в працях П. Бурдьє, Е. Гідденса, Г. Зіммеля, П. Сорокіна та ін. Зasadничим в цьому плані є твердження Ф. Шенка: «Просторів не існує, простори створюються» (Shenk 2016, 16). При дослідженні впливу інфраструктури на соціальний простір міста слід акцентувати увагу на позиції економіста Д. Леппле. На його думку, соціальний простір складається із чотирьох вимірів. Перший – це матеріальний субстрат суспільних відносин, тобто фізичний простір, який містить соціальні об'єкти. До другого виміру Д. Леппле відносить чинні правила та норми, які зв'язують матеріальний субстрат та суспільну практику. Третій – це суспільна практика як діяльність акторів, зайнятих виробництвом, використанням та привласненням матеріального субстрату. Четвертим виміром соціального простору є символічне кодування та сприйняття простору (Läpple 1991, 17).

Також вважаємо доречним згадати визначені дослідниками деякі принципи організації фізичного простору міст. Зокрема, представник

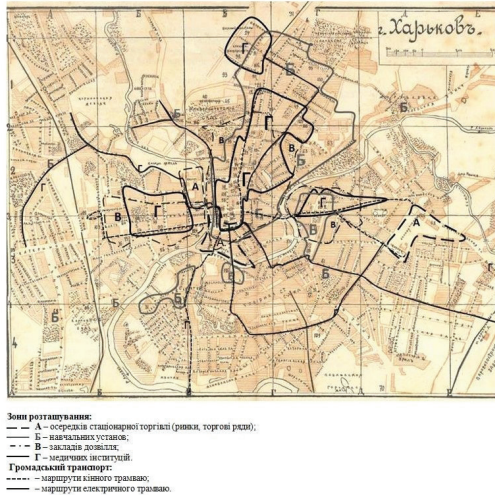
чиказької соціологічної школи Р. Парк визначав райони міст як ніким не сплановані «природні ареали». Такі локуси, на його думку, відрізняються умовами проживання, звичками та поведінкою його представників (Park 2000, 169-78). Значну увагу міському простору приділив Е. Гідденс. Він визначив обставини зонування міста на простір переднього (престижного) та заднього плану (Giddens 2003). Е. Гофман стверджував, що характеристики соціального актора нерідко розкривають локації його повсякдення, які слугують «декораціями» для його щоденної «вистави» (Gofman 2000). К. Лінч досліджував особливості формування образів районів міст та змістовне наповнення їхньої символічної репрезентації (Lynch 1982).

Зазначений аспект проблеми ніколи не був предметом окремого дослідження, однак про розвиток певних компонентів соціальної інфраструктури Харкова на межі XIX–XX ст. можна знайти інформацію у працях як попередників, так і сучасників: Д. Багалія та Д. Міллера (Bagalei, Miller 1912), І. Устінова (Ustinov 1881), О. Гусєва (Gusev 1902), І. Абрамовича (Abramovich 1997), Ю. Соколовської (Sokolovskaia 2012), І. Робака (Robak 2007) та ін.

Задля визначення особливостей впливу міської інфраструктури на соціальний простір Харкова на межі XIX–XX ст. ми звернулися до історико-картографічного методу. На план Харкова початку XX ст. (Plan Khar'kova 1914 goda) було нанесено місцезнаходження таких компонентів соціальної інфраструктури, як медичні інституції, навчальні установи, трамвайні мережі, осередки торгівлі та заклади дозвілля (див. мапу 1). Зауважимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. соціальна інфраструктура Харкова складалася з більшої кількості компонентів, утім, ми вибрали ті сфери, модернізація котрих найбільше позначилася на трансформації соціального простору міста.

Матеріали довідкових видань (Khar'kovskii kalendar' na 1894 g.; Ukazatel' torgovo-promyshlennyi 1912) і путівників (Khar'kov: Putevoditel' dlia turistov i ěkskursantov 1915; Gusev 1902) стали джерелом для створення мап зонування складових інфраструктури та визначення динаміки їхнього просторового розвитку. Діловодну документацію Харківського міського самоврядування (Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova 1903; Otchet o deiatel'nosti Narodnogo doma v techenii 1909 goda) було використано для з'ясування ступеня охоплення районів різними міськими комунікаціями (вулично-дорожня мережа, телефонний зв'язок, каналізація та водогін). Протоколи засідань міської думи (DAKHo 1881; Doklad po khodataistvu Volostnogo pravleniia o provedenii Gorodskogo elektricheskogo tramvaia na Kholodnuiu goru),

клопотання харків'ян до органів міського самоврядування (Требование zhiteliei Kholodnoi gory izmenit marshrut tramvaia s Kladbishchenskoj ulitsy na Tokovoiu) та публікації в місцевій періодиці (Shishkov 1881; Ius' 1909) були корисні в окресленні символічної репрезентації соціальної інфраструктури в просторі міста.

Мапа 1. Районування компонентів соціальної інфраструктури Харкова на початку XX ст. (Plan Khar'kova 1914 goda).

Для визначення специфіки організації соціального простору необхідно охарактеризувати принципи зонування Харкова (Bourdieu 2009). Наприкінці XIX – на початку XX ст. адміністративно-поліцейський поділ Харкова на шість частин використовували органи правопорядку для нагляду та охорони населення, міське самоврядування – для збирання статистичних відомостей та для створення технологічних проєктів. Він являв собою поділ на неоднакові за розміром сектори з точкою відліку в місці злиття річок Харків та Лопань. Окрім зазначеного адміністративно-поліцейського поділу, у цей час у Харкові застосовувалися й інші системи районування. У розрахунках та розпорядженнях міського самоврядування можна побачити застарілий поділ на три частини: Захарківську, Нагірну та Залопанську. Широковживаним в описі районів залишалося застосування історичних топонімів, що утворилися від назв

колишніх слобід, власних імен землевласників, а також етнічної чи професійної належності перших поселенців (Ustinov 1881, 20-7, 36).

Згідно з новим Міським положенням 1870 року піклування й розпорядження господарством та благоустроєм у містах покладалося на міське самоврядування, яке представляли міські голови, думи та управи. Новостворене міське самоврядування розпочало модернізацію соціальної інфраструктури Харкова з проектування та будівництва централізованого водогону. У червні 1881 року почали функціонувати перші десять водорозбірних будок (DAKhO 1881, арк. 58). У 1892 році в 63 % домовласництв центральної частини Харкова водогін було підведено до квартир. Між тим наявність водогінного підключення залишалася розкішною для мешканців більшості районів міста. Зокрема, у II поліцейській частині (Москалівка) цей показник становив лише 1,5 %. Ця диспропорція характеризує й забезпечення сантехнічними зручностями квартир, розташованих у різних районах міста. Наприклад, у центрі було 15,2 % квартир із клозетами, із ваннами – 5,6 %. Найнижчі показники були в тій самій II-й частині – 0,72 % квартир з клозетами, з ваннами – 0,32 % (Khar'kovskii kalendar na 1894 g., 464).

Продовженням комунального «буму» була поява телефонного зв'язку (1881 р.) та електричної станції в місті (1895 р.). Перші телефонні апарати було встановлено для комунікації поліції з вокзалом (Telefonnaia sviaz' v Khar'kove, 4). На початку XX ст. кількість користувачів становила 1 567 осіб (Goroda Rossii v 1904 godu, 241). Згідно з абонентськими списками 65 % апаратів розташовувалися на Сумській, Німецькій (Пушкінській), Катеринославській, Старо-Московській вулицях, Миколаївській та Торговій площі (Bagalei, Miller 1912, 486). Електрифікація міста також розпочалася з центральних вулиць міста – Сумської та Німецької (Пушкінської). Передусім електрику, як і телефонний зв'язок, використовували для освітлення магазинів, великих торгових площ, готелів, заможних маєтків та квартир.

1882 рік ознаменувався для харків'ян появою в місті першої мережі громадського транспорту (так звана «конка», або кінний трамвай: рейковий вагон, який пересувався за допомогою кінної тяги). У 1906 році конкурентом кінці став муніципальний електричний трамвай. Майже всі маршрути як конки, так і електричного трамваю сходилися в центрі міста на Торговій (Павлівській) площі, яка стала транспортними осередком. Маршрути радіально розходилися від площі, сягаючи «променями» в усі частини міста (Svedeniia po ekspluatatsii Khar'kovskogo tramvaia, 232-33). Модернізація засобів комунікації зумовила зміни в суспільних практиках містян. Думка тогочасного професора

Харківського університету О. Шишкова ілюструє той факт, що міський транспорт почали сприймати як громадську справу: «Якщо зламається конка – це справа громадська, а якщо візник викине вас на мостову – це справа особиста». Також О. Шишков передбачав, що превалювання громадського простору над приватним стане в майбутньому запорукою задоволення потреб та безпеки усіх харків'ян (Shishkov 1881, 2).

На початку ХХ ст. усі райони міста, окрім Лисої та Холодної гори, були забезпечені трамвайним сполученням. Мешканці «піддаваних утискам» частин міста не бажали миритися з відсутністю зручного громадського транспорту в їхньому районі, тому «осаджували» міську думу відповідними клопотаннями, вимагаючи скорішого розв'язання цього питання. У 1911 році на Холодній горі було відкрито першу лінію електричного трамваю. Міською управою було розраховано запровадження холодногірського маршруту, виходячи з економічної доцільності будівництва, однак при цьому не були враховані думки мешканців району щодо маршруту трамваю. Це тільки посилило конфлікт між двома сторонами, який у наступні роки так і не був подоланий через складні військову та політичну ситуації в країні (Trebovanie zhiteliei Kholodnoi gory izmenit marshrut tramvaia s Kladbishchenskoii ulitsy na Tokovoii, 361).

У 1912 році будівництво першої черги каналізації розпочалося з центру міста. Таке рішення обґрунтовувалося технологічною необхідністю функціонування каналізації – наявністю водогону в більшості будинків. У центральному районі водогін на той час було підведено до 67 % домоволодінь. Заразом же по місту цей показник не перевищував у середньому 26 % (Khar'kovskii kalendar na 1894 g., 464). У 1914 році почала функціонувати перша черга каналізації. Станом на квітень 1916 року до мережі загалом було приєднано 854 домоволодіння, де мешкало приблизно 27,8 % населення міста (Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii, 455). Здебільшого це були мешканці центру Харкова.

Наприкінці ХІХ ст. однією із важливих інфраструктурних проблем для Харкова було брукування вулиць міста. У 1870-х роках міська дума створила так звану «тротуарну комісію». Зміни, які відбулися в цьому плані, зумовили ще одну відмінність між районами міста. Зокрема, 1909 року міська дума затвердила нову редакцію постанови міської думи про устрій та утримання чистоти тротуарів Харкова. Згідно з цим положенням вулиці міста були поділені міським керівництвом на чотири розряди залежно від матеріалів брукування. Вулиці центру міста належали до перших двох розрядів, їхнє брукування відбувалося кам'яними чи гончарними плитами. Матеріалом для улаштування

віддалених міських «артерій» третього та четвертого розряду був пісок, гравій та дерево. Попри значні капіталовкладення, 53 % вулиць Харкова на початок Першої світової війни залишалися небрукованими. Виняток становили центр міста і частини Катеринославської та Старо-Московської вулиць (*Ob ustroistve i sodержanii v ispravnosti trotuarov v g. Khar'kov*, 15).

Кінець XIX – початок XX ст. став часом стрімкого розвитку стаціонарної торгівлі в місті. У 1881 році в Харкові функціонували три великі ринки: Благовіщенський, Кінний та Рибний. Також у місті реалізація товарів відбувалася в 4 торгових рядах (*Ustinov 1881*, 101). На початку XX ст. невеликі продовольчі ринки з'явилися в таких районах, як Журавлівка, Заїківка та Холодна гора. Крамнична торгівля мала свою специфіку залежно від частини міста. Приміром, 1911 року в центрі міста розташовувалося 536 крамниць, у районі Кінного ринку та Уралу діяло 567 торгових осередків. Утім, на заводських околицях були дрібні крамниці з незначним обігом коштів (69,8 %). Майже 72 % торгових закладів робітничого району мали продовольчу спеціалізацію, 18,2 % були непродовольчого характеру (мануфактура, галантерея, меблі, паливо, господарчі товари, технічні пристрої). У центрі міста було сконцентровано більшість магазинів міста із значним річним обігом. 69 % торгових точок реалізували продовольчі товари, 29,5 % – непродовольчу продукцію. Особливістю стаціонарної торгівлі в центрі було те, що 46 % непродовольчих торгових закладів пропонували споживачам годинники, зоологічні товари, книжки, автомобілі та меблі. Отже, у центрі міста була зосереджена торгівля предметами розкоші, тоді як споживацький попит околиць задовольняли дрібні бакалійні крамниці та установи, де продавали паливо (*Chornyi 2005*, 57-8).

Якщо говорити про зонування закладів громадського харчування та гостинності, то, як й у випадку з крамницями, була наявна певна просторова сегрегація. Ресторани, кав'ярні та буфети розташовувалися в центрі міста. Кабаре та кафешантани – у парках, садах та «розважальних вокзалах» (*Khar'kov: Putevoditel' dlia turistov i èkskursantov 1915*, 45-46). Трактири, харчевні, ренскові льохи та питні будинки пропонували свої послуги містянам з віддалених частин міста. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. філантропічні організації відкривали у робітничих районах міста їдальні, чайні та чайні-читальні. Метою благодійників було не тільки покращити раціон мешканців, а й підвищити їхній культурний рівень, показати переваги життя без алкоголю (*Otchet o deiatel'nosti Narodnogo doma v techenii 1909 goda*, 118).

Заможні гості Харкова могли оселитися у вишуканих готелях центру міста, наприклад, у «Росії» або «Руфі» (*Dve gostinitsy Rufa v Khar'kove* 1892, 661). Дрібні торговці та чиновники гостювали в мебльованих кімнатах або постійних дворах, котрі здебільшого розташовувалися біля вокзалу, ринків та торгових рядів. Міська біднота мешкала в нічних притулках (нічліжках) у районі залізничного вокзалу, Рибного ринку (Нетеченський міст) та Благовіщенського ринку (Мордвинський та Борзій провулки) (*Ustinov* 1881, 296). Показово, що регламенти міської думи закріплювали подібну просторову стратифікацію. На початку ХХ ст. відкрити готель у віддаленій Заїківці було непростою справою, бо заклади цього типу повинні були мати підключення до водогону та електрики. Зі свого боку, питний будинок або трактир не міг функціонувати на Римарській вулиці, тому що в центральній частині міста було заборонено торгувати міцними алкогольними напоями (*Obiazatelnye postanovleniia o poriadke otkrytiia, ustroistva, soderzhaniia gostinits, meblirovannykh komnat*, 7-11).

Лікарі, гігієністи та діячі міського самоврядування Харкова бачили в розвитку садово-паркового господарства порятунком від шкідливого впливу забрудненого повітря на організм людини. Протягом 1870–1880-х років садівничою комісією міської управи було озеленено простір уздовж Сумської, Німецької, Університетської та Катеринославської вулиць. Утім, єдиним значним рекреаційним простором міста залишався Університетський сад. У 1890-х роках на засіданнях міської думи неодноразово обговорювалося питання про необхідність створення нової локації для відпочинку городян. Місцем розташування майбутнього Миколаївського парку було обрано вільні території в кінці Пушкінській вулиці. У 1890-х роках також «зазеленіла» територія навколо Кінного ринку. У цій частині міста керівництво підприємства «Товариство М. Гельферіх-Саде» ініціювало створення скверів біля Народного будинку та свого заводу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. мешканці Москалівки та Гончарівки мали змогу відпочити в Карповському саду. У досліджуваний період на Лисій та Холодній горі не було громадських садів або скверів, але поряд були ліси та власні зелені господарства (*Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova* 1914, 23-5).

Якщо говорити про розвиток лікарняної справи в Харкові, то потрібно зауважити, що на початку 1850-х років у Харкові діяла лікарня громадського піклування з будинком для душевнохворих, хірургічна та терапевтичні клініки університету (*Bagalei, Miller* 1912, 477). У 1904 році в Харкові функціонували вже 32 лікарні. Приміром, у той же саме час у Полтаві було 9 лікарень, у Києві – 44, у Вільно – 5 (*Goroda Rossii v*

1904 godu, 214-33). Переважна більшість лікарень міста розташовувалася в центральній IV поліцейській частині. У 1895 році в цьому районі було 52 % від усіх закладів, у 1912 році цей показник становив 56,7 % (Ukazatel' torгово-promyshlennyi 1912, 53-5). Таку локалізацію можна пояснити тим, що саме тут з початку XIX ст. розташовувався медичний факультет Харківського університету та його клінічні навчально-наукові комплекси.

Значно покращилося медичне обслуговування мешканців багатолюдної Москалівки. У цьому районі було відкрито Стационарну лікарню Товариства Червоного хреста, Амбулаторію Харківського Товариства сестер милосердя та Міську дитячу та гінекологічну амбулаторію та Амбулаторну дитячу лікарню. Харків'яни Холодної гори, Лисої гори та Гончарівки були меншою мірою забезпечені медичними послугами, ніж інші мешканці міста. Утім, з 1910 року медико-санітарна ситуація в цих районах поліпшилася завдяки тому, що харківські лікарі організували Товариство лікарів швидкої допомоги. Цей проект можна вважати своєрідним актом прояву соціальної відповідальності спільноти харківських лікарів, які тривалий час працювали там безкоштовно та фінансували товариство за власний кошт (Robak 2007, 239). Також 1896 року під патронатом Харківського благодійного товариства було запроваджено Ельберфельдську систему. Місто було поділено на 15 опікунств, у яких могли отримати допомогу всі, хто до них звертався. Особливістю цієї системи було те, що вона пропагувала індивідуальний підхід до кожного нужденного та його підтримку протягом усього складного періоду життя (Sokolovskaia 2012, 40).

Харків як один із значних освітніх центрів імперії став осередком потужного суспільно-просвітницького руху. Завдяки ініціативі харківських просвітників та благодійників у місті виникла мережа недільних шкіл для дорослих, освітніх товариств, читальнь, професійних курсів для малозабезпечених верств населення (Povolots'ka, Selehei 2010, 116). Якщо 1872 року в Харкові діяло 67 навчальних закладів (з них два заклади були вищими, 7 закладів були середніми та 58 закладів були початковими), то 1902 року в місті функціонувало вже 127 навчальних інституцій: три заклади були вищими, 13 закладів – середніми, 111 закладів – початковими (Khar'kovskii kalendar' na 1912 g., 83-5). Тобто менше ніж за півстоліття кількість навчальних закладів збільшилася майже в п'ять разів. Густозаселена II поліцейська частина (Москалівка, Заїківка) посідала перше місце за чисельністю закладів початкової освіти серед усіх районів міста. Однак зазначимо, що переважна більшість навчальних закладів міста була в центральному районі. Близькість до Харківського університету та інших вищих навчальних установ стала

причиною розташування в цій зоні значної кількості просвітницьких інституцій (Otgoloski 1895).

У цей період такі філантропічні спілки, як Харківське товариство грамотності та Харківська комісія народного читання сприяли відкриттю в різних частинах міста народних читалень (Bagalei, Miller 1912, 762-65). З'явилася читальня й у Харківському народному будинку, який було засновано за ініціативи благодійників, зокрема за підтримки мецената І. П. Харитоненка. У 1917 року в Харкові в різних районах міста, передусім біля промислових виробництв, функціонувало вже 13 робітничих клубів, основною метою яких було урізноманітнити відпочинок робітників (Al'kov 2013, 36). Дозвілля харків'ян полягало у відвідуванні театрів, садів розваг, музеїв та клубів. Переважно всі ці установи розташовувалися в центрі міста. Ця зона, за визначенням Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, була «найбільш придатною для культурного життя» територією Харкова (Bagalei, Miller 1912, 769). Саме тут підприємці відкрили перші заклади масового мистецтва – кінотеатри. Найпопулярнішими «ілюзіонами» того часу були «Ампір», «Аполло», «Модерн» та «Боммер» (Hoseiko 2005, 9).

Дослідження районування соціальної інфраструктури допомогло виявити зону найвищої концентрації її елементів: Катеринославська вулиця (до залізничного вокзалу) – Клочковська вулиця (від Річкового провулку) – Університетський сад – Ветеринарна вулиця – Садово-Куліковська вулиця – Старо-Московська вулиця (до Кінної вулиці). Мешканці цього району більшою мірою були забезпечені послугами усіх наявних на той час компонентів соціальної інфраструктури, ніж усі інші харків'яни. Це стало причиною формування «престижного» образу зазначеного району. Також можна віднести цю зону до інтровертного простору (Lynch 1982, 36), що став не тільки територіальним центром міста, а його освітнім, медичним, науковим та культурним осередком. Показово, що 1915 року в клопотанні до міської думи стосовно нової трамвайної лінії мешканці Холодної Гори відзначали центр міста як «європейський» та «цивілізований», на відміну від їхніх районів, де вони живуть в умовах «первісних людей». Індикаторами «цивілізації» ці городяни з віддаленої частини міста називали освітлення, тротуари, бруківку, водогін та зручне трамвайне сполучення (Doklad po khodataistvu Volostnogo pravleniia o provedenii Gorodskogo elektricheskogo tramvaia na Kholodnuiu goru, 9-10). Мешканці цих частин міста опинилися за межами цінних для них локусів з розвинутою інфраструктурою, що говорить про побутування в Харкові кінця XIX – початку XX ст. такого феномену як просторова сегрегація.

У публікаціях у місцевій періодиці та клопотаннях до міської думи мешканці з околиць репрезентували себе як окремі спільноти. Наприклад, громада Холодної гори іменувала себе як «холодногірці» (Otkrovennyi razgovor 1901, 3). Містяни з окраїн нерідко звинувачували міську думу та управу в упередженому ставленні до їхніх частин міста. Зокрема, вони приписували гласним міської думи небажання робити «що-небудь» для розвитку цих територій, через те, що харків'яни віддалених районів не мають виборчих прав (Grigorovskii 1911a, 1031). Городяни зазначали, що недбале ставлення до санітарно-гігієнічних умов околиць може стати причиною епідемії в місті та хвороба швидко дістанеться до «винуватців бездіяльності» – гласних, які мешкали в центрі Харкова (Doklad Gorodskoi upravu po voprosu o vzbuzhdenii khodataistva pered Protivochumnoi Komissiei, 163-4). У публікаціях до міських газет представники з околиць обурювалися тим, що «пани з центру» за їхні податки «прикрашають фізіономію свого центру», тоді як їхні райони «не дотягують до повітових міст» (Otkrovennyi razgovor 1901, 3). Зі свого боку, мешканці центру Харкова відповідали містянам з околиць на їхні звинувачення жартівливими порадами як обійтися без тих чи тих «благ цивілізації». Приміром, тим харків'янам, котрі проживали в районах без трамвайного сполучення, радили купити дирижабль та літати на ньому на роботу (Ius' 1909, 6).

У Харкові кінця XIX – початку XX ст. одночасно з просторовою сегрегацією набув розвитку такий процес, як джентрифікація. Термін ввела в обіг 1964 року дослідниця Рут Глас для опису процесу витиснення середнім класом робочої верстви з окремих районів Лондона наприкінці XVIII–XIX ст. Сьогодні поняття «джентрифікація» має набагато ширше значення. Сучасні дослідники називають різні мотиви цього процесу (економічні та соціальні) (Berson 2011, 66), рушійні сили (верстви, соціальні групи та владні структури) (Ishchenko 2018) та шляхи процесу реновації простору (заселення занедбаних районів, адміністративне перепланування міста та розвиток своїх осередків проживання ініціативною групою) (Maslova 2017, 183; Ishchenko 2018).

Упродовж 1840–1850-х років у Харкові функціонував Комітет з благоустрою Харкова, котрий керував переплануванням центру міста. Харків'яни, які не могли виконати умов комітету щодо реконструкції своїх будинків, вимушені були продавати ділянки та переїжджати у віддаленні частини міста (Bagalei, Miller 1912, 51, 53). У 1911 році з 80 гласних міської думи 79 осіб мешкали в центральній частині Харкова (Grigorovskii 1911b, 1386). Значне лобі містян з центру в Харківській міській думі на межі XIX – XX ст. сприяло розвитку соціальної

інфраструктури цієї частини міста та перетворення його на район «престижної адреси».

На межі XIX – XX ст. в Харкові ми спостерігаємо нову хвилю джентрифікації. У цей період посилення просторової сегрегації спричинило консолідацію певних спільнот міських околиць. Наприклад, для захисту своїх інтересів містяни з Холодної та Лисої гори обрали уповноваженого. Ним став ротмістр О. Дунін, який енергійно взявся за розв'язання інфраструктурних проблем району: він звертався у спеціальні комісії та думу, писав статті до міських газет (Grigorovskii 1911b, 1386). Справді, на початку XX ст. життя населення Холодної та Лисої гори дещо поліпшилося, окрім трамвайної гілки, було відкрито невеликий базар, почалося брукування та освітлення вулиць. Такі інфраструктурні переміни призвели до підвищення цін на житло та прогнозованого ефекту, властивого для джентрифікації (Ishchenko 2018) – переселення незаможних містян углиб району або в інші околиці міста (Grigorovskii 1912, 1080). Зауважимо, що певні аспекти джентрифікації ми спостерігаємо в різних частинах Харкова. Розмаїття соціальних акторів стало специфічною рисою джентрифікації в цих зонах. На Москалівці, Заїківці та Журавлівці основною рушійною силою формування інфраструктури були благодійні організації, у районі Кінного ринку – приватні підприємці. Утім, ці процеси тільки набували свого розвитку та були перервані Першою світовою війною.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася модернізація та розширення ареалу локалізації таких компонентів соціальної інфраструктури, як громадський транспорт, комунальне обслуговування, мережа навчальних закладів, медичних установ та стаціонарної торгівлі, що призвело до трансформації соціального простору міста. Змінилися форми організації інфраструктурних систем, принципи обслуговування населення та стратегії реалізації соціально значущих проєктів. Соціальна диференціація та впливове лобі в органах міського самоврядування спричинили превалювання інтересів мешканців центру у розв'язанні інфраструктурних питань, що сприяло перетворення цієї частини міста на район «престижної адреси». Реакцією містян околиць на просторову сегрегацію став початок джентрифікації у тих частинах міста, де вони проживали.

References / Бібліографія

Abramovich, I. A. *Kanalizatsiia goroda Khar'kova (1912-1980 gg.): opyt proektirovaniia i stroitel'stva*. Khar'kov, 1997. (In Russian)

Абрамович, И. А. *Канализация города Харькова (1912-1980 гг.): опыт проектирования и строительства*. Харьков, 1997.

Al'kov, V. A. Transformatsiia kharkivs'koho klubnoho dozvillia v umovakh modernizatsiinykh peretvoren' druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky» [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»]*, вип. 17, 2013, s. 30-8. (In Ukrainian)

Альков, В. А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 17, 2013, с. 30-8.

Bagalei, D. I., Miller, D. P. *Istoriia goroda Khar'kova za 250 let ego sushchestvovaniia (1655 po 1905-i god)*. V 2-kh t. T. 2. Khar'kov, 1912. (In Russian)

Багалеї, Д. І., Міллер, Д. П. *Історія города Харькова за 250 лет его существования (1655 по 1905-й год)*. В 2-х т. Т. 2. Харьков, 1912.

Berson, A. Evropeiskii megapolis i multikul'turalizm: stepen' sovместimosti. *Sovremennaia Evropa [Modern Europe]*, no. 1 (45), 2011, s. 57-70. (In Russian)

Берсон, А. *Европейский мегаполис и мультикультурализм: степень совместимости. Современная Европа*, № 1 (45), 2011, с. 57-70.

Bourdieu, P. Fizicheskoe i sotsialnye prostranstva: proniknovenie i prisvoenie. *Gumanitarnye tekhnologii. Analiticheskii portal [Humanitarian Technology. Analytical Portal]*. 2009. Available at: < <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3053> > [Accessed: 9 October 2019]. (In Russian)

Бурдьё, П. Физическое и социальные пространства: проникновение и присвоение. *Гуманитарные технологии. Аналитический портал*. 2009. Available at: <<https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3053>> [Accessed: 9 October 2019].

Cheshkova, A. Metodologicheskie podkhody k izucheniiu gorodskoi prostranstvennoy segregatsii. V sb.: *Rossiiskoe gorodskoe prostranstvo: poruyka osmysleniia*. Moskva, 2000, s. 13-38. (In Russian)

Чешкова, А. Методологические подходы к изучению городской пространственной сегрегации. В сб.: *Российское городское пространство: попытка осмысления*. Москва, 2000, с. 13-38.

Chornyi, D. M. Torhivlia v Kharkovi na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, вип. 5, 2005, s. 53-9. (In Ukrainian)

Чорний, Д. М. Торгівля в Харкові на початку XX ст. *Український історичний журнал*, вип. 5, 2005, с. 53-9.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 45, op. 18, spr. 90. Osmotr 8 iunია 1881 r. ekspertami dumy i stroiteliami vodoprovoda vodorazbornykh budok. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 45, оп. 18, спр. 90. Осмотр 8 июня 1881 г. экспертами думы и строителями водопровода водоразборных будок, арк. 58.

Doklad Gorodskoi upravu po voprosu o vobuzhdenii khodataistva pered Protivochumnoi Komissiei ob assignovanii na uluchshenie svalok na Pavlovskoi dache. *Izvestiia Khar'kovskoi dumy*, no. 3, 1916, s. 163-64. (In Russian)

Доклад Городской управы по вопросу о возбуждении ходатайства перед Противочумной Комиссией об assignовании на улучшение свалок на Павловской даче. *Известия Харьковской думы*, № 3, 1916, с. 163-64.

Doklad po khodataistvu Volostnogo pravleniia o provedenii Gorodskogo elektricheskogo tramvaia na Kholodnuii goru. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 2, 1915, s. 9-10. (In Russian)

Доклад по ходатайству Волостного правления о проведении Городского электрического трамвая на Холодную гору. *Известия Харьковской городской думы*, № 2, 1915, с. 9-10.

Dve gostinitsy Rufa v Khar'kove. V: *Adres-kalendar' i Spravochnaia kniga Poltavskoi gubernii na 1893 god*. Poltava, 1892, s. 661. (In Russian)

Две гостиницы Руфа в Харькове. В: *Адрес-календарь и Справочная книга Полтавской губернии на 1893 год*. Полтава, 1892, с. 661.

Giddens, Ё. *Ustroenie obshchestva: Ocherk teorii strukturatsii*. Moskva, 2003. (In Russian)

Гидденс, Э. *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. Москва, 2003.

Gofman, I. *Predstavlenie sebja drugim v povsednevnoi zhizni*. Moskva, 2000. (In Russian)

Гофман, И. *Представление себя другим в повседневной жизни*. Москва, 2000.

Goroda Rossii v 1904 godu. T. 1. Sankt-Peterburg, 1906. (In Russian)

Города России в 1904 году. Т. 1. Санкт-Петербург, 1906.

Grigorovskii, A. Soobshchenie iz mest. Khar'kov. *Gorodskoe delo*, no. 13-14, 1911, s. 1030-35. (In Russian)

Григоровский, А. Сообщение из мест. Харьков. *Городское дело*, № 13-14, 1911, с. 1030-35.

Grigorovskii, A. Soobshcheniia iz mest. Khar'kov. Pervyi god raboty obnovlennoi gorodskoi dumy. *Gorodskoe delo*, no. 19, 1911, s. 1382-87. (In Russian)

Григоровский, А. Сообщения из мест. Харьков. Первый год работы обновленной городской думы. *Городское дело*, № 19, 1911, с. 1382-87.

Grigorovskii, A. Soobshchenie s mest. Vokrug Khar'kova. Podgorodnye poselki. *Gorodskoe delo*, no. 17, 1912, s. 1080-83. (In Russian)

Григоровский, А. Сообщение с мест. Вокруг Харькова. Подгородные поселки. *Городское дело*, № 17, 1912, с. 1080-83.

Gusev, A. N. *Khar'kov. Ego proshloe i nastoiashchee: istoriko-spravochnyi putevoditel' v risunkakh i opisaniiax (reprintnoe izdanie 1902 g.)*. Khar'kov, 2009. (In Russian)

Гусев, А. Н. *Харьков. Его прошлое и настоящее: историко-справочный путеводитель в рисунках и описаниях (репринтное издание 1902 г.)*. Харьков, 2009.

Hoseiko, L. *Istoriia ukrains'koho kinematohrafa*. 1896-1995. Kyiv, 2005. (In Ukrainian)

Госейко, Л. *Історія українського кінематографа*. 1896-1995. Київ, 2005.

Ishchenko, K. Dzhentifikatsiia: kak rynok vytesniaet bednykh iz gorodov. 2018. Available at: <<https://knife.media/gentrification/>> [Accessed: 18 April 2020]. (In Russian)

Ищенко, К. Джентрификация: как рынок вытесняет бедных из городов. 2018. Available at: <<https://knife.media/gentrification/>> [Accessed: 18 April 2020].

Ius'. Khar'kovskie rasskazy. Nedel'nye itogi. *Iuzhnyi krai*, 7 iunია, 1909, s. 6. (In Russian)

Юсь. Харьковские рассказы. Недельные итоги. *Южный край*, 7 июня, 1909, с. 6.

Khar'kovskii kalendar' na 1894 g. Khar'kov, 1893. (In Russian)

Харьковский календарь на 1894 г. Харьков, 1893.

Khar'kovskii kalendar' na 1912 g. Khar'kov, 1911. (In Russian)

Харьковский календарь на 1912 г. Харьков, 1911.

Khar'kov: Putevoditel' dlia turistov i ěkskursantov. Khar'kov, 1915. (In Russian)

Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков, 1915.

Läpple, D. Essay über den Raum. Für ein gesellschaftswissenschaftliches Raumkonzept. In: H. Häußermann u.a. (Hg.), *Stadt und Raum. Soziologische Analysen.* Pfaffenweiler, 1991, s. 157-207.

Lynch, K. *Obraz goroda.* Moskva, 1982. (In Russian)

Линч, К. *Образ города.* Москва, 1982.

Maslova, I. V. Gorodskie smysly i sovremennaia urbanizatsiia. *Novoe proshloe [New Past]*, no. 3, 2017, s. 181-85. DOI: 10.23683/ 2500-3224-2017-3-181-185. (In Russian)

Маслова, И. В. Городские смыслы и современная урбанизация. *Новое прошлое*, № 3, 2017, с. 181-85. DOI: 10.23683/ 2500-3224-2017-3-181-185.

Obiazatelnye postanovleniia o poriadke otkrytiia, ustroistva, sodержaniia gostinits, meblirovannykh komnat so stolom i bez stola, restoranov stolovykh, kukhmisterskikh v g. Khar'kov. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 1, 1916, s. 7-11. (In Russian)

Обязательные постановления о порядке открытия, устройства, содержания гостиниц, меблированных комнат со столом и без стола, ресторанов столовых, кухмистерских в г. Харьков. *Известия Харьковской городской думы*, № 1, 1916, с. 7-11.

Ob ustroistve i sodержanii v ispravnosti trotuarov v g. Khar'kov. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi 1909-1914 gg.* Khar'kov, 1915, s. 15. (In Russian).

Об устройстве и содержании в исправности тротуаров в г. Харьков. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой 1909-1914 гг.* Харьков, 1915, с. 15.

Otchet o deiatel'nosti Narodnogo doma v techenii 1909 goda. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 1, 1910, s. 118. (In Russian)

Отчет о деятельности Народного дома в течении 1909 года. *Известия Харьковской городской думы*, № 1, 1910, с. 118.

Otgoloski. *Iuzhnyi krai*. 27 fevralia, 1895, s. 3. (In Russian)

Отголоски. *Южный край*. 27 февраля, 1895, с. 3.

Otkrovennyi razgovor. Gorod ili uezd? *Iuzhnyi krai*, 6 iulia, 1901, s. 3. (In Russian)

Откровенный разговор. Город или уезд? *Южный край*, 6 июля, 1901, с. 3.

Park, R. E. Sotsiologiia, soobshchestvo i obshchestvo (fragmentsy). *Sotsialnye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaia i zarubezhnaia literatura, Ser. 11. Sotsiologiia [Social and Human Sciences. Domestic and Foreign Literature. Series 11. Sociology]*, no. 3, 2000, s. 169-78. (In Russian)

Парк, Р. Э. *Социология, сообщество и общество (фрагменты). Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология*, № 3, 2000, с. 169-78.

Plan Khar'kova 1914 goda. Available at: <<https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=68222&sid=5460d4d2490d75737f3f5a15f28b6fb1>> [Accessed: 18 April 2020]. (In Russian)

План Харькова 1914 года. Available at: <<https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=68222&sid=5460d4d2490d75737f3f5a15f28b6fb1>> [Accessed: 18 April 2020].

Povolots'ka, T. M., Selehei, V. O. Diial'nist' hromads'kykh tovarystv Kharkivshchyny u haluzi narodnoi osvity u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Zbirnyk naukovykh prats KhNPU imeni H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia ta heohrafiia» [The Scientific Notes of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series «History and Geography»]*, вур. 38, 2010, s. 113-17. (In Ukrainian)

Поволоцька, Т. М., Селегей, В. О. Діяльність громадських товариств Харківщини у галузі народної освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*, вип. 38, 2010, с. 113-17.

Robak, I. Yu. *Orhanizatsiia okhorony zdorovia v Kharkovi za impers'koi doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.)*. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Робак, І. Ю. *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.)*. Харків, 2007.

Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova (1872-1902 gg.). Khar'kov, 1903. (In Russian)

Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1872-1902 гг.). Харьков, 1903.

Shenk, F. B. *Poezd v sovremennost'. Mobil'nost' i sotsial'noe prostranstvo Rossii v vek zheleznykh dorog*. Moskva, 2016. (In Russian)

Шенк, Ф. Б. *Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог*. Москва, 2016.

Shishkov, A. *Zhelezno-konnaia doroga v Khar'kove. Iuzhnyi kraj*, 3 marta, 1881, s. 2. (In Russian)

Шишков, А. *Железно-конная дорога в Харькове. Южный край*, 3 марта, 1881, с. 2.

Sokolovskaia, Iu. V. *Dopomoha ditiam u Kharkovi v druii polovyni XIX – na pochatku XX st. u mezhakh El'berfel'ds'koi systemy. Hilea: naukovyi visnyk [Gilea: Scientific Bulletin]*, вур. 60, 2012, s. 40-3. (In Ukrainian)

Соколовська, Ю. В. *Допомога дітям у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Ельберфельдської системи. Гілея: науковий вісник*, вип. 60, 2012, с. 40-3.

Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova (1910-1913). Vyp. 2. Khar'kov, 1914. (In Russian)

Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). Вып. 2. Харьков, 1914.

Svideniia o prisoedinenii k kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 3-4, 1916, s. 455. (In Russian)

Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 3-4, 1916, с. 455.

Svideniia po ekspluatatsii Khar'kovskogo tramvaia. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 3, 1914, s. 232-33. (In Russian)

Сведения по эксплуатации Харьковского трамвая. *Известия Харьковской городской думы*, № 3, 1914, с. 232-33.

Telefonnaia sviaz' v Khar'kove. *Iuzhnyi krai*, 24 iulia, 1884, s. 4. (In Russian)

Телефонная связь в Харькове. *Южный край*, 24 июля, 1884, с. 4.

Trebovanie zhitelei Kholodnoi gory izmenit marshrut tramvaia s Kladbishchenskoii ulitsy na Tokovoiiu. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 11, 1910, s. 361. (In Russian)

Требование жителей Холодной горы изменить маршрут трамвая с Кладбищенской улицы на Токовою. *Известия Харьковской городской думы*, № 11, 1910, с. 361.

Ukazatel' torgovo-promyshlennyi, tekhnicheskii, iuridicheskii i meditsinskii. Khar'kov, 1912. (In Russian)

Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. Харьков, 1912.

Ustinov, I. A. *Opisanie g. Kharkova (reprintnoe izdanie 2007 g.)*. Khar'kov, 1881. (In Russian)

Устинов, И. А. *Описание г. Харькова (репринтное издание 2007 г.)*. Харьков, 1881.

Khovtura Anastasiia Sergiivna

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

DEVELOPMENT OF INFRASTRUCTURE AND CHANGES IN THE SOCIAL SPACE OF KHARKIV AT THE TURN OF THE 19TH – 20TH CENTURIES

The article explored the impact of urban infrastructure on the social space of Kharkov in the late 19th – early 20th centuries. Kharkiv municipality began to implement large-scale infrastructure projects that contributed to solving urgent sanitary-epidemiological and social problems from the 1870s. The first significant technological component of the infrastructure was water supply. Telephone communications, electric lighting, sewage, horse and electric trams started to function in Kharkiv at that time. Networks of medical, educational and cultural institutions were widely developed. The publication clarified the role of certain actors in the creation and maintenance of infrastructure elements. In particular, thanks to Kharkiv municipality declared the basics of collective safety, occupational health, social ecology and formed communicative relations of infrastructure institutions with consumers. Attention is also focused on the role of Kharkiv philanthropic organizations and expert groups, which contributed to the awareness of citizens of such an ethical principle as social responsibility. In the article considered changes in the material substrate of the social space of Kharkiv. It is noted that although the center of the city was the zone of “prestige”, however, the localization of the components of the city infrastructure gradually expanded, which became one of the important features of the modernization of the social space of the city. Networks of hospitals and educational institutions covered remote Kharkiv areas. Public transport and stationary trading establishments become part of the everyday practices of residents of the city's environs. It is concluded that the development of infrastructure not only changed the physical appearance of the city, but also transformed social practices and the symbolic coding of social space.

Keywords: urban infrastructure, social space, history of Kharkiv, social history.

Ховтура Анастасія Сергеевна

магістр історії, аспірантка

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ХАРЬКОВА НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВВ.

В статье исследовано влияние городской инфраструктуры на социальное пространство Харькова в конце XIX – начале XX вв. С 1870-х годов харьковское городское самоуправление начало воплощать масштабные инфраструктурные проекты, которые способствовали решению неотложных санитарно-эпидемиологических и социальных проблем. Первым значительным технологическим компонентом инфраструктуры стал водопровод. В это время в Харькове начали функционировать телефонная связь, электрическое освещение, канализация, конный и электрический трамвай, расширилась сеть медицинских, образовательных и культурных учреждений. В публикации выяснена роль определенных акторов в создании и обеспечении деятельности элементов инфраструктуры. В частности, речь идет об органах городского самоуправления, благодаря которым не только были задекларированы основы коллективной безопасности, гигиены труда, социальной экологии, но и было инициировано создание соответствующих структур, обеспечен контроль над ними и сформированы коммуникативные отношения заведений инфраструктуры с потребителями. Также акцентировано внимание на роли харьковских филантропических организаций и экспертных групп, которые способствовали осознанию горожанами такого этического принципа, как социальная ответственность. В статье прослеживаются изменения в материальном субстрате социального пространства Харькова. Отмечено, что хотя зоной «престижа» был центр города, однако постепенно происходило расширение локализации составляющих городской инфраструктуры, что стало одной из важных черт модернизации социального пространства города. Сети медицинских институтов и учебных заведений охватили отдаленные районы Харькова. Общественный транспорт и учреждения стационарной торговли вошли в повседневные практики жителей окрестностей города. Сделан вывод о том, что развитие инфраструктуры не только изменило физический

облик города, но и трансформировало общественные практики и символическое кодирование социального пространства.

Ключевые слова: *городская инфраструктура, социальное пространство, история Харькова, социальная история.*

УДК 94(477.54)«193»:[323.3:66-051]

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-12

Любавський Роман Геннадійович

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lubavsky@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-3496-9699

«МІСТО СОНЦЯ – РАЙОН ХТЗ»: ПРОСТІР, ОБРАЗИ, ПАМ'ЯТЬ

У роботі здійснено аналіз проєкту створення «Нового Харкова» – «соціалістичного містечка» для робітників Харківського тракторного заводу (ХТЗ) на рівні розробки, реалізації та пам'яті про нього. Сьогодні простір «містечка» є серцевиною Індустріального (1934–2016 рр. Орджонікідзевського) району Харкова, розташованого на північно-східній околиці міста. У статті аналізується проєкт «містечка», повсякденні практики його мешканців у 1930-ті, образ району в путівниках по місту, символічні зміни, що відбулись у топоніміці району під час декомунізації. Встановлено, що авторами-розробниками проєкту був колектив молодих архітекторів на чолі з П. Альошиним. Проєктувальники намагались реалізувати суспільні ідеали епохи завдяки специфічним архітектурним рішенням. Передбачалося, що всі мешканці містечка будуть робітниками, побут яких буде максимально усупільнено. Для цієї мети у квартирах не було запроєктовано кухонь, що мало забезпечити відвідування закладів громадського харчування. Окремі неприйнятні ідеї (з'єднання будинків коридорами-мостами на рівні другого поверху) були відкинуті на перших стадіях реалізації. Автори путівників по місту протягом другої половини ХХ ст. радили гостям та мешканцям міста відвідати район «соцмістечка». Його опис, хоч і позбавлений пафосу років першої п'ятирічки, втім, маркується як «зразковий», «затишний», «зелений». Позитивний образ району маргіналізується на початку 1990-х років. Із занепадом економіки, розвалом соціальної сфери підприємств робітничі райони та містечка в Україні втрачають метафоричний сенс свого існування. Район ХТЗ не був винятком. Аналіз змін у топоніміці району свідчить, що під час

©Любавський Р. Г., 2020

декомунізації його простір був позбавлений найбільш одіозних радянських політичних діячів (С. Орджонікідзе, С. Косіор та ін.). Більша частина вулиць була названа на честь радянський діячів, життя чи діяльність яких безпосередньо стосуються розвитку району та/чи Харкова. Нові топонімічні назви відображають історичний контекст виникнення та сутність робітничої околиці.

Ключові слова: *Харківський тракторний завод (ХТЗ), «Новий Харків», «соцістечко», простір, образ, декомунізація.*

На сучасному етапі розвитку студій з міської історії дослідники все частіше аналізують не лише фізичний, а й символічний простір міста. Місто розглядається як семіотичний текст, який творять та оновлюють різні суспільні актори та агенти пам'яті. Для розуміння морфології цього «тексту» важливим є вивчення становлення та еволюції образів міського простору. Увага до таких проблем відчутно посилюється в історіографії. Методологічним проблемам дослідження урбаністичних образів, практик пам'ятання та забування присвячено вже кілька десятків засадничих досліджень. Проблема осмислення символічного простору українських міст була актуалізована суспільно-політичними змінами, що відбулися в державі протягом останніх років. Війна символів та візій пам'яті, що репрезентовані у структурі міського ландшафту й топоніміці, загострилася із початком декомунізації в Україні. Сьогодні існує значна кількість досліджень, в яких проаналізовано загальну специфіку та регіональний аспект цього процесу (Assman 2019; Gaidai 2016, 84-100; Haidai та ін. 2018; Posokhov 2017, 277-91).

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати еволюцію образу «соціалістичного містечка» від епохи модернізації до декомунізації, роль різних агентів пам'яті в цьому процесі. Поставлену мету реалізовано в чотири етапи. Докладно розглянемо кожен із них.

На першому етапі реконструйовано проєкт будівництва «Нового Харкова» – містечка для робітників Харківського тракторного заводу, збудованого у 1930-ті (Liubavs'kyi 2016, 57-70). Було поставлено завдання виявити основні маркери образу містечка, яким його бачили партійні діячі, архітектори, журналісти, адміністрація підприємства та робітники протягом 1930-х років. В перших проєктних документах виселок для робітників був названий «новим пролетарським центром», розташованим поряд із столицею УРСР (ДАКхО, 1). Після початку будівництва заводу й містечка кореспонденти представляли «Новий Харків» «радянським містом соціалістичного типу» (Buduvannia mista

1930, 4), «соцмістом», життя в якому змінить побут робітників (Dement'ev 1931, 340). Автори спеціальних праць, присвячених містечку, назвали його «соціалістичним вогнищем нового побуту», «комбінатом будинків-комун», що не знатиме ні околиць, ні центру (Dement'ev 1931, 340). Вони наголошували на тому, що виразною ознакою простору містечка буде наявність великої зеленої зони 53 м² на душу населення, замість 2-3 м² у «старих» містах (Vol's'kyi, Vorfin 1930, 45). Ці характеристики сприяли формуванню ідеалізованого образу містечка, мали підсилити символічний розрив зі старим капіталістичним світом і міським простором (Fred 1933). Гігієнічність житла в такому «місті-санаторії» мала сприяти оздоровленню населення (Vol's'kyi, Vorfin 1930, 34-40). Подібних описів і характеристик простору містечка можна навести ще чимало. Можемо констатувати, що основними принципами містечка для робітників Харківського тракторного заводу в першій половині 1930-х років, на думку тогочасних авторів, були раціональне планове будівництво житлових будинків, максимальне усупільнення побуту, гігієнічність житла, наявність великої площі зелених насаджень.

На другому етапі дослідження проаналізовано образ району на шпальтах путівників по місту, виданих у другій половині ХХ – в перші десятиліття ХХІ ст. Агентами пам'яті про район в цей час стають автори-упорядники та укладачі путівників. Як засадничу методологічну рамку взято твердження, що місто постійно змінюється, перебуваючи в пошуку власного обличчя. Простір міста не є сталим, раз і назавжди визначеним, оновлення фізичного та символічного простору міста відбувається повсякчас. Це відбивається у змінах практик саморепрезентації міста. Показовими тут є путівники по місту. Перелік та послідовність пам'ятних місць, які необхідно відвідати у місті, формує ієрархію його символічного простору. Одні місця пам'яті фіксуються в путівниках протягом століть, другі зникають відповідно до змін політичної кон'юнктури в суспільстві. Як відомо, проекти соціалістичних міст у СРСР не були реалізовані повною мірою. «Новий Харків» не був винятком.

Один із перших описів «соцмістечка» знаходимо в путівнику по Харкову, виданому Харківським обласним видавництвом 1958 року. Важливо відзначити, що путівник двомовний, тексти подані українською та англійською. Тобто упорядники прагнули репрезентувати місто не лише вітчизняному читачеві. Про «містечко» (Орджонікідзевський район міста) інформація подана в розділі «Комунальне господарство». Опис простору позбавлений величю пафосу. Автори пишуть про нього більш стримано порівняно із публікаціями 1930-х років, характеризують

його як вдалий приклад будівництва «житлового масиву для робітників тракторного заводу». Вони відзначають, що для «селища в районі ХТЗ» властива рядкова забудова будинків, що забезпечує найкраще освітлення квартир, житлові квартали відокремлені від підприємства широкою зеленою смугою (Mukhaievych 1958, 88).

Попри всю ідеологічну важливість будівництва «соцміста», головним об'єктом був все ж таки тракторний завод. Найчастіше саме він був пам'ятним місцем і місцем пам'яті для укладачів путівників. Зокрема, автори путівника, виданого 1967 року, пропонували туристам завершити один із маршрутів на території ХТЗ, біля пам'ятника С. Орджонікідзе (Niemchonok, Sarana 1967, 152-54). Про «Новий Харків» у цьому тексті немає жодного слова. Проте в іншому виданні Орджонікідзевському району присвячено окремий підрозділ. Автори пишуть про нього в контексті розвитку міського господарства в міжвоєнні роки. За оцінкою авторів, у цей час Харків збагатився «чудовим виселком для робітників тракторного заводу» (D'iachenko, Umanskii, Oleinik 1967, 16). Укладачі путівника відзначають, що в роки післявоєнної відбудови він став справжнім «робітничим містом», що розвивалося і протягом наступних десятиліть. Автори відзначили, що важливим імпульсом у житті району була поява будинку культури – центру культурного життя. Образ району є дещо ідеалізованим, подібним до образу початку 1930-х років – облаштовані будинки із клумбами, розвинена інфраструктура, зелені насадження і паркова зона (D'iachenko, Umanskii, Oleinik 1967, 36).

Варто відзначити видання, у яких район ХТЗ є самостійним туристичним об'єктом. Автори путівника «Харьков за один день. Две экскурсии по городу без экскурсовода» відзначають, що туристу необхідно обов'язково відвідати «виселок тракторобудівників», відокремлений від міського шуму та потоку машин широкою парковою зоною (Andreeva, Oleinik 1973, 68; 1976, 90; 1982, 58).

Розвиток міського господарства, поява в Харкові нових житлових масивів протягом 1970–80-х років зумовили злиття, за висловом авторів путівників, «так званого Нового Харкова» з іншими районами міста. Проте простір «виселку тракторобудівників» до певної міри зберіг свою індивідуальність, оскільки в його плануванні відбилися «прогресивні риси соціалістичного містобудування» (Leibfreid, Reusov, Tits 1985, 107). Окремі автори відзначали, що планова забудова «соцмістечка», закладена в 1930-ті роки надала стимул масовому житловому будівництву в цьому районі, а виселок тракторобудівників і в середині 1980-х років є зразковим (Orlenko 1986, 142).

Зі здобуттям Україною незалежності «соцістечко» фактично зникає зі шпальт путівників. Автори путівників охоче складають туристичні маршрути центральними вулицями міста. Криза промислового виробництва зумовила втрату суспільного інтересу до індустріальних об'єктів. Простори навколо них маргіналізувалися в суспільному дискурсі, із «місця робітничої слави» вони перетворилися на «сірі» промислові зони.

На третьому етапі дослідження здійснено аналіз змін, які відбулися в топоніміці та символічному просторі Індустріального (1934–2016 рр. Орджонікідзевського) району Харкова. Можна цілком погодитись із висновком С. Посохова, що «майже усі роки періоду незалежної України (а то й ще з кінця 1980-х рр.) у справі пояснення минулого широкому загалу лідерство тримали й тримають здебільшого журналісти та політики» (Posokhov 2017, 280). Їхня активність як промоутерів окремої версії історичної пам'яті призвела до іншування та негативації «радянського» як такого. Декомунізація центральних районів міста відбувається під гаслом відновлення історичної пам'яті та справедливості, повернення втрачених та забутих імен. Утім, окремі райони міста (наприклад, Індустріальний) були створені в часи радянської модернізації і просто не мають іншого минулого, ніж радянське. Чи означає це, що вони зовсім не мають минулого? Природно, що простір таких промислових районів насичений топонімами, які відображають радянсько-ностальгічний наратив пам'яті. Втім, його проекція на міську топоніміку є не лише спадщиною тоталітарної влади, а й результатом промоції сучасників доби незалежності України.

Фантомні болі столичного статусу Харкова стали помітними в медійному просторі на початку 1990-х років, коли К. Кеворкян створив авторську програму, а згодом і відеоканал «Перша столиця». Контент каналу «для справжніх харків'ян» складався з матеріалу на історичну тему, підготовленого людьми без фахової освіти. Політики Харкова також неодноразово виступали як агенти пам'яті, підживлювали дискурс «столичності» Харкова. Це відбилося в топоніміці району. Зокрема, 2011 року Харківська міська рада вирішила «з метою вшанування вагомості історичної події в історії міста Харкова – проголошення Радянської влади в Україні та набуття Харковом статусу столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки, визнання видатних заслуг попередніх поколінь у розвитку індустріального і наукового потенціалу нашого міста, з огляду на історію створення і реалізації проекту Соціалістичне місто “Новий Харків”... найменувати сквер по проспекту Орджонікідзе, 6 (Орджонікідзевський район) ім'ям Радянської

Україні» (Kharkivs'ka mis'ka rada). У наступні роки очільники міста під час демонтажу радянських пам'ятників стверджували, що вони будуть перенесені в район ХТЗ. Одним із перших, кого «прописали» в цьому місці, був монумент на честь проголошення радянської влади в Україні, демонтований 2011 року (Khar'kov rasproshchalsia). Туди ж, до робітничої околиці, 2013 року планували перенести погруддя героїв-комсомольців зі скверу Перемоги в центральній частині міста (Pohruddia heroiv-komsomol'tsiv). ЗМІ поширювали ідею про те, що ці пам'ятники будуть встановлені поблизу будинку культури Харківського тракторного заводу, на території згаданого скверу. Журналісти наводили різні ідеї щодо зміни функціонального призначення цього простору. Головний архітектор міста С. Чечельницький висловлював думку, що це має бути територія з ностальгійною атмосферою, яку формували б не лише перенесені пам'ятники, а й елементи соціальної інфраструктури на кшталт автоматів із газованою водою. Керівники міських комунальних закладів, управлінці та політики неодноразово говорили про можливість/доцільність створення в Індустріальному районі «музею тоталітаризму» або «парку скульптури тоталітарного періоду». Такі ідеї є доволі типовими. Проекти створення подібного парку не раз обговорювалися в Україні, зокрема в столиці. В інших країнах із пострадянським минулим (Угорщина, Литва) такі проекти успішно реалізовано (Gaidai 2016, 84–100).

«Новий Харків» було збудовано за межами «старого» Харкова й на противагу йому. Цей простір був архітектурним маніфестом, у якому мали втілитися нові ідеї організації соціально-економічного життя. Сьогодні ці ідеї стали маргінальними. Символи радянської епохи поступово зникають з міського простору українських міст. Тому міські анклавні соціалістичних містечок є такими, що самим своїм існуванням (архітектурне планування, зонування внутрішньоквартирного простору тощо) нагадують про радянські утопічні проекти. В умовах актуалізації проблем збереження історичної спадщини, іншування радянського, намагання винести його за межі міського центру є символічним актом боротьби за ідеали нової політичної системи. Вони є складовою сучасної історичної політики та вписуються в наявний наратив.

Розглянемо, як змінився топонімічний простір району в умовах декомунізації протягом 2015–16 років. Протягом вказаного часу було перейменовано власне назву району, 16 вулиць і провулків, один сквер (див. таблицю 1). Майже половина вулиць була названа на честь радянських культурних діячів (архітектори, художники, графіки, актори), які працювали та/чи народилися в Харкові. Логічним і виправданим є рішення назвати проспект на честь П. Алюшина —

головного архітектора соціалістичного містечка «Новий Харків». Існування вулиці, названої на честь В. Біблика, багаторічного директора ХТЗ, органічно відображає специфіку району. Загалом нові топонімічні назви відображають історичний контекст виникнення та сутність робітничої околиці.

Сьогодні територію Індустріального району активно забудовують та реконструюють. Упорядкованими є окремі парки і сквери. Багато в чому цьому сприяє поява нових культових будівель. У 2004 році збудовано Олександрівський храм. Десять років він розташовувався на проспекті С. Косіора, 2015 року його перейменовано на Олександрівський. Відзначимо, що навпроти храму, на вулиці імені Біблика (раніше Другої п'ятирічки), до 2011 року стояв пам'ятник першому харківському трактору — символу радянської модернізації. Лише кілька десятків метрів відділяло його від першого православного храму, збудованого на цій пролетарській околиці міста. Монумент сім років був розташований навпроти храму, що підкреслювало символічні зміни, які відбуваються в районі. Зараз на цьому місті фонтан та дитяча зона відпочинку. У 2015 році пам'ятник після тривалої реконструкції поставили поряд із Палацом культури ХТЗ у сквері Тракторобудівників (раніше імені Радянської України), неподалік від будівлі заводу.

На четвертому етапі дослідження здійснено аналіз діяльності представників громади міста й району як промоутерів пам'яті про район. Протягом 1990-х років район ХТЗ здобув репутацію кримінального осередку міста. Сьогодні, за офіційними даними, район ХТЗ втратив свої позиції в рейтингу кримінальних районів міста вже кілька років тому. Проте цей образ є доволі усталеним. Його використовують журналісти національних ЗМІ, складаючи (анти)рейтинги подібних районів по всій країні (Top-10 orasneishykh), автори популярних мемів. Сьогодні ми можемо спостерігати певну деконструкцію усталеного образу небезпечного простору. За висновками науковців, які досліджували стан збереження інфраструктури району, він має доволі великий туристичний потенціал (Blinkova, Pavlenko 2005, 121-4). Екскурсії до нього стають дедалі більш затребуваними. Журналісти окремих всеукраїнських видань та популярних молодіжних інтернет-порталів пропонують харків'янам відвідати цей район. Фотографи почали рекомендувати їх молодятим як місце для фотосесії, що може свідчити про поступове позбавлення району статусу депресивного. Примітно, що вони розповідають саме про ідею створення «Нового Харкова», намагаються показати його особливості. Автори свідомо чи ні намагаються «пом'якшити» жорсткий образ району, зробити його більш людським, таким, що має

свою внутрішню привабливість. Захопиви розповіді в інтернет-блогах про подорож до Індустріального району стали типовим явищем. До цього долучаються відомі в Харкові екскурсоводи (М. Розенфельд та ін.) та блогери-початківці. Варто відзначити, що активна діяльність щодо деконструкції негативного образу району, що сформувався протягом 1990-х років, відбувається у мережі Facebook. Сьогодні є кілька груп, назви яких промовисті та ілюструють настрої громади («Типичное ХТЗ», «Новий ХТЗ», «Ревіталізація ХТЗ», «ХТЗ вчера и сегодня» та ін.). Помітним є суспільний запит на зміну образу району.

Отже, образ соціалістичного містечка «Новий Харків» почав формуватися в 1930-ті роки. Його основними маркерами були раціональність, гігієнічність житла, значна кількість зелених насаджень. Агентами, що репрезентували цей образ, були представники радянської влади, адміністрація заводу, кореспонденти газет. Проект «Нового Харкова», як і інших соцімістечок СРСР, фактично було провалено. Утопічні, радикальні спроби розірвати усталену міську тканину поступаються місцем іншим містобудівним концепціям, тому образ соціміста з другої половини 1930-х років перестає бути релевантним. Автори повертаються до висвітлення образу «Нового Харкова» наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, коли він зливається зі «старим» містом. Образ містечка в путівниках по місту в цей період є не ідеалістичним, проте стримано позитивним. Укладачі міських путівників використовують той самий набір маркерів, що й автори 1930-х років. Проте опис простору позбавлений величного пафосу років перших п'ятирічок. Натомість автори описують «Новий Харків» (Орджонікідзевський район міста) як затишний, тихий, зелений. У такий спосіб відбувається певна доместикація містобудівної утопії «Нового Харкова». Стрімкий амбітний проект, який був спрямований у майбутнє, відкинув сталі архітектурні традиції та принципи, перетворився на затишний «виселок тракторобудівників», відокремлений від міського шуму та потоку машин широкою парковою зоною. Протягом 1990-х років образ району як робітничого центру зникає, натомість домінантним стає образ кримінального осередку Харкова. Цей образ є стійким і сьогодні, про що свідчить інтернет-фольклор у вигляді мемів тощо. Останнім часом у мережі Facebook з'явилося чимало тематичних груп, присвячених району ХТЗ. Аналіз публікацій їхніх дописувачів свідчить про посилення уваги місцевої громади до проблем збереження історико-культурної спадщини району.

Таблиця 1. Перелік перейменувань елементів вулично-дорожньої мережі Харкова протягом 2015–16 років.

№	Стара назва	Нова назва
1	Другої П'ятирічки вул.	Бібліка вул.
2	Косіора просп.	Олександрівський просп.
3	Орджонікідзе просп.	Архітектора Альошина просп.
4	Сімнадцятого Партз'їзду вул.	Северина Потоцького вул.
5	Сімнадцятого Партз'їзду пров.	Северина Потоцького пров.
6	Соколова вул.	Косарева вул.
7	Третього Інтернаціоналу вул.	Генерала Момота вул.
8	Тухачевського вул.	Душкіна вул.
9	Фабрика-Кухня вул.	Оскільський пров.
10	Фрунзе в-д	Індустріальний в-д
11	Фрунзе просп.	Індустріальний просп
12	Червоноармійський пров.	Затишнлянський пров.
13	Червонопартизанська вул.	Крушельницького вул.
14	Червонопартизанський пр-д	Крушельницького пр-д
15	Червонопартизанський пров.	Крушельницького пров.
16	Щербакова вул.	Михайла Водяного вул.
17	Сквер ім. Радянської України	Сквер «Тракторозаводський»
18	Орджонікідзевський район	Індустріальний район

References / Бібліографія

Andreeva, G., Oleinik, V. *Khar'kov za odin den'. Dve ekskursii po gorodu bez ekskursovoda*. Khar'kov, 1973. (In Russian)

Андреева, Г., Олейник, В. 1973: *Харьков за один день. Две экскурсии по городу без экскурсовода*. Харьков.

Andreeva, G. K., Oleinik, V. V. *Znakom'tes' - Khar'kov: putevoditel'*. Khar'kov, 1976. (In Russian)

Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь - Харьков: путеводитель*. Харьков, 1976.

Andreeva, G. K., Oleinik, V. V. *Znakom'tes' - Khar'kov: putevodytel'*. Khar'kov, 1982. (In Russian)

Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь - Харьков: путеводитель*. Харьков, 1982.

Assman, A. *Zabvenie istorii - oderzhymost' istoriei*. Moskva, 2019. (In Russian)

Ассман, А. *Забвение истории — одержимость историей*. Москва, 2019.

Blinkova, O., Pavlenko, A. 2005: *Sistemul Informațional Geographic al punctelor de reper turistice ale orașului – folosirea lui în scop turistic și de conservare*. Amfiteatru Economic, no. 18, pp. 121-24.

Budivannia mista navkolo Traktornooho zavodu. Visti VUVK, 8 kvitnia, 1930, s. 4. (In Ukrainian)

Будування міста навколо Тракторного заводу. Вісті ВУВК, 8 квітня, 1930, с. 4.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 5652, op. 1, spr. 2862, ark. 1. (In Ukrainian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 5652, оп. 1, спр. 2862, арк. 1.

Dement'ev, A. *Stroitel'stvo sotsgoroda «Novyi Khar'kov»*. *Na vysshuii stupen'*, no. 14, 1931, s. 340. (In Russian)

Дементьев, А. *Строительство соцгорода «Новый Харьков»*. *На высшую ступень*, № 14, 1931, с. 340.

D'iachenko, N. Umanskii, M. Oleinik, V. *Khar'kov. Putevodytel' = Kharkov: guide book*. Khar'kov, 1967. (In Russian)

Дьяченко, Н. Уманский, М. Олейник, В. *Харьков. Путеводитель = Kharkov: guide book*. Харьков, 1967.

Fred, E. *Foreign workers in a soviet Tractor plant*. Moscow, 1933.

Gaidai, A. *Park pamiatnikov kak forma instutualizatsii pamiatii o kommunisticheskom periode: tsentral'noevropeiskii i ukrainskii kontekst*. V sb.: *Istoriia, pam'iat', polityka. Zbirnyk statei*, Kyiv, 2016, s. 84-100. (In Russian)

Гайдай, А. *Парк памятников как форма институализации памяти о коммунистическом периоде: центральноевропейский и украинский контекст*. В сб.: *Історія, пам'ять, політика. Збірник статей*. Київ, 2016, с. 84-100.

Haidai, O. etc. Polityka i pam'yat'. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do s'ohodni. Lviv, 2018. (In Ukrainian)

Гайдай, О. та ін. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. Львів, 2018.

Kharkivs'ka mis'ka rada Kharkivs'koi oblasti. Rishennia vid 06.07.2011 r. No. 354/11. Available at: <https://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=49384&base=27> [Accessed: 23 May 2020]. (In Ukrainian)
Харківська міська рада Харківської області. Рішення від 06.07.2011 р. № 354/11. Available at: <https://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=49384&base=27> [Accessed: 23 May 2020].

Khar'kov rasproshchalsia s sovetskim proshlym. Available at: <<http://www.segodnya.ua/regions/kharkov/kharkov-racproshchalcja-c-covetckim-proshlym.html>> [Accessed: 23 May 2020]. (In Russian)

Харьков распрощался с советским прошлым. Available at: <<http://www.segodnya.ua/regions/kharkov/kharkov-racproshchalcja-c-covetckim-proshlym.html>> [Accessed: 23 May 2020].

Leibfreid, A., Reusov, V., Tits, A. *Khar'kov: Arkhitektura. Pamiatniki. Novostroiki: putevoditel'*. Kharkov, 1985. (In Russian)

Лейбфрейд, А., Реусов, В. Тиц, А. *Харьков: Архитектура. Памятники. Новостройки: путеводитель*. Харьков, 1985.

Liubavs'kyi, R. *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova u 1920-ti roky - na rochatku 1930-kh rr.* Kharkiv, 2016. (In Ukrainian)

Любавський Р. *Повсякденне життя робітників Харкова у 1920-ті - на початку 1930-х рр.* Харків, 2016.

Mus''iev, S. *Traktorograd*. Kharkiv, 1931. (In Ukrainian)

Мус'єв, С. *Трактороград*. Харків, 1931.

Mykhaievych, M. A. *Kharkiv: guide book = Kharkiv: putivnyk*. Kharkiv, 1958. (In Ukrainian)

Михаевич, А. М. *Kharkiv: guide book = Харьков: путівник*. Харків, 1958.

Niemchonok, V. Ia., Sarana, O. L. *Kharkiv. Pam'iatni istorychni mistsia: Korotky putivnyk*. Kharkiv, 1967. (In Ukrainian)

Немчонок, В. Я., Сарана, О. Л. *Харків. Пам'ятні історичні місця: Короткий путівник*. Харків, 1967.

Novyi Khar'kov: na KhTZ khoteli postroit' poselok budushchego bez bytovykh khlopot. Available at: <<http://www.segodnya.ua/regions/kharkov/novuuy-harkov-na-htz-hoteli-postroit-poselok-budushchego-bez-bytovykhlopot-764891.html>> [Accessed: 23 May 2020]. (In Russian)

Новый Харьков: на ХТЗ хотели построить поселок будущего без бытовых хлопот. Available at: <<http://www.segodnya.ua/regions/kharkov/novuuy-harkov-na-htz-hoteli-postroit-poselok-budushchego-bez-bytovykhlopot-764891.html>> [Accessed: 23 May 2020].

Orlenko, I. A. *Turystu o Khar'kove = Kharkov. A tourist's guidebook: putevoditel'*. Khar'kov, 1986. (In Russian)

Орленко, И. А. *Туристу о Харькове = Kharkov. A tourist's guidebook: путеводитель*. Харьков, 1986.

Pohruddia heroiv-komsomol'tsiv perenesut' u skver Radians'koi Ukrainy. Available at: <<http://www.city.kharkov.ua/uk/news/pogruddya-geroyiv-komsomoltsiv-perenesut-u-skver-radyanskoyi-ukrayini-22150.html>> [Accessed: 20 May 2020]. (In Ukrainian)

Погруддя героїв-комсомольців перенесуть у сквер Радянської України. Available at: <<http://www.city.kharkov.ua/uk/news/pogruddya-geroyiv-komsomoltsiv-perenesut-u-skver-radyanskoyi-ukrayini-22150.html>> [Accessed: 20 May 2020].

Posokhov, S. Profesiini istoryky i polityka pam"iati v kharkivs'komu rehioni (doba nezalezhnoi Ukrainy). *Istoriografichni ta dzhерелозnavchi problemy istorii Ukrainy*. Dnipro, 2017, s. 277-91. (In Ukrainian)

Посохов, С. Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (доба незалежної України). *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпро, 2017, с. 277-91.

Top-10 opasneishykh spal'nykh raionov Ukrainy. Available at: <<https://ru.tsn.ua/ukrayina/top-10-opasneishih-spalnyh-raionov-ukrainy.html>> [Accessed: 18 May 2020]. (In Russian)

Топ-10 опаснейших спальных районов Украины. <<https://ru.tsn.ua/ukrayina/top-10-opasneishih-spalnyh-raionov-ukrainy.html>> [Accessed: 18 May 2020].

Vol's'kyi, V., Borfin, B. Kharkivs'kyi traktornyi zavod i Novyi Kharkiv. Kharkiv, 1930. (In Ukrainian)

Вольський, В., Борфін, Б. *Харківський тракторний завод і Новий Харків*. Харків, 1930.

Liubavskiy Roman Hennadiiovych

Candidate of Historical Science, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lubavsky@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-3496-9699

**‘CITY OF THE SUN – DISTRICT OF THE KhTZ’: SPACE,
IMAGES, MEMORY**

The paper analyzes the project of creation of “New Kharkiv” – a “socialist town” for workers of Kharkiv Tractor Plant (KhTZ) at the level of its development, implementation and memory. Today, the space of “the town” is the heart of the Industrialnyi (1934–2016 Ordzhonikidzevskiy) district of Kharkiv, located on the northeast outskirts of the city. The article analyzes the project of “the town”, everyday practices of its inhabitants in the 1930s, the image of the district in city guides, the symbolic changes that took place in the toponymics of the district during decommunization. It has been established that the authors and developers of the project were a team of young architects led by P. Alyoshin. The designers tried to realize the social ideals of the era through specific architectural solutions. It was assumed that all the residents of the town would be workers whose way of life would be in socialized to the limit. For this purpose, no kitchens were designed in the apartments, which was intended to provide public eating facilities. Some odious ideas (connecting the houses with corridor-bridges at the second floor level) were rejected in the early stages of implementation. The authors of city guides during the second half of the XX century. advised guests and residents of the city to visit the area of the “social town”. Although its description is devoid of the pathos of the first five-year plan, it is labeled “model”, “cozy”, “green”. The positive image of the area was marginalized in the early 1990s. With the decline of the economy, the collapse of the social sphere of enterprises, the working districts and towns in Ukraine lose their metaphorical meaning. The KhTZ area was no exception. The analysis of changes in the toponymics of the district shows that during the decommunization its space was deprived of the most odious Soviet political figures (S. Ordzhonikidze, S. Kosior, etc.). More than half of the streets were named after Soviet figures who are directly related to the development of the area and/or worked/were born in Kharkiv.

New toponymic names reflect the historical context of origin and the essence of the working outskirts.

Keywords: *Kharkiv Tractor Plant (KhTZ), “New Kharkiv”, “social town”, space, image, decommunization.*

Любавский Роман Геннадьевич

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: lubavsky@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-3496-9699

«ГОРОД СОЛНЦА – РАЙОН ХТЗ»: ПРОСТРАНСТВО, ОБРАЗЫ, ПАМЯТЬ

В работе осуществлен анализ проекта создания «Нового Харькова» – «социалистического городка» для рабочих Харьковского тракторного завода (ХТЗ) на уровне разработки, реализации и памяти о нем. Сегодня пространство «городка» является сердцевинной Индустриального (1934–2016 гг. Орджоникидзевого) района Харькова, расположенного на северо-восточной окраине города. В статье анализируется проект «городка», повседневные практики его жителей в 1930-е годы, образ района в путеводителях по городу, символические изменения, произошедшие в топонимике района во время декоммунизации. Установлено, что авторами-разработчиками проекта был коллектив молодых архитекторов во главе с П. Алешиным. Проектировщики пытались реализовать общественные идеалы эпохи благодаря специфическим архитектурным решениям. Предполагалось, что все жители города будут рабочими, быт которых будет максимально обобществлен. Авторы путеводителей по городу в течение второй половины XX в. советовали гостям и жителям города посетить район «соцгорода». Его описание хоть и лишено пафоса лет первой пятилетки, впрочем, маркируется как «образцовый», «уютный», «зеленый». Проект «Нового Харькова», как и других соцгородов СССР, фактически был провален. Утопические, радикальные попытки разорвать устоявшуюся городскую ткань уступают место другим градостроительным концепциям, поэтому образ соцгорода со второй половины 1930-х годов перестает быть релевантным. В конце 1950-х – в начале 1960-х годов

образ района в путеводителях является не идеалистическим, однако сдержанно положительным. Составители городских путеводителей используют тот же набор маркеров, что и авторы в 1930-х годах. Позитивный образ района маргинализируется в начале 1990-х годов. С упадком экономики, развалом социальной сферы предприятий рабочие районы и городки в Украине теряют метафорический смысл своего существования. Район ХТЗ не был исключением. Анализ изменений в топонимике района свидетельствует, что во время декоммунизации его пространство было лишено самых одиозных советских политических деятелей (С. Орджоникидзе, С. Косиор и др.). Большая часть улиц была названа в честь советский деятелей, которые имеют непосредственное отношение к развитию района и/или работали, родились в Харькове. Новые топонимические названия отражают исторический контекст возникновения и сущность рабочей окраины.

Ключевые слова: *Харьковский тракторный завод (ХТЗ), «Новый Харьков», «соцгородок», пространство, образ, декоммунизация.*

УДК 614.21(477.54-25)(091)"1945/1991"

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-13

Ільїн Вадим Геннадійович

кандидат історичних наук, старший викладач
Харківський національний медичний університет

Просп. Науки, 4, 61022, Харків, Україна

Email: ilin_vadim@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1486-7679

МЕДИЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ХАРКОВА У ПЕРІОД 1945–91 РОКІВ: РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ І ДОСТУПНІСТЬ ДОПОМОГИ

У статті розглядається еволюція медичної мережі Харкова після Другої світової війни. Показано, що внаслідок воєнних руйнувань було порушено районування медичної мережі й рівномірність надання медичної допомоги мешканцям різних районів Харкова, виникли дефіцит лікарняних площ й труднощі для подальшої модернізації медичних закладів. Попри початок будівництва лікарень у 1960-ті роки, ситуація істотно не змінилася внаслідок зростання населення й стрімкого промислового й житлового будівництва, що випереджали розвиток медичної інфраструктури. Вказано на позитивну роль промислових підприємств, що стали основними донорами будівництва нових медичних закладів і технологічного оновлення харківської охорони здоров'я. Встановлено, що кардинальні зміни в розвитку медичної мережі Харкова відбулися протягом 1970–80-х років, коли місцеве партійне керівництво усвідомило необхідність випереджального планування розвитку охорони здоров'я в місті та області з імплементацією найкращого вітчизняного й світового досвіду. Пріоритетами довготермінового плану розвитку установ охорони здоров'я в Харкові стало створення системи швидкої допомоги, великих багатoproфільних медичних комплексів, спеціалізація та наближення амбулаторно-поліклінічної допомоги до населення. Вивчення історії розроблення та реалізації плану є важливим для розуміння ступеня свободи в діях місцевих керівників на тлі централізації та партійного контролю часів пізнього СРСР. З одного боку, історія післявоєнного розвитку медичної мережі Харкова підтверджує факт характерного для великих радянських міст

відставання сфери обслуговування від промисловості та житлового будівництва, з другого боку, реалізація перспективного плану розвитку системи охорони здоров'я дозволила створити цілісну, доступну та сучасну медичну мережу, яка була органічно включена в просторову конфігурацію Харкова.

Ключові слова: *радянський Харків, медична інфраструктура, медичне районування, багатопрофільні медичні комплекси.*

Як зазначають дослідниці К. Герасимова та С. Чуйкіна, однією зі стратегій дослідження міста є аналіз його морфології – організації та структури міського простору (Gerasimova, Chuikina 2000, 127). Зокрема, вивчення локалізації медичних закладів може допомогти з'ясувати характер символічних меж «споживання» міського простору, рухливість «зон престижу», маркери «специфіки» міста, чинники змін (Posokhov, Rachkov 2018, 321). Врешті, це допоможе зрозуміти, у який спосіб принципи радянської охорони здоров'я впливали на міське планування й корегувалися місцевими умовами.

На думку дослідниці Я. Верменич, у містобудівній стратегії радянської влади елементи просторової складової «цілком і повністю підпорядковувалися економічним завданням» (Vermenych 2011, 212). Харківські архітектори радянських часів та доби незалежності конкретизують це твердження: «Градообразующая база диктовалась политикой и потребностями государства, обслуживающая база приобретала в Госплане то очертание, которое складывалось в конечном счете в ЦК КПСС. Всегда находились причины, по которым обслуживание вынуждено было оставаться на возможно более низком уровне» (пер. з рос. «Містоутворювальна база диктувалася політикою й потребами держави, обслуговуюча база отримувала в Держплані той обрис, який формувався зрештою у ЦК КПРС. Завжди знаходились причини, за якими обслуговування вимушено було залишатися на якомога нижчому рівні»)¹ (Shkodovskii etc. 2004, 69). Погоджуючись зі спостереженням, що будівництво житла в радянських містах значно випереджало розвиток інфраструктури, необхідно враховувати причину тієї тенденції (гостра криза житла в СРСР).

Під час Другої світової війни було зруйновано 41 % лікарняних потужностей Харкова (будівлі на 3 350 ліжок) (DAKHO, f. R-1962, op. 2, spr. 23. t. 1, ark. 4). Зокрема, вщент – найбільші лікарні: Харківську

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

центральну клінічну в Помірках, 2-гу лікарню, клінімістечко (Egorova 1968, 10-1). Навіть через 10 років після визволення міста система охорони здоров'я в Харкові не повною мірою відновила довоєнні обсяги й види своєї роботи (Serdiuk etc. 2016, 302). Якість та доступність медобслуговування зростали вельми повільно.

Попри оперативну організацію малопотужних районних лікарень відразу після вигнання німецьких окупантів, окремі райони спочатку взагалі не мали лікарень через брак приміщень (DAKhO, f. R-1962, op. 2, spr. 11, ark. 3). Багато колишніх лікарняних будівель не повернули міськздоровідділу (Serdiuk etc. 2016, 308). Внаслідок цього більшість медичних закладів розмістили там, де їм було надано приміщення – у пристосованих будівлях (DAKhO, f. R-1962, op. 4, spr. 7, ark. 9, 11-12; DAKhO, f. R-5125, op. 1, spr. 65, ark. 22). Це на довгі роки порушило раціональне медичне районування, адекватне потребам харків'ян. Більшість медзакладів, зокрема клінічні науково-дослідні інститути, працювали переважно в центрі Харкова, тоді як околиці лише протягом 1950-х років отримали малопотужні лікарні (DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 202, ark. 220; DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 288, ark. 56).

Нерівномірним до середини 1960-х років залишався доступ і до амбулаторної допомоги. Якщо 1944 року розташування амбулаторно-поліклінічних закладів визнавалося доцільним, то після появи нових районів – Салтівки, Павлового Поля, Нових Будинків очевидними стали диспропорції в наданні допомоги (DAKhO, f. R-5125, op. 1, spr. 26, ark. 31). Лікарські дільниці в центрі Харкова обслуговували менше населення, ніж більші за площею й гірше облаштовані дільниці на околицях. Як наслідок, кількість населення на дільницях коливалася від 1 800 до 7 000 осіб за нормативу 4 000 (DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 288, ark. 17). Крім згаданого розміщення поліклінік у пристосованих будівлях, причинами цього було зростання населення, нестача дільничних лікарів і маніпуляції з кількістю прикріпленого до дільниць населення з боку керівників окремих медзакладів.

Розміщення медзакладів у пристосованих приміщеннях погіршило умови праці персоналу, якість обслуговування. Медзаклади навіть могли перебувати в бараках або підвалах з вузькими коридорами й вогкими кабінетами. До 1970 року у бараках розміщувалася 22-та інфекційна лікарня Харкова (Kolodii, Lunnyk 2002, 10) (див. рис. 1).

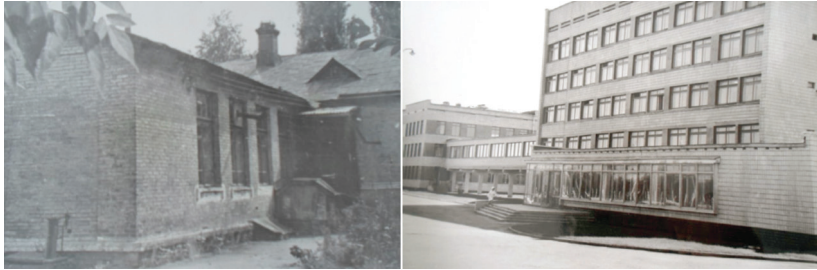

Рис. 1. 22-а інфекційна клінічна лікарня Харкова до і після будівництва нових корпусів у 1970 р. (фотографії Линника А. А.).

Через нестачу площ фахівці різних спеціальностей вимушено здійснювали прийоми в одному кабінеті, бо не мали окремих (DAKhO, f. R-5125, op. 1, spr., 65, ark. 53). Крім того, часом при лікарнях проживали сторонні люди, процес відселення яких затягнувся до 1980-х років (Serdiuk etc. 2016, 308-9).

Нестача площ внаслідок розміщення лікарень у малих пристосованих приміщеннях зумовила хронічний дефіцит ліжок. Посилений наслідками війни, той дефіцит навіть збільшувався, оскільки зростання населення Харкова й будівництво житла впродовж 1945–91 років значною мірою випереджало темпи розвитку інфраструктури й медичної мережі зокрема (Serdiuk etc. 2016, 307; DAKhO, f. R-1962, op. 5, spr. 196, ark. 2; DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 627, ark. 48).

Внаслідок малих розмірів лікарень типовим явищем радянської охорони здоров'я стало їхнє перевантаження та ущільнення лікарняних площ під ліжка (DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 188, ark. 20). Розгортання ліжок здійснювалося завдяки зменшенню санітарних норм площі на хворого (DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 627, ark. 46-48; DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 572, ark. 16-17). Через це майже в усіх харківських лікарнях ліжка розміщували також і в коридорах. Поширеними стали відмови в госпіталізації через ці причини.

Парадоксально, але в кривому дзеркалі радянської звітності негативний факт ущільнення лікарняних площ подавався адміністраціями лікарень як перевиконання планів ліжко-днів, що було підставою для отримання фінансування (DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 188, ark. 38).

Переважаючі в Харкові на кінець 1960-х років малопотужних стаціонарів (60 %) створило перепони для спеціалізації та модернізації меддопомоги (DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 627, ark. 49; DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 572, ark. 36-38). У пристосованих будівлях складно було організувати палати-боксы для ізоляції певних груп хворих.

Брак боксів унеможлилював госпіталізацію інфекційних хворих до неспеціалізованих дитячих лікарень, внаслідок чого щорічно не використовувалось 28 % ліжок (ДАКхО, ф. R-5125, оп. 4, spr. 188, ark. 82).

Якими ж були шляхи оптимізації медичного районування Харкова? Першим кроком до забезпечення доступу до медичної допомоги став перехід від виробничого до територіального дільничного принципу медобслуговування під час реформи охорони здоров'я 1947–53 років. І хоча, як уже згадувалося, розмір територіальних лікарських дільниць істотно різнився, до 1980-х років у Харкові вийшло не тільки досягти, а й перевищити нормативні показники дільничної служби (обслуговування 1 700 осіб однією лікарською дільницею замість нормативних 2 000).

Іншим рішенням була розбудова медичної інфраструктури. Нові медичні заклади щорічно вводилися в експлуатацію, починаючи з 1956 року (Iarmysh, Posokhov, Epshtein 2004, 499). Як наслідок, забезпеченість харків'ян лікарняними ліжками 1963 року сягнула довоєнного рівня (8 ліжок на 1000 осіб) (ДАКхО, ф. R-1962, оп. 5, spr. 162, ark. 1).

Рис. 2. Медичні заклади, розміщені на перших поверхах житлових будинків (фотографії Ільїна В. Г.).

Хоча протягом 1960-х років кількість збудованих медичних закладів істотно зросла, більшість ліжок (64 %) все ще вводилася в експлуатацію завдяки відновленню старих чи використанню пристосованих будівель (ДАКхО, ф. R-5125, оп. 4, spr. 627, ark. 46; ДАКхО, ф. R-5125, оп. 2, spr. 888, ark. 4). Однак навіть не всі новозбудовані медичні заклади мали типове планування – для них часто надавали перші поверхи житлових будинків (див. рис. 2). Як зазначала завідувачка міськздоровідділу В. Єгорова: «помещения эти не удовлетворяют потребностей лечебных

учреждений, поскольку в них невозможно организовать рентгеновские и физиотерапевтические кабинеты и некоторые другие важные службы» (пер. з рос. «приміщення ці не задовольняють потреб лікувальних закладів, оскільки в них неможливо організувати рентгенівські і фізіотерапевтичні кабінети і деякі інші важливі служби») (DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 572, ark. 17).

Диспропорції з доступом до медичної допомоги частково вирішували прикріпленням підприємств до лікарень та медінститутів, а також завдяки розвитку медико-санітарних частин на підприємствах (МСЧ), що дозволяло працівникам отримувати якісну медичну допомогу за місцем роботи. На середину 1980-х років МСЧ діяли на 8 з 27 великих підприємств Харкова (Robak, Pliin 2018, 193). Їхню роботу доповнювали 17 заводських поліклінік. МСЧ мали унікальні підрозділи (фотарії, інгаляторії в ливарних цехах, кімнати психофізичного розвантаження, водо- та грязелікарні, лікувальні сауни, басейни, барокамери, спеціалізовані кабінети), найновішу апаратуру (наприклад, японський апарат «Алоко» для обстеження внутрішніх органів МСЧ «Радіореле»). Апаратуру світового рівня виробляли й самі підприємства, зокрема, на заводі імені Т. Г. Шевченка розробили кріоультразвуковий апарат «Мороз-01» та апарат штучного кровообігу для НДІ загальної та невідкладної хірургії.

Чи можна за таких умов уважати МСЧ «зонами престижу», що порушували рівний доступ харків'ян до медичної допомоги? Враховуючи, що на 1985 рік робітники промисловості становили 530 тис. з 1,2 млн дорослого населення Харкова, можна зробити висновок, що заводська медицина забезпечувала потреби більше третини харків'ян, а підприємства «віддавали борг» іншим категоріям населення міста, беручи на себе основний фінансовий тягар з будівництва медзакладів (TsDAVO, f. 342, op. 17, spr. 3811, t. 1, ark. 1). Участь промпідприємств у фінансуванні будівництва нових медичних об'єктів прискорила їхнє введення в дію. Зокрема, ідеться про Салтівський медкомплекс, дитячі поліклініки й типові районні підстанції швидкої допомоги (див. рис. 3). У такий спосіб заводська медицина послаблювала нерівномірність надання медичної допомоги.

Поодинокую «зоною престижу» в медичній мережі Харкова можна вважати хіба що 1-шу обласну «обкомівську» лікарню, де лікувалися представники компартійно-радянської номенклатури. У 1991 році її передали Обласному спеціалізованому диспансеру радіаційного захисту для реабілітації постраждалих від катастрофи на ЧАЕС (Robak, Pliin 2018, 201).

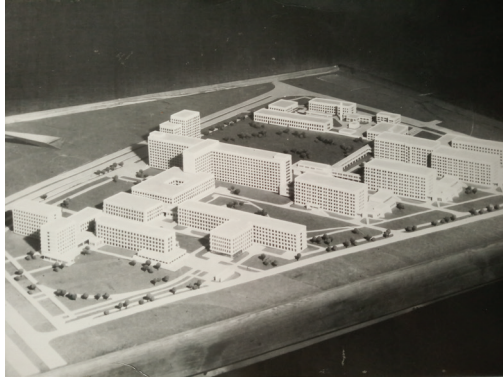

Рис. 3. Проект Салтівського медичного комплексу (фотографія Яворського В. С.).

За спогадами голови Харківського обласного відділу охорони здоров'я протягом 1978–2001 років Володимира Степановича Яворського, охорона здоров'я в Харківській області на початку 1970-х років перебувала в кризовому стані. Її матеріально-технічна база була слабкою на всіх рівнях. Крім того, до 1970-х років Харків не мав довготермінового плану будівництва медичних об'єктів, що створювало загрозливі перспективи (ДАКхО, ф. R-5125, оп. 4, спр. 188, арк. 15). Хоча Генплан розвитку Харкова 1967 року включав медзаклади в триступеневу систему обслуговування населення районів, органи охорони здоров'я зіткнулися з необхідністю «бронювати» за собою найзручніші будівельні ділянки, оскільки проектні інститути не враховували потреб розташування медзакладів, коли планували інфраструктуру районів (ДАКхО, ф. R-5125, оп. 4, спр. 797, арк. 9; Shkodovskii etc. 2004, 74).

Розв'язання проблеми вимагало створення комплексної програми розвитку медичної мережі. У 1972 році облздороввідділ почав розробляти перспективний план розвитку галузі до 2000 року (ДАКхО, ф. R-1962, оп. 7, спр. 338, арк. 9; ДАКхО, ф. R-5125, оп. 4, спр. 797, арк. 8). Під егідою керівництва Харківської області було створено Координаційну раду з розвитку охорони здоров'я, до складу якої увійшли керівники медичних служб, представники обласної та міської влади, головний архітектор області (Serdiuk etc. 2016, 327). В інституті «Харківпроект» на початку 1980-х років було створено спеціальний відділ – штаб будівництва, який об'єднував архітекторів, будівельників, спеціалістів 14 проектних інститутів, керівників обласного та міського комітетів партії, виконкомів Рад депутатів, лікувальних закладів. Штаб

збирався щотижня, розробляючи плани будівництва й контролюючи їхнє виконання.

Реалізація плану мала змінити потужність медзакладів, структуру харківської медичної мережі та сприяти її рівномірному розподілу, забезпечити доступність спеціалізованої допомоги, сформувати систему швидкої допомоги (Iavors'kyi, Moskalenko, Serdiuk 1999, 10). Зокрема, планували відмовитися від 1000-ліжкових лікарень зі спеціалізованими відділеннями на користь 5000-6000-ліжкових комплексів зі спеціалізованими лікарнями, що уможливило належне технічне оснащення. Такі великі багатопрофільні комплекси повинні були мати всі потрібні служби, обслуговувати кілька мікрорайонів міста й узгоджувати свою роботу з діяльністю підстанцій швидкої допомоги. Завідувач Харківського міськздоровідділу впродовж 1983–90 років Вадим Іванович Реміняк (1941–2018 рр.) їздив до Ленінграда, щоб отримати план нових підстанцій швидкої допомоги. Реалізація плану їхнього будівництва в Харкові повинна була перекрити потреби міста до 2050 року. План будівництва підстанцій швидкої допомоги в Харкові майже вийшло виконати, за винятком Шевченківського та Московського районів. Завдяки втіленню плану в життя Харків став одним з перших в СРСР міст, де було вибудовано сучасну й струнку систему швидкої допомоги.

Між тим передбачалося наближення амбулаторної допомоги до населення. Для цього планували будівництво поліклінік для дорослих і дітей кожна потужністю 870 відвідувань / зміна разом зі стоматологічними поліклініками в районах Харкова. Основним завданням на 1970–75 роки стало створення п'яти єдиних медичних районів у місті, центрами яких мали стати згадані комплекси (DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 797, ark. 10). Поділ мережі саме на п'ять районів зумовлювався намаганням прив'язати ліжковий фонд до наявної матеріально-технічної бази й умов розселення (географія доступності й кількості населення). Примітно, що наприкінці 1970-х років у Ленінграді внаслідок першого комплексного обстеження потреб населення в медичній допомозі й вироблення нових нормативів фахівці також запропонували поділ території міста на п'ять медико-санітарних зон (Peniugina 2007, 136-7).

В. С. Яворський зазначав, що перспективний план був унікальною харківською розробкою завдяки сукупності обставин. З одного боку, цьому сприяла політична кон'юнктура, коли розвиток охорони здоров'я був одним з ідеологічних пріоритетів керівної партії. Завдяки цьому для реалізації плану розвитку харківської медичної мережі задіяли весь

потрібний економічний потенціал. Це створювало ґрунт для плідної праці керівників галузі. На той час у Харкові ними були енергійні та ініціативні особистості, які розуміли мету й завдання розвитку системи охорони здоров'я. Тоді як в інших областях охороною здоров'я опікувалися галузеві секретарі Компартії, у Харківській області куратором галузі став другий секретар обкому – Володимир Микитович Парамонов. Саме він підтримав ініціативу В. С. Яворського зі створення автобази лікарні швидкої допомоги. Разом з іншим ініціативним керівником, завідувачем відділу адміністративних органів Харківського обкому партії впродовж 1975–89 років Владленом Миколайовичем Гіржановим, вони розпочали будівництво 1000-ліжкової лікарні швидкої допомоги й забезпечили фундаментальні зміни за допомогою створення багатопрофільних медкомплексів.

Однак високі посади місцевих кураторів охорони здоров'я, а також увага до галузі з боку керівництва країни не означали автоматичне розв'язання визначених проблем. Будівельні організації Харкова, підпорядковані безпосередньо Москві, зверхньо ставилися до розвитку матеріальної бази охорони здоров'я. Це вимагало від відповідальних за такий розвиток показувати характер й налагоджувати особисті неформальні контакти з керівниками будівельників. Наприклад, В. С. Яворський згадував свою відверту розмову з начальником Промбуду В. Ф. Ляпіним. Крім того, три основні будівельні організації Харкова (Промбуд, Житлобуд-1 та Житлобуд-2) не мали достатніх потужностей й були настільки перевантажені першочерговими завданнями зі зведення промислових об'єктів та житла, що це істотно ускладнювало можливість включення медичних об'єктів в чергу на будівництво. Тому не дивно, що під час реалізації перспективного плану розвитку мережі медичних закладів будівельні організації часом не встигали завершити будівництво й здавали незавершені об'єкти, після цього їх уже добудовував персонал закладів. Не дивною за таких обставин виглядає й участь окремих трудових колективів у будівництві власних медичних закладів, як це сталося під час зведення нових корпусів Харківського державного фармацевтичного інституту протягом 1980-х років (див. рис. 4).

Досягнуті результати свідчать, що план досить успішно виконували. У місті створили 5 багатопрофільних комплексів: Залютинський, на Московському проспекті, Олексіївський, Салтівський та Холодногірський. Ще один комплекс на базі 25-ї лікарні в районі ХТЗ побудували, але не встигли ввести в експлуатацію до 1991 року. Зараз цей комплекс з типовим плануванням використовують як багатоквартирний будинок. На 100 % реалізували проєкт реорганізації служби швидкої

допомоги, що перетворилася на систему зі своєю лікарнею, районними підстанціями, спеціалізованими бригадами, автобазою. На кінець 1980-х років у Харкові ідеально функціонувала система амбулаторно-поліклінічної допомоги. Було збудовано 28 амбулаторно-поліклінічних закладів, 26 лікарняних корпусів на 6 тис. ліжок – майже половину об'єктів, запланованих на 2000 рік, що дозволило істотно збільшити потужність лікарень, досягти нормативної забезпеченості населення стаціонарною допомогою (13 ліжок на 1 000 осіб) з одночасним збільшенням палатної площі на ліжку (Iavors'kui, Moskalenko, Serdiuk 1999, 11, 14-7). По суті, Харків став базою передового досвіду надання амбулаторної та швидкої медичної допомоги в СРСР.

Рис. 4. Співробітники та студенти Харківського державного фармацевтичного інституту на будівництві нових корпусів вишу (фотографія з Музею історії Національного фармацевтичного університету).

Втім, хоча і вийшло значно зменшити кількість медзакладів, розміщених у пристосованих будівлях, але й наприкінці 1980-х років таких все ще залишалося багато – 40 % амбулаторно-поліклінічних установ і 35 % ліжкового фонду (Sokolovs'kui 1989; Soldatenko 1987). Економічна криза кінця 1980-х років загальмувала відкриття нових закладів. Це не дозволило досягти запланованих показників у Жовтневому, Київському, Ленінському районах, на Рогані та Салтівці. Не вийшло побудувати комплекс пологової допомоги на Олексіївці, корпус ортопедії і травматології лікарні швидкої допомоги, 1000-ліжкову лікарню по вул. Шевченка.

Внаслідок реалізації перспективного плану розвитку харківської охорони здоров'я будівлі медзакладів стали невід'ємною частиною

забудови міста (див. рис. 5). Розвиток системи міських магістралей забезпечив транспортну доступність медичного обслуговування (Serdiuk *et al.* 2016, 327-8). Питання щодо віддаленості медичних закладів після означених зрушень можна ставити лише до Салтівського медкомплексу, структура та плани розміщення якого було порушено через суперечки з міським керівництвом.

Рис. 5. Медичні заклади, побудовані під час реалізації перспективного плану розвитку медичної мережі Харкова (зліва зверху): інститут невідкладної хірургії, обласна клінічна лікарня, інститут терапії, студентська поліклініка, 25-та лікарня (фотографії з Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова; остання фотографія Льїна В. Г.).

Отже, медичне районування післявоєнного Харкова до 1970-х років відрізнялося нерівномірністю локалізації медзакладів. Через об'єктивні причини ця проблема надалі посилювалася безсистемністю розвитку мережі закладів охорони здоров'я. Характерне для великих радянських міст відставання сфери обслуговування від розвитку житлобудівництва і промисловості теж заважало ліквідації диспропорцій у наданні медичної допомоги (Gerasimova, Chuikina 2000, 137). Згадані риси розвитку охорони здоров'я в тогочасному Харкові порушували засадничі принципи соціалістичного містобудування: планову організацію міських територій; рівномірний розподіл закладів обслуговування; створення для всього населення міста однаково сприятливих умов праці, побуту, спілкування та відпочинку (ступенева система громадського обслуговування); відсутність протиставлення «центр-околиці» (Shkvarikov 1973, 11, 25, 39, 40, 52).

Водночас не можна погодитися з твердженням про те, що «радянська влада постійно демонструвала нездатність або небажання

привести у відповідність темпи урбанізації і оптимізацію поселенської структури» (Vermenyush 2011, 217). Це твердження спростовують пошуки функціонально та історично виваженої структури міста під час розроблення Генпланів Харкова 1967 та 1987 років, а також перспективного плану розвитку міської охорони здоров'я. Першість Харкова полягала в тому, що керівники місцевої медичної мережі своєчасно побачили проблему й почали планувати й будувати медичні заклади на випередження – з урахуванням майбутнього зростання населення. Реалізація плану виявилася в створенні цілісної, уніфікованої, доступної та сучасної медичної мережі, органічно вписаної в просторову конфігурацію Харкова, що відповідало задекларованим особливостям соціалістичного міста, а спорудження великих багатoproфільних медичних комплексів відображало світові тенденції створення типових, спеціалізованих, високотехнологічних і водночас рентабельних лікувальних закладів, які б могли поєднувати функції медичних, наукових та освітніх центрів. Суто радянською новацією в цьому контексті було впровадження принципу етапності в організації надання медичної допомоги – включення медкомплексів в мережу типових районних поліклінік та підстанцій швидкої допомоги.

References / Бібліографія

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 2, spr. 11. Dokumenty ob uluchshenii medikosanitarnogo obsluzhivaniia naseleniia goroda (plan, spravki, shtatnye raspisaniia). 1943-1944 gg., 16 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 2, спр. 11. Документи об улучшеніи медикосанитарного обслуживання населення города (план, справки, штатные расписания). 1943-1944 гг., 16 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 2, spr. 23. Spravki o sostoianii zdavoohraneniia za 1944 god, t. 1, 38 ark. (In Russian)
Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 2, спр. 23. Справки о состояниии здравоохранения за 1944 год, т. 1, 38 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 3, spr. 202. Godovye meditsinskie statisticheskie otchety meditsinskikh uchrezhdenii g. Khar'kova za 1950 god, 384 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 3, спр. 202.
Годовые медицинские статистические отчеты медицинских учреждений
г. Харькова за 1950 год, 384 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 3,
spr. 288. Godovoi otchët o meditsinskom obsluzhivanii naseleniia g.
Khar'kova, sanitarno-epidemiologicheskomo sostoianii goroda i sostoianii
koechnoi seti za 1953 god, 82 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 3, спр. 288.
Годовой отчёт о медицинском обслуживании населения г. Харькова,
санитарно-эпидемиологическом состоянии города и состоянии коечной
сети за 1953 год, 82 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 4, spr. 7.
Spravka ot oktiabria 1955 goda o sostoianii zdravookhraneniia v Khar'kove,
45 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 4, спр. 7.
Справка от октября 1955 года о состоянии здравоохранения в Харькове,
45 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 5, spr. 162.
Spravka o khode vypolneniia postanovleniia TsK KPSS i Soveta Ministrov
Soiuzs SSR ot 14 ianvaria 1964 goda: «O merakh po dalneishemu uluchsheniui
meditsinskogo obsluzhivaniia naseleniia» po gor. Khar'kovu, 11 ark.
(In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 5, спр.
162. Справка о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета
Министров Союза ССР от 14 января 1964 года: «О мерах по дальнейшему
улучшению медицинского обслуживания населения» по гор. Харькову,
11 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 5, spr.
196. Spravka o rezul'tatakh izucheniia i proverki sostoianii ambulatorno-
poliklinicheskogo obsluzhivaniia naseleniia gor. Khar'kova i vypolneniia
prikaza Ministerstva zdravookhraneniia SSSR № 321 za 1960 god:
«O sostoianii i merakh po dalneishemu uluchsheniui ambulatorno-
poliklinicheskogo obsluzhivaniia gorodskogo naseleniia» po gor. Khar'kovu
1965 god, 34 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 5, спр. 196.
Справка о результатах изучения и проверки состояния амбулаторно-

поликлинического обслуживания населения гор. Харькова и выполнения приказа Министерства здравоохранения СССР № 321 за 1960 год: «О состоянии и мерах по дальнейшему улучшению амбулаторно-поликлинического обслуживания городского населения» по гор. Харькову 1965 год, 34 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1962, op. 7, spr. 338. Doklad na zasedanii kollegii Ministerstva zdravookhraneniia SSSR po voprosu «Okazaniia meditsinskoї pomoshchi naseleniiu g. Khar'kova», pročitanni zaveduiushchei gorzdravotdelom tov. Egorovoi V. G. v sentiabre 1971 goda, 36 арк. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1962, оп. 7, спр. 338. Доклад на засіданні колегії Міністерства здравоохранения СССР по вопросу «Оказания медицинской помощи населению г. Харькова», прочитанный заведующей горздравотделом тов. Егоровой В. Г. в сентябре 1971 года, 36 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 1, spr. 26. Obzor o sostoianii zdravookhraneniia Khar'kovskoi oblasti v 1944 godu, 127 арк. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 1, спр. 26. Обзор о состоянии здравоохранения Харьковской области в 1944 году, 127 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 1, spr. 65. Zdravookhranenie v Khar'kovskoi oblasti v 1946 godu, 329 арк. (In Russian)
Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 1, спр. 65. Здравоохранение в Харьковской области в 1946 году, 329 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 2, spr. 888. Spravka o sostoianii zdravookhraneniia po Khar'kovskoi oblasti, vypisannaia v Ministerstvo goskontroliia USSR v oktjabre 1957 goda, 24 арк. (In Russian)
Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 2, спр. 888. Справка о состоянии здравоохранения по Харьковской области, выписанная в Министерство госконтроля УССР в октябре 1957 года, 24 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 4, spr. 188. Spravka ministerstva zdravookhraneniia SSSR ot 25 fevralia 1962 goda o statsionarnom obsluzhivanii naseleniia g. Khar'kova, 90 арк. (In Russian)
Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 4, спр. 188.

Справка министерства здравоохранения СССР от 25 февраля 1962 года о стационарном обслуживании населения г. Харькова, 90 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 4, spr. 572. Spravki o sostoianii zaboлеваemosti i uslovii truda na zavodakh, o rabote zdравpунктов, aptechnykh uchrezhdenii i dr. za 1968 god, 86 ark. (In Russian) Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 4, спр. 572. Справки о состоянии заболеваемости и условий труда на заводах, о работе здравпунктов, аптечных учреждений и др. за 1968 год, 86 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 4, spr. 627. Spravki obkomu partii, ministerstvu zdравookhraneniia USSR, oblispolkomu o sostoianii meditsinskogo obsluzhivaniia za 1969 god, 80 ark. (In Russian) Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 4, спр. 627. Справки обкому партии, министерству здравоохранения УССР, облисполкому о состоянии медицинского обслуживания за 1969 год, 80 арк.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-5125, op. 4, spr. 797. Spravka ot 13 iunია 1972 goda i svedeniia oblzравotdela o sostoianii zdравookhraneniia v oblasti za 1950-1971 gody, 18 ark. (In Russian) Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5125, оп. 4, спр. 797. Справка от 13 июня 1972 года и сведения облзравотдела о состоянии здравоохранения в области за 1950-1971 годы, 18 арк.

Egorova, V. G. *Vo imia cheloveka*. Khar'kov, 1968. (In Russian)
Егорова, В. Г. *Во имя человека*. Харьков, 1968.

Gerasimova, K., Chuikina, S. Simvolicheskie granitsy i «potreblenie» gorodskogo prostranstva (Leningrad, 1930-e gody). V sb.: *Rossiiskoe gorodskoe prostranstvo: popytka osmysleniia*. Moskva, 2000, s.127-53. (In Russian)

Герасимова, К., Чуйкина, С. Символические границы и «потребление» городского пространства (Ленинград, 1930-е годы). В сб.: *Российское городское пространство: попытка осмысления*. Москва, 2000, с. 127-53.

Iarmysh, O. N., Posokhov, S. I., Epshtein, A. I. *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Ярмиш, О. Н., Посохов, С. І., Епштейн, А. І. *Історія міста Харкова ХХ століття*. Харків, 2004.

Iavors'kyi, V. S., Moskalenko, V. F., Serdiuk, O. I. *Dosvid reformuvannia haluzi okhorony zdorov'ia Kharkivs'koi oblasti v 1975-1999 roky*. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Яворський, В. С., Москаленко, В. Ф., Сердюк, О. І. *Досвід реформування галузі охорони здоров'я Харківської області в 1975-1999 роки*. Харків, 1999.

Kolodii, M. A., Lynnyk, A. A. Do 50-richchia z dnia zasnuvannia Kharkivs'koi oblasnoi klinichnoi infektsiinoi likarni. U zb.: *Aktual'ni pytannia rozvytku statsionarnoi dopomohy infektsiinym khvorym*. Kharkiv, 2002, s. 6-17. (In Ukrainian)

Колодій, М. А., Линник, А. А. До 50-річчя з дня заснування Харківської обласної клінічної інфекційної лікарні. У зб.: *Актуальні питання розвитку стаціонарної допомоги інфекційним хворим*. Харків, 2002, с. 6-17.

Peniugina, E. N. Sovremennye podkhody k planirovaniu statsionarnoi meditsinskoï pomoshchi gorodskomu naseleniiu. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [Vestnik of Saint Petersburg University]*, ser. 11, vyp. 1, 2007, s. 136-39. (In Russian)

Пенюгина, Е. Н. Современные подходы к планированию стационарной медицинской помощи городскому населению. *Вестник Санкт-Петербургского университета*, сер. 11, вып. 1, 2007, с. 136-39.

Posokhov, S. I., Rachkov, Ye. S. «U poshukakh oblychchia mista»: pro metu ta zavdannia novoho naukovoï proektu. U zb.: *Tradytysiina kul'tura v umovakh hlobalizatsii: zberzhennia avtentychnosti ta rozvytok kreatyvnykh industrii. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (22-23 chervnia 2018 roku)*. Kharkiv, 2018, s. 318-22. (In Ukrainian)

Посохов, С. І., Рачков, Є. С. «У пошуках обличчя міста»: про мету та завдання нового наукового проекту. У зб.: *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій. Матеріали науково-практичної конференції (22-23 червня 2018 року)*. Харків, 2018, с. 318-22.

Robak, I. Iu., Ilin, V. H. *Kharkivs'ka okhorona zdorov'ia v pisliavoiennyi radians'kyi period (1945-1991 rr.)*. Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Робак, І. Ю., Ільїн, В. Г. *Харківська охорона здоров'я в післявоєнний радянський період (1945-1991 рр.)*. Харків, 2018.

Serdiuk, A. I., Rogozhin, B. A., Bondarenko, S. K., Pravdin, V. V. *Sto dvadtsat' let istorii Doma 90 na Sumskoi ulice*. Khar'kov, 2016. (In Russian)

Сердюк, А. И., Рогожин, Б. А., Бондаренко, С. К., Правдин, В. В. *Сто двадцать лет истории Дома 90 на Сумской улице Харькова*. Харьков, 2016.

Shkodovskii, Iu. M., Lavrent'ev, I. N., Leibfreid, A. Iu., Poliakova, Iu. Iu. *Khar'kov vchera, segodnia, zavtra*. Khar'kov, 2004. (In Russian)

Шкодовский, Ю. М., Лаврентьев, И. Н., Лейбфрейд, А. Ю., Полякова, Ю. Ю. *Харьков вчера, сегодня, завтра*. Харьков, 2004.

Shkvarikov, V. A. *Rasselenie i struktura goroda*. Moskva, 1973. (In Russian)

Шквариков, В. А. *Расселение и структура города*. Москва, 1973.

Sokolovs'kyi, S. M. Sluzhba zdorov'ia: perspektyvy rozvytku. *Vechirniy Kharkiv*, 7 bereznia, 1989, (In Russian)

Соколовський, С. М. Служба здоров'я: перспективи розвитку. *Вечірній Харків*, 7 березня, 1989.

Soldatenko, A. Problemy novi i stari. *Vechirniy Kharkiv*, 2 chervnia, 1987. (In Ukrainian)

Солдатенко, А. Проблеми нові і старі. *Вечірній Харків*, 2 червня, 1987.

Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 342, op. 17, spr. 3811. Dovidky komisii MOZ URSR pro rezul'taty kompleksnoi perevirky orhanizatsii medychnoi dopomohy naselenniu m. Kharkova ta oblasti, t. 1, 260 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 342, оп. 17, спр. 3811. Довідки комісії МОЗ УРСР про результати комплексної перевірки організації медичної допомоги населенню м. Харкова та області, т. 1, 260 арк.

Vermenych, Ia. V. *Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia*. Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Верменич, Я. В. *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ, 2011.

Ilin Vadym Hennadiiovych

Candidate of Historical Science, Senior Lecturer

Kharkiv National Medical University

4 Nauky Avenue, 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ilin_vadim@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1486-7679

MEDICAL ZONING OF KHARKIV IN 1945–91: INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT AND ACCESSIBILITY OF CARE

The article studies the development of the Kharkiv medical infrastructure after the Second World War. The author argues that war destructions caused the disruption of medical network zoning as well as equal access of residents from different Kharkiv districts to health care, shortage of hospitals' spaces, and difficulties in further modernization of medical facilities. Despite the intensive construction of hospitals since the 1960s, the situation had not changed significantly due to population growth and rapid industrial and housing construction that outstripped the medical infrastructure development. The article provides evidence that the main contributor to technological renovation of Kharkiv healthcare system were the local industrial enterprises. In the period of 1970-80s, the policy in development of medical infrastructure made an important turn: the local Communist Party executives had realized the need for advanced planning of the health care development in the city and oblast with the implementation of the best domestic and world experience. The priorities of the long-term development plan of the health facilities in Kharkiv were the creation of the ambulance system, large multi-profile medical complex, specialization, and proximity of the outpatient and polyclinic care to the population. Studying the history of plan development and implementation is vital for an understanding of the degree of freedom in actions of local authorities on the background of centralization and the Communist Party control in the late USSR. On the one hand, the history of the post-war Kharkiv medical infrastructure confirms the typical for large Soviet cities lagging of services behind industry and housing development. At the same time, the implementation of the long-term plan for the health care system development led to the creation of the integral, available, and modern healthcare system that is naturally included in the spatial configuration of Kharkiv.

Keywords: Soviet Kharkiv, healthcare infrastructure, medical zoning, multi-profile medical complexes.

Ільїн Вадим Геннадієвич

кандидат історических наук, старший преподаватель
Харьковский национальный медицинский университет

Пр. Науки, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: ilin_vadim@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1486-7679

МЕДИЦИНСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ХАРЬКОВА В 1945–91 ГОДАХ: РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ДОСТУПНОСТЬ ПОМОЩИ

В статье рассматривается эволюция медицинской сети Харькова после Второй мировой войны. Показано, что вследствие военных разрушений было нарушено районирование медицинской сети и равномерности предоставления медицинской помощи жителям разных районов Харькова, возникли дефицит больничных площадей и трудности для дальнейшей модернизации медицинских учреждений. Несмотря на начало строительства больниц в 1960-е годы, ситуация существенно не изменилась вследствие роста населения и стремительного промышленного и жилищного строительства, которые опережали развитие медицинской инфраструктуры. Отмечена позитивная роль промышленных предприятий, которые стали основными донорами строительства новых медицинских учреждений и технологического обновления харьковского здравоохранения. Установлено, что кардинальные изменения в развитии медицинской сети Харькова произошли в 1970–80-е годы, когда местное партийное руководство осознало необходимость опережающего планирования развития здравоохранения в городе и области с внедрением лучшего отечественного и мирового опыта. Приоритетами долгосрочного плана развития учреждений здравоохранения в Харькове стало создание системы скорой помощи, крупных многопрофильных медицинских комплексов, специализация и приближение к амбулаторно-поликлинической помощи к населению. Изучение истории разработки и реализации плана важны для понимания степени свободы в действиях местных руководителей на фоне централизации и партийного контроля времён позднего СССР. С одной стороны, история послевоенного развития медицинской сети Харькова подтверждает факт характерного для больших советских городов отставания сферы обслуживания от промышленности и жилищного строительства. Вместе с тем, реализация

перспективного плана развития системы здравоохранения позволила создать целостную, доступную и современную медицинскую сеть, которая была органично включена в пространственную конфигурацию Харькова.

Ключевые слова: *советский Харьков, медицинская инфраструктура, медицинское районирование, многопрофильные медицинские комплексы.*

УДК 725.94(477.54-25)

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-14

Кісельова Юлія Анатоліївна

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2571-8436

МОНУМЕНТАЛЬНІ МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ХАРКОВА: СУЧАСНІ МЕДІЙНІ ПРАКТИКИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

У статті йдеться про висвітлення засобами масової інформації меморіальних ініціатив у м. Харкові доби незалежної України. У центрі дослідження перебувають новинні повідомлення друкованих та електронних періодичних видань, присвячені близько 100 пам'ятникам і скульптурним композиціям, спорудженим у місті впродовж 1991–2019 років. Під час аналізу масиву публікацій було звернено увагу на тематичний спектр та архітектоніку повідомлень про монументальні місця пам'яті. У результаті з'ясовано, що широкий інформаційний резонанс щодо встановлення певних пам'ятників був зумовлений не так заслугами історичних осіб, які вшановувалися, як визначався іншими чинниками, зокрема участю представників влади у комеморативних заходах. При цьому повідомлення ЗМІ зрідка містять думку експертів та містян щодо таких місць пам'яті. На сторінках медійних публікацій часто саме представники влади висловлюються з приводу мотивів увічнення та говорять про значення певного місця пам'яті замість безпосередніх ініціаторів, особливо якщо ними є не державні інституції, а громадські організації. Водночас фіксується й інша тенденція: незалежні та опозиційні владі ЗМІ звертають більше уваги саме на мотиви агентів пам'яті, а також розширюють тематичний спектр повідомлень, більш докладно висвітлюючи процес ухвалення рішення та дискусії, пов'язані з цим. На нашу думку, останнє може бути осмислене не тільки як протидія усталеним практикам здійснення та висвітлення у ЗМІ комеморативних заходів, але й як важливий інструмент вироблення нової культури пам'яті та побудови громадянського суспільства. Крім того, на сучасному етапі зростає важливість

широкого суспільного діалогу щодо меморіальних ініціатив у місті між представниками різних політичних і професійних співтовариств. Зрештою, затребуваним стає сприйняття монументальних місць пам'яті не лише як ідеологічного ресурсу чи інструменту символічного маркування території, але також засобу створення позитивного і конкурентного образу міста.

Ключові слова: пам'ятники, медіа, місця пам'яті, комеморативні заходи, Харків, історія пам'яті.

Складно переоцінити роль ЗМІ в процесі надання значення тим чи тим місцям пам'яті. По-перше, матеріали ЗМІ надають статус події самому факту виникнення / визнання монументального місця пам'яті. По-друге, ЗМІ формують фокус уваги людей, фактично навчаючи, як потрібно сприймати та дивитися на пам'ятники. По-третє, медійні матеріали визначають зміст та цінність закодованої в монументах пам'яті інформації, сприяючи формуванню суспільної думки, а також слугуючи джерелом творення певних міських міфів про пам'ятники.

Завдання цієї статті – спробувати дослідити особливості репрезентації монументальних міст пам'яті засобами масової інформації¹. Об'єктом дослідження стали новинні повідомлення у друкованих та електронних періодичних виданнях, присвячені пам'ятникам, меморіалам, пам'ятним знакам та скульптурним композиціям Харкова, що були встановлені у період 1991–2019 років. В цілому за добу незалежності України в міському просторі Харкова було зведено близько 100 пам'ятників та скульптурних композицій², не враховуючи пам'ятників, меморіалів та кенотафів, встановлених на кладовищах міста.

Методика аналізу повідомлень ЗМІ передбачає кілька процедур. По-перше, виявлення тематичного спектра новинних повідомлень, які відображають у певний спосіб репертуар подій, пов'язаних із монументальними місцями пам'яті та свідчать про динаміку та особливості актуалізації пам'яті в цілому. По-друге, аналіз архітекτονіки новинних повідомлень, що полягає також у виявленні тематичних блоків повідомлень та з'ясування їхнього характеру, а саме: наявність інформації про конкурс, висвітлення процесу ухвалення рішень

¹ Див. про загальні тенденції взаємодії історичного знання та медіа (Udod 2016, 193-204).

² Див. базу даних «Символічний простір міст Східної та Південної України» на сайті проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/data>).

щодо встановлення пам'ятників, інформація про особу чи подію, що увічнюються, інформація про ініціаторів, спонсорів та ін. На окрему увагу заслуговують спікери, автори прямої мови, що фігурують у текстах повідомлень ЗМІ. Нарешті, важливим моментом є компаративний аналіз: регіональних та всеукраїнських, електронних та друкованих ЗМІ, що дозволить говорити про суперечності чи узгодженість між локальним та всеукраїнським вимірами пам'яті та сучасними тенденціями розвитку медіа. Зіставлення повідомлень у пресі, що належать представникам різних політичних сил, дозволить виявити не тільки конфлікти пам'яті, але й точки напруги, навколо яких такі конфлікти розгортаються.

Тематичний спектр виявлених повідомлень про пам'ятники м. Харкова складається з оголошень про конкурси проєктів пам'ятників та повідомлень про їхні результати, анонсів про встановлення та відкриття пам'ятників, новин про відкриття монументальних місць пам'яті. До окремої групи на цьому етапі можна віднести повідомлення про помилки, пов'язані з пам'ятниками та написами на них, публікації щодо реставрації пам'ятників та репортажі розважального характеру про цікаві факти чи незвичні пам'ятники, критичні статті, повідомлення про випадки вандалізму, про демонтаж, а також публікації про комеморативні заходи, пов'язані з пам'ятниками. До цього переліку публікацій можна віднести й інтерв'ю зі скульпторами та архітекторами. Отже, навіть наведений перелік орієнтує увагу на вже наявні пам'ятники, залишаючи майже невисвітленими питання ухвалення відповідних рішень та дискусії щодо встановлення пам'ятників. Також у цьому репертуарі повідомлень явно помітна частка публікацій негативного характеру.

Для того, щоби говорити про особливості актуалізації пам'яті засобами медіа, окрім визначення загального тематичного спектра, важливо також з'ясувати кількість публікацій з певної тематики, статус видань (регіональний / загальноукраїнський), де розміщені ці публікації, а також їхні змістовні особливості.

Публікацій про конкурси проєктів пам'ятників за кількістю небагато. Це безпосередньо пов'язано з невеликим числом конкурсів (у досліджуваний період 14 пам'ятників Харкова стали результатом реалізації проєктів-переможців). Повідомлення про конкурси є двох типів: власне оголошення про конкурс та повідомлення про результати конкурсу. Донедавна такі публікації мали суто інформаційний характер: коротко сповіщалося у найкращому разі про кількість учасників, склад журі, про проєкт-переможця та його автора, при цьому спікером виступали представники міської влади, голова конкурсної комісії (головний архітектор міста), що цілком слушно, коли йдеться про проєкти

міської влади (Tsentr Kharkova prykrasiat' bohyneiu Nike 2011; Moskvina 2004; U Kharkovi vybraly naikrashchyi eskiz 2012). Проте у ситуаціях, коли замовниками виступали інші агенти пам'яті, їхня реакція, як правило, не була відображена в публікаціях³, навіть коли йшлося про специфічні пам'ятники, наприклад, пам'ятники релігійним діячам (Mirer 2009). Іноді такі повідомлення не мали зовсім візуальної репрезентації проєктів, які були запропоновані, і навіть тих, що перемогли (Moskvina 2004; Pobeditelem blits-konkursu na luchshii pamiatnik 2009). Винятком став конкурс проєктів пам'ятника В. Висоцькому, переможець якого був визначений у ході відкритого обговорення (U Kharkovi vybraly pam'iatnyk Vysots'komu 2012).

Ситуація кардинально змінилася після гучного скандалу щодо конкурсу проєктів пам'ятника на площі Свободи, у якому переміг проєкт головного архітектора С. Чечельницького. Опозиційні владі громадські організації змогли через суд скасувати рішення конкурсу (Narizhna 2017b). Знайомство з законодавством та досвід, набутий у цьому випадку опозиційними міській владі силами, дозволив їм вплинути на інші практики проведення (та репрезентації у ЗМІ) конкурсів проєктів нових місць пам'яті. Зокрема, висвітлення конкурсу проєктів пам'ятника Героям Небесної сотні набуло широкого та різноманітного за контентом інформаційного резонансу. Окрім повідомлень про оголошення конкурсу та його результати, було опубліковано й інші матеріали: із запрошенням на виставку проєктів (Narizhna 2017a; Za pamiatnik Geroiam Nebesnoi Sotni 2017)⁴, із повідомленнями про продовження конкурсу (Sokolova 2016) та презентацію результатів (Kuzubov 2018), а також про узгодження проєкту з міською владою (Pervomu zamestiteliu Kernesa ronravilsia proekt pamiatnika 2018). При цьому зазначені повідомлення містили роздуми про символічне та емоційне значення місця пам'яті, тут були візуально представлені проєкти, що брали участь у конкурсі, повідомлялося про реакцію родичів загиблих, з акцентом на тому, що на обрання переможця буде впливати як рішення журі, так і реакція громадськості (Gush 2017). Відповідно в організаторів вийшло представити процес ухвалення рішення щодо встановлення пам'ятника як результат громадської дискусії.

Схожих рис набуло висвітлення у ЗМІ процесу створення пам'ятника учасникам АТО в Харкові. У публікаціях підкреслювалася участь в ухваленні рішення представників ветеранських організацій (V Khar'kove roivavitsia pamiatnik voynam ATO 2016). Усі необхідні етапи ухвалення

³ Хоча останнім часом ця ситуація поступово змінюється, наприклад (Makarenko 2015).

⁴ До речі, саме відсутність публічності конкурсу проєкту пам'ятника на майдані Свободи спричинила особливі нарікання (Kak vybirali glavnoe «odoroblo» Khar'kova 2017).

рішення висвітлювалися у ЗМІ. Спочатку справа увічнення пам'яті учасників АТО не спричинила дискусії (Sklokina 2018). Проте проєкт, який переміг у бліц-конкурсі, був розкритикований представниками громадських організацій та учасниками бойових дій як такий, що не «відображає емоцій, які хотілося би увічнити» (був запропонований і новий механізм ухвалення рішення, а саме – обрання переможця голосуванням конкурсної комісії та пересічних харків'ян) (Veteran АТО o pamiatnike boitsam 2016). Цей конфлікт набув значного розголосу. Внаслідок цього проєкт пам'ятника було змінено (U Kharkovi zatverdylu eskiz monumenta 2018). Цікаво, що при цьому очільниця області заявила про невтручання влади у громадську дискусію (Obshchestvennost' dolzhna vybrat' 2016), втім, висловила принципову позицію: «Пам'ятник героям АТО має бути один. Він не повинен вносити розбрат. Громадськість має прийняти точку зору більшості й об'єднатися навколо одного єдиного символу» (Pam'iatnyk heroiam АТО 2017).

Отже, до певної міри влада стала бенефіціаром цієї ситуації, але, з другого боку, подібні публічні дискусії змушують владу утримуватися від позиції ініціатора комеморації та займати нейтральні позиції, перетворюючись на гаранта рівних прав громадян у сфері пам'яті, що характерно для політики пам'яті в європейських країнах (Stryiek 2015, 217). Хід і результати подібних дискусій важливі з огляду на вироблення нової політичної культури в меморіальній сфері.

Для формування значення місць пам'яті важливі також анонси про відкриття пам'ятників. Аналіз масиву цих повідомлень свідчить, що кількість анонсів у пресі співвідноситься не з важливістю особи чи події, що увічнюється, але залежить переважно від інших чинників. Наприклад, від дати, до якої приурочене відкриття пам'ятника. Зокрема, як правило, мають більший інформаційний резонанс повідомлення про меморіальні заходи, що включені до програм певних свят чи відповідних «днів пам'яті». Іншою причиною є перенесення строків встановлення пам'ятників (наприклад, пам'ятник Івану Сірку планували відкрити ще 2013 року, проте фактично він був відкритий 2017 року, що зумовило дві хвилі анонсів у пресі). Важливим чинником широкого висвітлення події у ЗМІ є участь влади в ініціюванні та відкритті пам'ятника. Цікаво, що кількість анонсів стрімко зростає в ситуації, коли монументальні місця пам'яті стають частиною великих проєктів з благоустрою міської території, що здійснюються безпосередньо міською чи обласною владою⁵. Наприклад, кількість анонсів про

⁵Невипадково найбільша кількість анонсів була присвячена встановленню пам'ятника В. Висоцькому, який був меморіальною ініціативою міської влади, поєднаною зі створенням найвищого в Україні скеледрому, що мав довгу історію створення та був відкритий у межах святкування Дня міста за участі сина співака.

відкриття пам'ятника священномученику Олександрю (Петровському) перевищує повідомлення про саму подію. При цьому повідомлення про відкриття розпочинаються словами про результати реконструкції площі та містять інформацію про кількість встановлених лав та висаджених квітів (Pamiatnik pokroviteliu Khar'kova 2010). Поява анонсів (та в цілому меморіальних ініціатив) може бути результатом свідомої рекламної кампанії ініціаторів за умови, що сама ідея встановлення пам'ятника видається цікавою представникам ЗМІ. Прикладом може бути ініціатива Харківського національного університету радіоелектроніки встановити пам'ятник програмісту, відкриття якого було чотири рази анонсовано у всеукраїнських виданнях (у місцевій пресі лише один анонс), і всі ці повідомлення містили інформацію про виш (U Khar'kovі z'iauvysia pam'iatnyk 2010). Також причиною великої кількості анонсів є незгода щодо певного місця пам'яті: велика кількість анонсів, що перевищувала кількість повідомлень про відкриття, була спричинена дискусією з приводу розташування Меморіалу жертв Голодомору в Україні (Khar'kov ne khochet stroit' 2007), іншим прикладом є пам'ятник Л. Гурченко.

Формат анонсів дозволяє ініціаторам комеморації висловити свої ідеї та спробувати заручитися більш широкою громадською підтримкою. Проте переважна більшість анонсів за своїм змістом мають суто інформаційний характер. Окрім інформації про дату відкриття, вони найчастіше повідомляють про особливості виготовлення пам'ятників, надають довідку про подію чи особу, пам'ять про яких увічнюється. При цьому ініціатори комеморативних заходів та їхні мотиви, процес ухвалення рішення, думки експертів, дискусії, навіть якщо вони і були, переважно не висвітлюються⁶. Фактично йдеться про констатацію факту, а не про формування суспільної згоди щодо певних місць пам'яті.

До анонсів можна віднести повідомлення про довгострокові плани встановлення пам'ятників. Пік таких публікацій припадає на період початку 2010-х років, коли з'явилися ресурси для активізації діяльності у сфері вшанування минулого (Bitner 2011). Проте більшість із них також лише окреслювали перспективи, не порушуючи питань про мотиви увічнення певних осіб чи подій та фактично зводячи проблему пам'яті до рангу повідомлень про благоустрій міста⁷. Хоча, з другого боку, функціональний потенціал таких публікацій доволі значний. Зміни, що відбуваються останніми роками, говорять про більшу увагу

⁶ Винятком, як правило, є окремі матеріали регіональної преси (Otkrytie pamiatnika 2004).

⁷ У найкращому разі надаються біографічні відомості про осіб, пам'ять про яких планується увічнити (Pamiatniki L. Girshmanu 2009).

до громадської ініціативи під час встановлення тих чи тих пам'ятників⁸. Останнім часом змінюють практики подавання інформації незалежні та опозиційні владі ЗМІ, які навіть в інформаційних за характером повідомленнях про облаштування місць пам'яті звертають увагу саме на ініціаторів встановлення пам'ятників, при цьому міська влада представлена в таких повідомленнях як така, що тільки затверджує та підтримує цю ініціативу (V Khar'kove poiavitsia tri novykh pamiatnika 2018).

Велика кількість повідомлень ЗМІ про пам'ятники являє собою новини про їхнє відкриття. Проте різні пам'ятники отримують різний інформаційний резонанс. Зокрема, лідирують за кількістю публікацій повідомлення про відкриття пам'ятників Л. М. Гурченко, П. П. Гулаку-Артемівському та Івану Сірку. З одного боку, трійка лідерів пояснюється тим, що пам'ятники встановлені нещодавно, коли посилилася роль електронних ЗМІ. З другого боку, очевидно, що відбувається збільшення уваги до пам'ятників в умовах «буму пам'яті» та «війни пам'ятників», що загострилася протягом останнього часу.

Беручи до уваги ці загальні міркування, можна виокремити особливі чинники, що сприяють більш масштабному висвітленню самого факту відкриття монументів. По-перше, кількість повідомлень залежить від стратегії ініціаторів/замовників нових пам'ятників. Зокрема, про відкриття пам'ятника П. П. Гулаку-Артемівському маємо більшу кількість повідомлень, ніж, наприклад, про відкриття пам'ятника І. Сірку, саме завдяки цілеспрямованій інформаційній роботі Центру зв'язків з громадськістю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Bakirov etc. 2017). По-друге, треба також враховувати, що окремі повідомлення про встановлення тих чи тих пам'ятників (як правило, у виданнях загальноукраїнського формату) можуть бути інспіровані спонсорами. Пам'ятник П. П. Гулаку-Артемівському отримав чотири публікації, які мають промовисті заголовки як-от: «Ярославський подарував Харкову черговий пам'ятник» (Iaroslavs'kyi podaruvav Khar'kovu 2017). По-третє, на кількість повідомлень впливає і особа чи подія, що увічнюються, які можуть більшою чи меншою мірою відповідати сучасній ідеологічній та меморіальній кон'юктурі. Саме тому кількість повідомлень про відкриття пам'ятника нобелівським лауреатам Харківського університету (близько 19 публікацій) майже вдвічі поступається кількості повідомлень про пам'ятник «ректору, професору історії, класику української літератури» П. П. Гулаку-Артемівському (близько 32 публікацій, серед яких наявні новинні повідомлення в регіональній пресі інших регіонів). Такий «медійний

⁸ Прикладом є публікація, у якій майбутні меморіальні плани міської влади подаються як реагування на пропозиції, що надійшли до топонімічної комісії міста (Kozachenko 2013).

успіх» своєю чергою формує і певний напрям історичної політики окремих агентів пам'яті – громадських організацій та корпорацій.

Аналіз контенту новинних повідомлень про відкриття пам'ятників свідчить про їхній владо-центричний характер. Більшість повідомлень розпочинається інформацією про присутність офіційних осіб на церемонії відкриття. Саме цитати з промов представників влади, як правило, наводяться в публікаціях першими, а іноді вони стають єдиними спікерами, чия пряма мова наявна в публікаціях (V Khar'kove vozele universiteta 2016). У цих промовах влада часто звітує про свою діяльність. Наприклад, на відкритті пам'ятнику Л. Гіршману директор Департаменту охорони здоров'я та соціальних питань Харківської міськради І. Шурма розповів про міську програму безкоштовного лікування очей та висловився на підтримку лікарів (Pamiatnik professoru L. Girshmanu 2009). Окрім цього, часто саме представники влади на сторінках преси озвучують мотиви увічнення (V Khar'kove odkryli pamiatnik Vladimiru Vysotskomu 2013), говорять про значення місця пам'яті (Pamiatniki uchenym D. Bagaleiu 2010; Kutnova, Lukhanin 2012; U Kharkovi vidkryly pam'iatnyk 2019) та про заслуги осіб, пам'ять яких увічноється (Korsunskii 1992), демонструючи патерналістське ставлення до громадян в усьому, що стосується колективної пам'яті (Zhurzhenko 2015). При цьому замовники та ініціатори комеморації часто відсуваються на другий план (лише друковані регіональні ЗМІ зрідка надають слово на своїх шпальтах представникам громадських організацій – ініціаторам увічнення особи чи події (Sobolevskii, Litvinov 1999; Taranenko 2001), хоча такі публікації радше є винятком). Реакція громадян на відкриття пам'ятників, як правило, також не згадується⁹, хоча саме така реакція може сприяти творенню та поширенню емоційних значень пам'яті¹⁰.

Утім, останнім часом до кола спікерів поряд із представниками влади потрапляють скульптори та архітектори, які коментують не тільки мистецькі характеристики пам'ятників (Tarasova 1995), але й висловлюються з приводу значення історичних осіб (V Khar'kove odkryli pamiatnik izvestnomu arkhitektoru 2016) та про мотиви створення місць пам'яті (замість ініціаторів) (U Kharkovi vstanovleno skul'ptury studentiv

⁹ Виняток становлять повідомлення про відкриття пам'ятників, щодо яких є незгода, або чия поява пов'язана з певними казусами. Наприклад, наявність реакції харків'ян у публікаціях про відкриття пам'ятника Л. Гурченко та в повідомленні про відкриття другого пам'ятника Незалежності замість встановленого 2001 року «невдалого» пам'ятника (Strel'nik 2012).

¹⁰ Сьогодні така думка наявна в публікаціях про конфлікти навколо пам'ятників та представлена у формі узагальненої думки «користувачів мереж» (U Kharkovi vidnovyly pam'iatnyk Zhukovu 2018).

2018). Яскравим прикладом є пам'ятник Івану Сірку. Хоча скульптор монументу О. Рідний згадав, що ініціатором пам'ятника був голова Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців І. Саратов (V Khar'kovev otkroiuut semimetrovuy monument 2017), проте сюжети про значення І. Сірка в історії міста озвучили не представники громадських кіл, які ініціювали чи підтримували цю ініціативу (зокрема політична партія «Національний корпус»), не професійні історики, а саме скульптор. Отже, медіа фактично сприяють тому, що монументальні місця пам'яті починають сприйматися як витвори мистецтва, що дозволяє нівелювати політичну конфронтацію. Проте для формування саме такого ракурсу сприйняття заважає відсутність відкритих скульптурних конкурсів та дискусій щодо художньої цінності монументів.

Єдиною публічною дискусією, що торкалася проблеми художньої сторони монументів стала серія публікацій з приводу пам'ятника О. М. Бекетову (скульптор С. Гурбанов). Фактично дискусія була інспірована незгодою щодо місця встановлення пам'ятника (Kolesnik 2006) (біля Харківського національного університету будівництва та архітектури імені О. М. Бекетова). Проте у ході дискусії були висловлені серйозні зауваження щодо несхожості скульптури з О. М. Бекетовим та невідповідності додаткових елементів пам'ятника добі, в яку жив та творив відомий архітектор (Khar'kovskii gradsovet prinial reshene 2006). Проте ці публікації не спричинили справжню публічну дискусію (яка виходила б на рівень критики не тільки конкретного пам'ятника, але і проблем скульптурного образу міста). Дискусія закінчилася тим, що пам'ятник був допрацьований, а відповіддю критикам з боку автора стало звинувачення їх у задрощах (Amirkhanian 2007). Згодом у місті був встановлений другий пам'ятник архітектору біля Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

Архітектоніка новин дає можливість говорити про механізми формування образів минулого в суспільній свідомості. Одночасно її аналіз дозволяє з'ясувати не тільки те, що хотіли висловити ініціатори створення місця пам'яті та автори повідомлень, але й те, що було відсунуто на другий план. У сучасних ЗМІ спостерігається відмова від пошуку та висвітлення експертної оцінки щодо місць пам'яті. У повідомленнях регіональних ЗМІ все ж таки час від часу згадується думка експертів (наприклад, про значення увічнення пам'яті Г. Сковороди висловився письменник та головний редактор журналу «Березіль» Ю. І. Стадниченко (Romanovskiy 1992), а про роль О. Алчевського – голова Харківського відділення Національної спілки краєзнавців

професор С. М. Куделко (Dikan' 2004). В інших ситуаціях авторами публікацій ставали експерти та замовники пам'ятників, чії публікації відрізнялися інтенцією підкреслити історичні заслуги осіб, чия пам'ять увічнюється, наголосити на обов'язку пам'яті та продовженні славних традицій, а також сформуванню значення місця пам'яті для іміджу міста (Bobin 2000; Posokhov 2003). Проте з поширенням електронних ЗМІ роль експертної думки майже знівельовалася, особливо це помітно на тлі великого масиву публікацій, які нерідко містять поверхову чи навіть викривлену інформацію стосовно певних сторінок минулого. На жаль, професійні історики, літературознавці, мистецтвознавці та експерти з інших галузей, які можуть продемонструвати глибину наукової рефлексії та результати професійного вивчення історичних подій та акторів, воліють не висловлюватися щодо комеморативних заходів. Фактично сьогодні спостерігається очевидний розрив між науковою історією та соціально орієнтованим історієписанням, а також дискредитація професійної історіографії, що зумовлено такою політикою пам'яті, яка не передбачає участь у її виробленні незалежних спільнот експертів (Posokhov 2017, 277-91).

Дивно, але на другий план у сучасних медійних повідомленнях про відкриття пам'ятників часто відсувається навіть інформація про особу, чия пам'ять увічнюється. Публікації, в яких головною темою є саме сторінки біографії історичних акторів, їхні заслуги та значення їхньої діяльності для міста становлять радше виняток (Buriakovskaia 2005; L'vov 2002; Taranenko 2005). Правилком же на сьогодні для повідомлень електронних ЗМІ стала форма стислої довідки про особу чи подію, яка подається наприкінці публікацій (як правило, меншим шрифтом). Можливо, це зумовлено впевненістю авторів, що сьогодні людині з Інтернетом у смартфоні легко віднайти будь-яку інформацію. Втім, на нашу думку, така форма подачі матеріалу впливає не тільки на імідж «героїв», чия пам'ять увічнюється, але нівелює значення питання, кому і за що встановлюються пам'ятники, формує певну меморіальну культуру.

Складно переоцінити важливість інформаційного резонансу щодо встановлення монументів для формування пам'яті. Проте після гучного відкриття пам'ятників не менш важливо підтримувати «гарячу пам'ять». Цю функцію беруть на себе повідомлення ЗМІ, де згадуються ті чи ті пам'ятники, висвітлюються комеморативні заходи. Особливо важливу роль ЗМІ відіграють у формуванні комеморативних практик, які приурочені до нових свят та пам'ятних дат. Фактично можна казати про те, що саме інформаційний резонанс про ці події сприяє

формуванню сталих комеморативних традицій (Khar'kovchane ukrasiat pamiatnik 2016). Проте, на жаль, увага медіа до комеморативних заходів, як уже зазначалося, часто зумовлена лише участю представників влади у процесі вшанування пам'яті.

Архітектоніка повідомлень про відзначення «днів пам'яті» та свят нагадує повідомлення про відкриття пам'ятників та меморіалів. Прикладом може бути висвітлення мітингів, присвячених річницям виводу військ з Афганістану. Зокрема, повідомлення про цю подію у провладних ЗМІ незмінно розпочинаються з називання присутніх офіційних осіб та прямої мови представників місцевої влади, які озвучують зобов'язання влади соціально захищати інтереси ветеранів Афганістану та берегти пам'ять про ті події, і тільки після цього слово надається керівникам громадських організацій ветеранів (Angorskaia 2012; Vozlozheniem tsvetov k pamiatniku 2019). При цьому складається враження, що саме санкція влади дає «право» події бути висвітленою¹¹. Підтверджує цю думку спостереження, що комеморативні заходи з нагоди введення військ до Афганістану (25 грудня), якщо на них не були присутні представники влади, не отримують висвітлення у ЗМІ.

Подібна ситуація склалася і з увічненням пам'яті чорнобильців. Меморіальні заходи з нагоди Дня пам'яті Чорнобильської трагедії (26 квітня), у яких беруть участь представники влади, висвітлюються у ЗМІ ширше, ніж подібні заходи до Дня вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (14 грудня) (U Kharkovi «zakvitly» pam'iatnyku 2016; V Nemyshlianskom raione 2018), попри те, що остання пам'ятна дата більш оптимістична, оскільки увічне подвиг ліквідаторів, а не пам'ять про трагедію.

Актуалізують пам'ять і повідомлення, що мають просвітницький та розважальний характер. Останнім часом кількість таких публікацій зростає. Втім, зазначимо, що просвітницькі цілі переслідує доволі незначна частина авторів цих матеріалів. Як приклад можна назвати статтю у «Status Quo» про харківські пам'ятники XXI ст., автор якої мав на меті довести, що значна кількість творів скульптурного мистецтва Харкова присвячена представникам науки, культури та діячам козацької доби. На підтвердження цієї думки читачам була запропонована цікава інфографіка з добіркою пам'ятників (Novye pamiatniki Khar'kova 2017). На нашу думку, такі публікації важливі з огляду на те, що вони привчають сприймати місця пам'яті не в політизованій площині, а змушують замислюватися над образом міста в цілому.

¹¹ Хоча незалежні ЗМІ активно змінюють цю практику (V Khar'kove pochtili pamiat' voinov-internationalistov 2016).

Проте більшість подібних публікацій виконує суто розважальну функцію. Це зумовлює і добір пам'ятників, про які йдеться, і характер інформації про них. Це здебільшого статті про «дивні», «кумедні» та «оригінальні» пам'ятники Харкова, які з'являються не тільки в регіональних, але й у всеукраїнських ЗМІ (Samye strannye pamiatniki Khar'kova 2018; Bairachna 2018; Ot indiiskikh bozhestv 2013).

Вочевидь, ці публікації сприяють розвиткові туризму в регіоні, створюючи цікавий образ міста. З другого боку, вони виконують функцію м'якої критики, зараховуючи пам'ятники до переліку монументів, «позбавлених смаку», як це було з пам'ятником Незалежності в Харкові (Nash pamiatnik 2009), встановленим у 2001 році (до речі, пам'ятник врешті був демонтований та замінений іншим монументом). Водночас ці публікації сприяють формуванню та закріпленню міських міфів про пам'ятники. Унаслідок цього, наприклад, розважальні історії про «мандри» пам'ятника В. Н. Каразіну заступають у суспільній свідомості історичну роль засновника Харківського університету. Фактично формується певний дискурс, який спонукає публічних істориків і краєзнавців (у відповідь на читацький інтерес) виступати у ролі міфотворців (Strel'nik 2018).

Одночасно негативно впливає на формування колективної пам'яті спрямованість ЗМІ на сенсацію та скандал. Особливо це помітно на рівні назв публікацій, які повинні «змусити» читачів зацікавитися матеріалом. При цьому часто саме політична складова пам'яті скандалізується, хоча зміст таких повідомлень не має критичного характеру. Наведемо кілька прикладів: «В Харькове снесли памятник Независимости Украины. Народ устал от “покращения”»? (V Khar'kove snesli pamiatnik 2012); «Скандальный памятник скоро откроют в Харькове» (Skandal'nyi pamiatnik 2018); «Политическая любовь. В Харькове отметили День влюблённых» (Politicheskaia liubov' 2011).

Іншим наслідком цієї інтенції став сталий інтерес представників ЗМІ до помилок, яких припустилися під час встановлення пам'ятників. Цікаво, що близько дванадцяти повідомлень про встановлення пам'ятника Л. Гурченко в Харкові у своїй назві мали згадку про граматичні помилки (Na Ukraine odkryli 2018), не рахуючи тих повідомлень, які були присвячені лише цій проблемі.

З другого боку, кількість публікацій про вандалізм щодо пам'ятників перевищує повідомлення про їхнє відкриття¹², і це стосується не тільки пам'ятників із політичним підтекстом (V Khar'kovi poshkodyly biust 2017). Власне проблема висвітлення фактів вандалізму щодо пам'ятників заслуговує на окрему розвідку. Проте цікаво відзначити, що

¹² Наприклад, пам'ятник Олександрі Невському в Харкові.

єдині повідомлення на каналі BBC, що стосуються пам'ятників Харкова присвячені саме подіям руйнування пам'ятників та реакції влади на ці дії (U Kharkovi poznosyly pam'iatnyky 2015; U Kharkovi znesly naibil'shohe Lenina 2014).

Гострота боротьби навколо пам'ятників, посилена емоційність навіть інформаційних повідомлень сприяє існуванню дуже різкої форми критики щодо меморіальних ініціатив влади та інших агентів пам'яті. Ювілей Харківського університету та перенесення пам'ятника В. Н. Каразіну до входу в університет спричинили низку «викривальних» публікацій у пресі з приводу ролі засновника університету (Vovk 2016, 183-5; Posokhov 2015, 64-93) та дискусію, яка отримала назву «культурний скандал» (Shekera 2003). Особливого запалу набула критика з приводу встановлення пам'ятника Л. Гурченко в Харкові. З одного боку, ці публікації своїми висловлюваннями («пам'ятник Гурченко вилупився з личинки Кернеса» (Pamiatnik Liudmyle Gurchenko 2018), «жлоби поставили монумент образу жлобства» (Liusie vid bratvy 2018) ображають пам'ять співачки та почуття її прихильників, з другого боку, така критика не досягає мети – вона потенційно не спроможна сприяти формуванню соціальної консолідації. Більше того, деякі метафори (наприклад, «кернесанс» (Pavlenko 2018) та історії політичного протистояння стають частиною міських міфів про пам'ятники, транслюючись через гідів (для яких статті у ЗМІ стають часто єдиними джерелами інформації) на ринок внутрішнього туризму, і в цій формі вони радше виконують розважальну функцію, ніж змушують містян замислитися про «місцевих героїв».

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що твердження про надвисокий рівень інструменталізації пам'яті та ескалації історичної політики в сучасному українському суспільстві (Kas'ianov 2018, 8-9) стало аксіоматичним. При цьому очікувати відмови влади від використання пам'яті як ідеологічного ресурсу не доводиться. Потрібно шукати інших шляхів протидії інструменталізації минулого, серед яких саме публікації ЗМІ спроможні відігравати ключову роль.

Важливі кроки на цьому шляху вже здійснюються. Автори та редакції газет (особливо регіональних) усвідомлюють та підкреслюють роль власних публікацій у «формуванні суспільної думки» щодо «необхідності» увічнення пам'яті¹³. Публікації в незалежних та опозиційних владі ЗМІ практикують нові способи подачі інформації про пам'ятники, у центрі якої перебувають не представники влади,

¹³ Наприклад, підкреслення ролі висвітлення (з 1989 р.) трагедії у Дробицькому Яру (Kholmanskaia 2005).

але агенти пам'яті та їхні мотиви увічнення певних діячів минулого. З другого боку, вони практикують розширення тематичного спектра публікацій, торкаються питань про процес ухвалення рішення щодо встановлення пам'ятників, тим самим формуючи нову культуру пам'яті в Україні (Kas'ianov 2018, 49).

Проте одночасно спостерігаються і негативні тенденції. Домінування електронних ЗМІ з їхньою орієнтацією на швидкість висвітлення подій та «сенсаційність» викладу, кількісна перевага негативних повідомлень про місця пам'яті, відмова від спеціалізації журналістів на меморіальних питаннях (як це було, наприклад, у друкованих регіональних ЗМІ) часто призводять до того, що джерелом для журналістів стає лише інформація з сайтів міської чи обласної рад. До речі, на думку деяких дослідників, саме «сенсаційність» та політична заостреність матеріалів відвертає від співпраці зі ЗМІ професійних істориків (хоча це не знімає частки відповідальності з них) (Udod 2017, 4-14).

Важливою умовою для зміни ситуації є усвідомлення ролі ЗМІ в організації широкого суспільного діалогу з проблем меморіальних ініціатив, того діалогу, який би виходив за межі інтересів окремих політичних чи професійних співтовариств та сприяв усвідомленню того, що пам'ятники є не лише ідеологічним ресурсом чи інструментом символічного маркування території, але й засобом створення образу міста, який може бути привабливим чи навпаки. Значною мірою від цього образу залежить подальша доля і міста, і його мешканців.

References / Бібліографія

Amirkhanian, N. Pamiatnik Beketovu poiavitsia pered KhISI. *Vechernii Khar'kov*, 15 ianvaria, 2007. Available at: <<https://vecherniy.kharkov.ua/news/8345/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Амирханян, Н. Памятник Бекетову появится перед ХИСИ. *Вечерний Харьков*, 15 января, 2007. Available at: <<https://vecherniy.kharkov.ua/news/8345/>> [Accessed: 11 December 2019].

Angorskaia, L. V Khar'kove pochtily pamiat' pogibshih v Afganistane: moleben i vozlozhenie tsvetov. *RedPost. Gorodskoi dozor*, 15 fevralia, 2012. Available at: <<http://dozor.kharkov.ua/1000981/zhizn/obwestvo/1104415.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Ангорская, Л. В Харькове почтили память погибших в Афганистане: молебен и возложение цветов. *РедПост. Городской дозор*,

15 февраля, 2012. Available at: <<http://dozor.kharkov.ua/1000981/zhizn/obwestvo/1104415.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Vairachna, Iu. Zakokhani u fontani, «vukha KDB» i skrypal' na dakhu. Iz zhittia kharkivs'kykh pam'iatnykiv. *Ukrinform*, 13 travnia, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2456438-zakohani-u-fontanivuha-kdb-i-skrupal-na-dahu-iz-zitta-harkivskih-pamatnikiv.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Байрачна, Ю. Закохані у фонтані, «вуха КДБ» і скрипаль на даху. Із життя харківських пам'ятників. *Ukrinform*, 13 травня, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2456438-zakohani-u-fontanivuha-kdb-i-skrupal-na-dahu-iz-zitta-harkivskih-pamatnikiv.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Bakirov, V. S., Katrych, V. O., Azarienkov, M. O., Nazyrov, Z. F. ta in. *Informatsiino-analitychni materialy za pidsumkamy 2016/2017 navchal'noho roku. Kharkivs'kyi natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina*. Kharkiv, 2017. (In Ukrainian)

Бакіров, В. С., Катрич, В. О., Азаренков, М. О., Назиров, З. Ф. та ін. *Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками 2016 / 2017 навчального року. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2017.

Bitner, A. Khar'kov zastaviat novymi pamiatnikami: v gorode poiavitsia eshche 5 monumentov. *Vgorode*, 7 avgusta, 2011. Available at: <<https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/68262/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Битнер, А. Харьков заставят новыми памятниками: в городе появятся еще 5 монументов. *Vgorode*, 7 августа, 2011. Available at: <<https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/68262/>> [Accessed: 11 December 2019].

Bobin, V. Sdelannoe im zabyt' nevozmozhno. *Sloboda*, 6 oktiabria, 2000. (In Russian)

Бобин, В. Сделанное им забыть невозможно. *Слобода*, 6 октября, 2000.

Buriakovskaia, T. V Khar'kove otkryt pamiatnik Petru Shironinu. *Vremia*, 7 maia, 2005. (In Russian)

Буряковская, Т. В Харькове открыт памятник Петру Широнину. *Время*, 7 мая, 2005.

Dikan', F. V Khar'kove otkrylsia pamiatnik Alekseiu Alchevskomu. *MediaPort*, 23 avgusta, 2004. Available at: <<https://www.mediaport.ua/news/>

city/16368/v_harkove_otkryilsya_pamyatnik_alekseyu_alchevskomu__obnovleno_> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Дикань, Ф. В Харькове открылся памятник Алексею Алчевскому. *MediaPort*, 23 августа, 2004. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/16368/v_harkove_otkryilsya_pamyatnik_alekseyu_alchevskomu__obnovleno_> [Accessed: 11 December 2019].

Gush, Iu. Iakym bude pam'iatnyk geroiam Nebesnoi Sotni – zalezhyt' vid usikh. *Spravzhnia varta*, 23 sichnia, 2017. Available at: <<https://varta.kharkov.ua/news/city/1127761>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Гуш, Ю. Яким буде пам'ятник героям Небесної Сотні – залежить від усіх. *Справжня варта*, 23 січня, 2017. Available at: <<https://varta.kharkov.ua/news/city/1127761>> [Accessed: 11 December 2019].

Kak vybirali glavnoe «odoroblo» Khar'kova. *Nakipelo*, 3 fevralia, 2017. Available at: <<https://nakipelo.ua/kak-vybirali-glavnoe-odoroblo-harkova/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Как выбирали главное «одоробло» Харькова. *Накунело*, 3 февраля, 2017. Available at: <<https://nakipelo.ua/kak-vybirali-glavnoe-odoroblo-harkova/>> [Accessed: 11 December 2019].

Kas'ianov, H. (red.). *Polityka i pam"iat'. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do s'ohodni*. L'viv, 2018. (In Ukrainian)

Касьянов, Г. (ред.). *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів, 2018.

Khar'kov ne khochet stroit' v gorode Memorial zhertvam golodomora. *Podrobnosti*, 19 marta, 2007. Available at: <<https://podrobnosti.ua/406860-harkov-ne-hochet-stroit-v-gorode-memorial-zhertvam-golodomora.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Харьков не хочет строить в городе Мемориал жертвам голодомора. *Подробности*, 19 марта, 2007. Available at: <<https://podrobnosti.ua/406860-harkov-ne-hochet-stroit-v-gorode-memorial-zhertvam-golodomora.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Khar'kovchane ukrasiat pamiatnik Grigoriuu Skovorode tsvetami. *Kharkiv Today*, 7 noiabria, 2016. Available at: <<https://2day.kh.ua/harkovchane-ukrasyat-pamyatnik-grigoriyu-skovorode-tsvetami/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Харьковчане украсят памятник Григорию Сковороде цветами. *Kharkiv Today*, 7 ноября, 2016. Available at: <<https://2day.kh.ua/harkovchane-ukrasyat-pamyatnik-grigoriyu-skovorode-tsvetami/>> [Accessed: 11 December 2019].

Khar'kovskii gradsovet prinial reshenie vynesiti na povtornoe rassmotrenie proekt ustanovki pamiatnika arhitektoru A. Beketovu. *Status Quo*, 28 oktiabria, 2006. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/28.10.2006/harkovskij_gradsovet_prinyal_reshenie_vynesti_na_povtornoe_rassmotrenie_proekt_ustanovki_pamyatnika/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Харьковский градсовет принял решение вынести на повторное рассмотрение проект установки памятника архитектору А. Бекетову. *Status Quo*, 28 октября, 2006. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/28.10.2006/harkovskij_gradsovet_prinyal_reshenie_vynesti_na_povtornoe_rassmotrenie_proekt_ustanovki_pamyatnika/> [Accessed: 11 December 2019].

Kholmanskaia, L. Tragediia, zapечатlennaia v kamne. *Vechernii Khar'kov*, 23 avgusta, 2005. (In Russian)

Холманская, Л. Трагедия, запечатленная в камне. *Вечерний Харьков*, 23 августа, 2005.

Kolesnik, V. Arkhitektor bez mesta. *MediaPort*. 2006. Available at: <http://www.media-objektiv.com/pages.php?gazeta_id=234&material_id=16&page=2> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Колесник, В. Архитектор без места. *MediaPort*. 2006. Available at: <http://www.media-objektiv.com/pages.php?gazeta_id=234&material_id=16&page=2> [Accessed: 11 December 2019].

Korsunskii, V. Zhil, kak uchil, i uchil, kak zhil. *Vremia*, 4 sentiabria, 1992. (In Russian)

Корсунский, В. Жил, как учил, и учил, как жил. *Время*, 4 сентября, 1992.

Kozachenko, P. Kakie pamiatniki khotiat ustanovit' khar'kovchane. *RedPost. Gorodskoi dozor*, 10 iulia, 2013. Available at: <<http://dozor.kharkov.ua/news/social/1141242.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Козаченко, П. Какие памятники хотят установить харьковчане. *РедПост. Городской дозор*, 10 июля, 2013. Available at: <<http://dozor.kharkov.ua/news/social/1141242.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Kutnova, Ie., Lukhanin, I. U Kharkovi vidkryly pam'iatnyk Hryhoriuu Skovorodi. *Khar'kovskie izvestiia*, 9 zhovtnia, 2012. Available at: <<http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/381/1123812.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Кутнова, Є., Лукханін, І. У Харкові відкрили пам'ятник Григорію Сковороді. *Харьковские известия*, 9 жовтня, 2012. Available at: <<http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/381/1123812.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Kuzubov, D. Letiashchie zhuravli iz stali. V Khar'kove prezentovali proekt pamiatnika Geroiam Nebesnoi Sotni. *Kharkiv Today*, 23 maia, 2018. Available at: <<https://2day.kh.ua/letyashhie-zhuravli-iz-stali-v-harkove-prezentovali-proekt-pamyatnika-geroyam-nebesnoj-sotni/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Кузубов, Д. Летящие журавли из стали. В Харькове презентovali проект памятника Героям Небесной Сотни. *Kharkiv Today*, 23 мая, 2018. Available at: <<https://2day.kh.ua/letyashhie-zhuravli-iz-stali-v-harkove-prezentovali-proekt-pamyatnika-geroyam-nebesnoj-sotni/>> [Accessed: 11 December 2019].

L'vov, A. Okazyvaetsia pamiatnik Lomonosovu, otkrytyi vchera v Khar'kove, 13 let prolezhal na sklade. *Vremia*, 26 ianvaria, 2002. (In Russian)

Львов, А. Оказывается памятник Ломоносову, открытый вчера в Харькове, 13 лет пролежал на складе. *Время*, 26 января, 2002.

Logvunenکو, L. Skorбота v ochah angela. *Slobids'kyi Kraj*, 26 grudnia, 1995. (In Ukrainian)

Логвиненко, Л. Скорбота в очах ангела. *Слобідський Край*, 26 грудня, 1995.

Liusie vid bratvy: Komu naspravdi Kernes postaviv pam'iatnyk u skveri Gurchenko. *Depo Khar'kov*, 20 lypnia, 2018. Available at: <<https://kh.depo.ua/ukr/kh/lyusyie-vid-bratvi-komu-naspravdi-kernes-postaviv-pam-yatnik-u-skveri-gurchenko-foto-20180720809277>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Люсе від братви: Кому насправді Кернес поставив пам'ятник у сквері Гурченко. *Деро Харьков*, 20 липня, 2018. Available at: <<https://kh.depo.ua/ukr/kh/lyusyie-vid-bratvi-komu-naspravdi-kernes-postaviv-pam-yatnik-u-skveri-gurchenko-foto-20180720809277>> [Accessed: 11 December 2019].

Makarenko, G. U Kharkovi obyraiut' proekt arkhitekturnogo kompleksu pro kosmichni zaslugy. *S'ohodni*, 11 veresnia, 2015. Available at: <<https://www.segodnya.ua/regions/kharkov/v-harkove-vybirayut-proekt-arhitekturnogo->

kompleksa-o-kosmicheskikh-zaslugah-651144.html> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Макаренко, Г. У Харкові обирають проєкт архітектурного комплексу про космічні заслуги. *Сьогодні*, 11 вересня, 2015. Available at: <<https://www.segodnya.ua/regions/kharkov/v-harkove-vybirayut-proekt-arhitekturnogo-kompleksa-o-kosmicheskikh-zaslugah-651144.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Mirer, P. Bezymiannyi konkurs. Kak vybirali proekt pamiatnika Sviashchennomucheniku Aleksandru? *MediaPort*, 23 gekabria, 2009. Available at: <<http://www.mediaport.ua/news/city/68386>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Мирер, П. Безымянный конкурс. Как выбирали проєкт памятника Священномученику Александру? *MediaPort*, 23 декабрия, 2009. Available at: <<http://www.mediaport.ua/news/city/68386>> [Accessed: 11 December 2019].

Moskvina, I. 50-ia parallel' v Khar'kove – «makushka zemli» ili bassein s sharom. *MediaPort*, 15 dekabria, 2004. Available at: <<http://www.mediaport.ua/news/city/19975>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Москвина, И. 50-я параллель в Харькове – «макушка земли» или бассейн с шаром. *MediaPort*, 15 декабрия, 2004. Available at: <<http://www.mediaport.ua/news/city/19975>> [Accessed: 11 December 2019].

Na Ukraine odkryli pamiatnik Gurchenko s orfograficheskimi oshibkami. *Lenta.ru*, 20 iiulia, 2018. Available at: <<https://lenta.ru/news/2018/07/20/gurchenko/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

На Украине открыли памятник Гурченко с орфографическими ошибками. *Lenta.ru*, 20 июля, 2018. Available at: <<https://lenta.ru/news/2018/07/20/gurchenko/>> [Accessed: 11 December 2019].

Narizhna, L. Pamiatnik na ploshchadi Svobody: sud priznal konkurs proektov nezakonnyim. *MediaPort*, 29 marta, 2017. Available at: <<https://www.mediaport.ua/pamyatnik-na-ploshchadi-svobody-sud-priznal-konkurs-proektov-nezakonnym>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Нарижна, Л. Памятник на площади Свободы: суд признал конкурс проєктов незаконным. *MediaPort*, 29 марта, 2017. Available at: <<https://www.mediaport.ua/pamyatnik-na-ploshchadi-svobody-sud-priznal-konkurs-proektov-nezakonnym>> [Accessed: 11 December 2019].

Narizhna, L. V Khar'kove odkryli vystavku proektov pamiatnika Geroev Nebesnoi sotni. *MediaPort*. 24 ianvaria, 2017. Available at: <<https://www>.

mediaport.ua/v-harkove-otkryli-vystavku-proektov-pamyatnika-geroev-nebesnoy-sotni> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Нарижна, Л. В Харькове открыли выставку проектов памятника Героев Небесной сотни. *MediaPort*, 24 января, 2017. Available at: <<https://www.mediaport.ua/v-harkove-otkryli-vystavku-proektov-pamyatnika-geroev-nebesnoy-sotni>> [Accessed: 11 December 2019].

Nash pamiatnik Nezavisimosti nazvali aliapovatym. *Vremia*, 28 noiabria, 2009. (In Russian)

Наш памятник Независимости назвали аляповатым. *Время*, 28 ноября, 2009.

Novye pamiatniki Khar'kova: gde, komu i pochemu? *Status Quo*, 21 avgusta, 2017. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/teksty/21.08.2017/novye_pamyatniki_harkova_gde_komu_i_pochemu/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Новые памятники Харькова: где, кому и почему? *Status Quo*, 21 августа, 2017. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/teksty/21.08.2017/novye_pamyatniki_harkova_gde_komu_i_pochemu/> [Accessed: 11 December 2019].

Obshchestvennost' dolzhna vybrat' proekt pamiatnika geroiam ATO v Khar'kove, kotoryi udovletvorit bol'shinstvo. *Interfaks-Ukraina*, 15 noiabria, 2016. Available at: <<https://interfax.com.ua/news/general/384074.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Общественность должна выбрать проект памятника героям АТО в Харькове, который удовлетворит большинство. *Интерфакс-Украина*, 15 ноября, 2016. Available at: <<https://interfax.com.ua/news/general/384074.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Ot indiiskikh bozhestv do shveinoi mashinki: kakie zabavnye pamiatniki vstrechaiutsia na ulitsakh Khar'kova. *057.ua*, 21 avgusta, 2013. Available at: <<https://www.057.ua/news/365379/ot-indijskih-bozestv-do-svejnoj-masinki-kakie-zabavnye-pamatniki-vstrecautsa-na-ulicah-harkova-foto>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

От индийских божеств до швейной машинки: какие забавные памятники встречаются на улицах Харькова. *057.ua*, 21 августа, 2013. Available at: <<https://www.057.ua/news/365379/ot-indijskih-bozestv-do-svejnoj-masinki-kakie-zabavnye-pamatniki-vstrecautsa-na-ulicah-harkova-foto>> [Accessed: 11 December 2019].

Otkrytie pamiatnika Il'e Mechnikovu v Khar'kove perenositsia na polgoda. *Mediaport*, 9 aprelia, 2004. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/23169/otkryitie_pamyatnika_ile_mechnikovu_v_harkove_perenositsya_na_polgoda> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Открытие памятника Илье Мечникову в Харькове переносится на полгода. *Mediaport*, 9 апреля, 2004. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/23169/otkryitie_pamyatnika_ile_mechnikovu_v_harkove_perenositsya_na_polgoda> [Accessed: 11 December 2019].

Pam'iatnyk heroiam ATO u Khar'kovi maie buty odyn iak symvol iednannia – Svitlychna. *Ukrinform*, 20 sichnia, 2017. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2160208-pamatnik-geroam-ato-u-harkovi-mae-buti-odin-ak-simvol-ednanna-svitlicna.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Памятник героям АТО у Харкові має бути один як символ єднання – Світлична. *Укрінформ*, 20 січня, 2017. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2160208-pamatnik-geroam-ato-u-harkovi-mae-buti-odin-ak-simvol-ednanna-svitlicna.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Pamiatnik Liudmile Gurchenko vylupilsia iz «lichinki Kernesa» – istorik. *Antikor*, 20 iiulia, 2018. Available at: <http://antikor.com.ua/articles/248912-pamjatnik_ljudmile_gurchenko_vylupilsja_iz_lichinki_kernesa__istorik> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Памятник Людмиле Гурченко вылупился из «личинки Кернеса» – историк. *Антикор*, 20 июля, 2018. Available at: <http://antikor.com.ua/articles/248912-pamjatnik_ljudmile_gurchenko_vylupilsja_iz_lichinki_kernesa__istorik> [Accessed: 11 December 2019].

Pamiatnik pokroviteliu Khar'kova otkryli i osvياتili na rekonstruirovannoii Aleksandrovskoii ploschadi. *Status Quo*, 23 avgusta, 2010. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/23.08.2010/pamyatnik_pokrovitelyu_harkova_otkryli_i_osvyatili_na_rekonstruirovannoii_aleksandrovskoii_ploschadi/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Памятник покровителю Харькова открыли и освятили на реконструированной Александровской площади. *Status Quo*, 23 августа, 2010. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/23.08.2010/pamyatnik_pokrovitelyu_harkova_otkryli_i_osvyatili_na_rekonstruirovannoii_aleksandrovskoii_ploschadi/> [Accessed: 11 December 2019].

Pamiatnik professoru L. Girshmanu otkryt na territorii 14-i gorodskoi oftal'mologicheskoi kliniki v Khar'kove. *Status Quo*, 15 oktiabria, 2009.

Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/15.10.2009/pamyatnik_professoru_l_girshmanu_otkryt_na_territorii_14_j_gorodskoj_ofthalmologicheskoi_kliniki_v/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)
Памятник профессору Л. Гиришману открыт на территории 14-й городской офтальмологической клиники в Харькове. *Status Quo*, 15 октября, 2009. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/15.10.2009/pamyatnik_professoru_l_girshmanu_otkryt_na_territorii_14_j_gorodskoj_ofthalmologicheskoi_kliniki_v/> [Accessed: 11 December 2019].

Pamiatniki L. Girshmanu i L. Kurbasu planiruetsia ustanovit' v Khar'kove. *Status Quo*, 11 iunija, 2009. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/11.06.2009/pamyatniki_l_girshmanu_i_l_kurbasu_planiruetsia_ustanovit_v_harkove/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)
Памятники Л. Гиришману и Л. Курбасу планируется установить в Харькове. *Status Quo*, 11 июня, 2009. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/11.06.2009/pamyatniki_l_girshmanu_i_l_kurbasu_planiruetsia_ustanovit_v_harkove/> [Accessed: 11 December 2019].

Pamiatniki uchenym D. Bagaleiu i A. Liapunovu otkryli v Khar'kove. *Status Quo*, 17 noiabria, 2010. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/17.11.2010/pamyatniki_uchenym_dbagaleyu_i_alyapunovu_otkryli_v_harkove/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)
Памятники ученым Д. Багалею и А. Ляпунову открыли в Харькове. *Status Quo*, 17 ноября, 2010. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/17.11.2010/pamyatniki_uchenym_dbagaleyu_i_alyapunovu_otkryli_v_harkove/> [Accessed: 11 December 2019].

Pavlenko, E. Khar'kov, Liusia, «Kernessans». Pochemu nas tak besit pamiatnik Gurchenko? *Ob'ektiv*, 23 iulia, 2018. Available at: <<https://www.objectiv.tv/subjectively/2018/07/23/harkov-lyusya-kernessans-pochemu-nas-tak-besit-pamyatnik-gurchenko/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Павленко, Е. Харьков, Люся, «Кернессанс». Почему нас так бесит памятник Гурченко? *Объектив*, 23 июля, 2018. Available at: <<https://www.objectiv.tv/subjectively/2018/07/23/harkov-lyusya-kernessans-pochemu-nas-tak-besit-pamyatnik-gurchenko/>> [Accessed: 11 December 2019].

Pervomu zamestiteliu Kernesa ponravilsia proekt pamiatnika Geroiam Nebesnoi sotni. *MediaPort*, 2 noiabria, 2018. Available at: <<https://>

www.mediaport.ua/pervomu-zamestitelyu-kernesa-ponravilsya-proekt-pamyatnika-geroyam-nebesnoy-sotni> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Первому заместителю Кернеса понравился проект памятника Героям Небесной сотни. *MediaPort*, 2 ноября, 2018. Available at: <<https://www.mediaport.ua/pervomu-zamestitelyu-kernesa-ponravilsya-proekt-pamyatnika-geroyam-nebesnoy-sotni>> [Accessed: 11 December 2019].

Pobeditelem blits-konkursa na luchshii pamiatnik sviashchennomucheniku Aleksandru stala skulptor A. Ivanova. *Status Quo*, 22 dekabria, 2009. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/22.12.2009/pobeditelem_blic_konkursa_na_luchshij_pamyatnik_svyaschennomucheniku_aleksandru_stala_skulptor_a/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)
Победителем блиц-конкурса на лучший памятник священномученику Александру стала скульптор А. Иванова. *Status Quo*, 22 декабря, 2009. Available at: <http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/22.12.2009/pobeditelem_blic_konkursa_na_luchshij_pamyatnik_svyaschennomucheniku_aleksandru_stala_skulptor_a/> [Accessed: 11 December 2019].

Politicheskaia liubov'. V Khar'kove otmetili Den' vlyublennykh. *MediaPort*, 14 fevralia, 2011. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/75736/politicheskaya_lyubov_v_harkove_otmetili_den_vlyublennykh> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Политическая любовь. В Харькове отметили День влюблённых. *MediaPort*, 14 февраля, 2011. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/75736/politicheskaya_lyubov_v_harkove_otmetili_den_vlyublennykh> [Accessed: 11 December 2019].

Posokhov, S. Kharkivs'ki studbativtsi. *Slobids'kyi krai [Sloboda Region]*, 18 kvitnia, 2003. (In Ukrainian)

Посохов, С. Харківські студбатівці. *Слобідський край*, 18 квітня, 2003.

Posokhov, S. I. «Neponiatnyi» VS «Neponiatyi» V. N. Karazin: kommentarii, remarki, apologiia. *Dialog so vremenem [Dialogue With Time]*, vyp. 51, 2015, s. 64-93. (In Russian)

Посохов, С. И. «Непонятный» VS «Непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология. *Диалог со временем*, вып. 51, 2015, с. 64-93.

Posokhov, S. I. Profesiini istoryky i polityka pam"iati v kharkivs'komu rehioni (doba nezaleznoi Ukrainy). U zb.: *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Istoryk na zlamakh istorii: dosvid perezhyvannia*. Dnipro, 2017, s. 277-291. (In Ukrainian)

Посохов, С. І. Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (доба незалежної України). У зб.: *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання*. Дніпро, 2017, с. 277-291.

Romanovskiy, V. I do pravnikov pryishov Skovoroda. *Vechirniy Kharkiv*, 28 travnia, 1992. (In Ukrainian)

Романовский, В. І до правників прийшов Сковорода. *Вечірній Харків*, 28 травня, 1992.

Samye strannye pamiatniki Khar'kova. *Status Quo*, 27 sentiabria, 2018. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/polezno_znat/27.09.2018/samye_strannye_pamyatniki_harkova_putevoditel/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian).

Самые странные памятники Харькова. *Status Quo*, 27 сентября, 2018. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/polezno_znat/27.09.2018/samye_strannye_pamyatniki_harkova_putevoditel/> [Accessed: 11 December 2019]

Shekera, S. V Khar'kove razgoraetsia kul'turnyi skandal. *MediaPort*, 10 dekabria, 2003. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/9627/v_harkove_razgoraetsya_kulturniy_skandal/> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian).

Шекера, С. В Харькове разгорается культурный скандал. *MediaPort*, 10 декабря, 2003. Available at: <https://www.mediaport.ua/news/city/9627/v_harkove_razgoraetsya_kulturniy_skandal/> [Accessed: 11 December 2019].

Skandal'nyi pamiatnik skoro otkroiut v Khar'kove. *Gorod X*, 18 iiulia, 2018. Available at: <<https://gx.net.ua/obshhestvo/region/skandalnyj-pamyatnik-na-dnyah-poyavitsya-v-harkove.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian).

Скандальный памятник скоро откроют в Харькове. *Город X*, 18 июля, 2018. Available at: <<https://gx.net.ua/obshhestvo/region/skandalnyj-pamyatnik-na-dnyah-poyavitsya-v-harkove.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Sklokina, I. Vshanutannia Nebesnoi Sotni ta zahyblykh v ATO na Skhodi ta Pivdni Ukrainy. *Historians*. 2018. Available at: <<http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2545-irina-sklokina-vshanutannya-nebesnoji-sotni-ta-zagiblikh-v-ato-na-skhodi-ta-pivdni-ukrajini>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Склокіна, І. Вшанування Небесної Сотні та загиблих в АТО на Сході та Півдні України. *Historians*. 2018. Available at: <<http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2545-irina-sklokina-vshanutannya-nebesnoji-sotni-ta-zagiblikh-v-ato-na-skhodi-ta-pivdni-ukrajini>> [Accessed: 11 December 2019].

Sobolevskii, V., Litvinov, V. Ukhodili na front batal'ony. *Vechernii Khar'kov*, 29 oktiabria, 1999. (In Russian)

Соболевский, В., Литвинов, В. Уходили на фронт батальоны. *Вечерний Харьков*, 29 октября, 1999.

Sokolova, A. V Khar'kove prodlili konkurs proektov pamiatnika Geroiam Nebesnoi sotni. *MediaPort*, 25 noiabria, 2016. Available at: <<https://www.mediaport.ua/v-harkove-prodlili-konkurs-proektov-pamyatnika-geroyam-nebesnoy-sotni>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Соколова, А. В Харькове продлили конкурс проектов памятника Героям Небесной сотни. *MediaPort*, 25 ноября, 2016. Available at: <<https://www.mediaport.ua/v-harkove-prodlili-konkurs-proektov-pamyatnika-geroyam-nebesnoy-sotni>> [Accessed: 11 December 2019].

Strel'nik, I. Pamiatnik Nezavisimosti preobrazil ploshchad' v Khar'kove. *Vechernii Khar'kov*, 22 avgusta, 2012. Available at: <<https://vecherniy.kharkov.ua/news/67635>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Стрельник, И. Памятник Независимости преобразил площадь в Харькове. *Вечерний Харьков*, 22 августа, 2012. Available at: <<https://vecherniy.kharkov.ua/news/67635>> [Accessed: 11 December 2019].

Strel'nik, I. Tri khar'kovskih pamiatnika dostoiny Knigi rekordov Ginnessa. *Vechernii Khar'kov*, 16 iulia, 2018. Available at: <<https://vecherniy.kharkov.ua/news/147210/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Стрельник, И. Три харьковских памятника достойны Книги рекордов Гиннеса. *Вечерний Харьков*, 16 июля, 2018. Available at: <<https://vecherniy.kharkov.ua/news/147210/>> [Accessed: 11 December 2019].

Stryiek, T. *Nevlovni katehorii: narysy pro istoriiu i polityku u suchasnykh Ukraini, Pol'shchi ta Rosii*. Kyiv, 2015. (In Ukrainian)

Стриєк, Т. *Невловні категорії: нариси про історію і політику у сучасних Україні, Польщі та Росії*. Київ, 2015.

Taranenko, M. Na postamenti – «marshal pisni». *Slobids'kyi krai*, 4 zhovtnia, 2001. (In Ukrainian)

Тараненко, М. На постаменті – «маршал пісні». *Слобідський край*, 4 жовтня, 2001.

Taranenko, M. Na vulytsi svogo imeni. *Slobids'kyi krai*, 23 serpnia, 2005. (In Ukrainian)

Тараненко, М. На вулиці свого імені. *Слобідський край*, 23 серпня, 2005.

Tarasova, L. I vechnyi boi dobra so zlom... *Vechernii Khar'kov*, 17 ianvaria, 1995. (In Russian)

Тарасова, Л. И вечный бой добра со злом... *Вечерний Харьков*, 17 января, 1995.

Tsentr Kharkova prykrasiat' bohyniu Nike. *UNIAN*, 28 chervnia, 2011. Available at: <<https://www.unian.ua/kharkiv/511842-tsentr-harkova-prikrasyat-bogineyu-nike-foto.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Центр Харкова прикрасять богинею Ніке. *УНІАН*, 28 червня, 2011. Available at: <<https://www.unian.ua/kharkiv/511842-tsentr-harkova-prikrasyat-bogineyu-nike-foto.html>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi «zakvitly» pam'iatnyku chornobyl'tsiam. *DepoKhar'kov*, 26 kvitnia, 2016. Available at: <<https://kh.depo.ua/rus/kh/u-harkovi-zakvitli-pam-yatniki-chornobiltsyam-26042016131300>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові «заквітли» пам'ятники чорнобильцям. *ДероХарьков*, 26 квітня, 2016. Available at: <<https://kh.depo.ua/rus/kh/u-harkovi-zakvitli-pam-yatniki-chornobiltsyam-26042016131300>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi poznosyly pam'iatnyku komunistychnym vozhdiam. *BBC news*, 11 kvitnia, 2015. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150411_kharkiv_monuments_rl> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові позносили пам'ятники комуністичним вождям. *BBC news*, 11 квітня, 2015. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150411_kharkiv_monuments_rl> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi vybraly naikrashchyi eskiz dlia pam'iatnyka Vysots'komu. *Korrespondent.net*, 11 lypnia, 2012. Available at: <<https://korrespondent.net/showbiz/1370640-v-harkove-vybrali-luchshij-eskiz-dlya-pamyatnika-vysockomu>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові вибрали найкращий ескіз для пам'ятника Висоцькому. *Korrespondent.net*, 11 липня, 2012. Available at: <<https://korrespondent.net/showbiz/1370640-v-harkove-vybrali-luchshij-eskiz-dlya-pamyatnika-vysockomu>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi vybraly pam'iatnyk Vysots'komu. *Ukrains'ka pravda*, 11 lypnia, 2012. Available at: <<https://www.pravda.com.ua/photo-video/2012/07/11/6968634/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові вибрали пам'ятник Висоцькому. *Українська правда*, 11 липня, 2012. Available at: <<https://www.pravda.com.ua/photo-video/2012/07/11/6968634/>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi vidkryly pam'iatnyk vydatnomu uchenomu-kryminalistu. *DepoKharkiv*, 19 kvitnia, 2019. Available at: <<https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-vidkrili-pamyatnik-vidatnomu-uchenomu-kriminalistu-20190419951181>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові відкрили пам'ятник видатному ученому-криміналісту. *DepoХарків*, 19 квітня, 2019. Available at: <<https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-vidkrili-pamyatnik-vidatnomu-uchenomu-kriminalistu-20190419951181>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi vidnovyly pam'iatnyk Zhukovu. *РБК-Україна*, 6 travnia, 2018. Available at: <<https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/harkove-vosstanovili-pamyatnik-zhukovu-foto-1525618818.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові відновили пам'ятник Жукову. *РБК-Україна*, 6 травня, 2018. Available at: <<https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/harkove-vosstanovili-pamyatnik-zhukovu-foto-1525618818.html>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi vstanovleno skul'ptury studentiv meduniversytetu. *Ukrinform*, 16 chervnia, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2481472-u-harkovi-vstanovleno-skulpturi-studentiv-meduniversitetu.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові встановлено скульптури студентів медуніверситету. *Ukrinform*, 16 червня, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2481472-u-harkovi-vstanovleno-skulpturi-studentiv-meduniversitetu.html>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi z'iyavysia pam'iatnyk programistu. *Korespondent.net*, 6 zhovtnia, 2010. Available at: <<https://ua.korrespondent.net/ukraine/1123491-u-harkovi-zyavivysya-pamyatnik-programistu>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian).

У Харкові з'явився пам'ятник програмісту. *Korespondent.net*, 6 жовтня, 2010. Available at: <<https://ua.korrespondent.net/ukraine/1123491-u-harkovi-zyavivysya-pamyatnik-programistu>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi zatverdily eskiz monumenta «Zakhysnykam Ukrainy». *Ukrinform*, 19 serpnia, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2520611-u-harkovi-zatverdili-eskiz-monumenta-zahisnykam-ukraini.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

У Харкові затвердили ескіз монумента «Захисникам України». *Ukrinform*, 19 серпня, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2520611-u-harkovi-zatverdili-eskiz-monumenta-zahisnykam-ukraini.html>> [Accessed: 11 December 2019].

U Kharkovi znesly naibil'shoho Lenina Ukrainy. *BBC news*, 29 veresnia, 2014. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2014/09/140929_lenin_kharkiv_toppled_ag> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian).

У Харкові знесли найбільшого Леніна України. *BBC news*, 29 вересня, 2014. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2014/09/140929_lenin_kharkiv_toppled_ag> [Accessed: 11 December 2019].

Udod, O. A. Istorii ta istoryky u suchasnomu mediinomu prostori Ukrainy. U zb.: *Istyyk i vlada*. Kyiv, 2016. (In Ukrainian)

Удод, О. А. Історія та історики у сучасному медійному просторі України. У зб.: *Історик і влада*. Київ, 2016.

Udod, O. A. Istoryk iak publichnyi intelektual: ievropeis'kyi dosvid i ukrains'ki realii. *Kharkivs'kyi istoriohrafichnyi zbirnyk [Kharkiv Historiographical Review]*, vyp. 17, 2017, s. 4-14. (In Ukrainian)

Удод, О.А. Історик як публічний інтелектуал: європейський досвід і українські реалії. *Харківський історіографічний збірник*, вип. 17, 2017, с. 4-14.

V Khar'kove otkroiut semimetrovyi monument atamanu Sirku. *Newsroom*, 17 avgusta, 2017. Available at: <<https://newsroom.kh.ua/news/v-harkove-otkroyut-semimetrovyu-monument-atamanu-sirku>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове откроют семиметровый монумент атаману Сирку. *Newsroom*, 17 августа, 2017. Available at: <<https://newsroom.kh.ua/news/v-harkove-otkroyut-semimetrovyu-monument-atamanu-sirku>> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove otkryli pamiatnik Vladimiru Vysotskomu. *Khar'kovskie izvestiia*, 5 sentiabria, 2013. Available at: <<http://izvestia.kharkov.ua/SpecPro/hi-v-gor-rayonah/801/874/1145448.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове открыли памятник Владимиру Высоцкому. *Харьковские известия*, 5 сентября, 2013. Available at: <<http://izvestia.kharkov.ua/SpecPro/hi-v-gor-rayonah/801/874/1145448.html>> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove pochtily pamiat' voinov-internatsionalistov. *Nakupilo*, 15 fevralia, 2016. Available at: <<https://nakipelo.ua/uk/v-harkove-pochtili-pamyat-voinov-internatsionalistov/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове почтили память воинов-интернационалистов. *Накупило*, 15 февраля, 2016. Available at: <<https://nakipelo.ua/uk/v-harkove-pochtili-pamyat-voinov-internatsionalistov/>> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove poiavitsia pamiatnik voenam ATO. *057.ua*, 15 ianvaria, 2016. Available at: <<https://www.057.ua/news/1090077/v-harkove-poavitsa-pamatnik-voenam-ato>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове появится памятник воинам АТО. *057.ua*, 15 января, 2016. Available at: <<https://www.057.ua/news/1090077/v-harkove-poavitsa-pamatnik-voenam-ato>> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove poiavitsia tri novykh pamiatnika. *Kharkiv Today*, 21 dekabria, 2018. Available at: <<https://2day.kh.ua/v-harkove-poyavitsya-tri-novyh-pamyatnika/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове появится три новых памятника. *Kharkiv Today*, 21 декабря, 2018. Available at: <<https://2day.kh.ua/v-harkove-poyavitsya-tri-novyh-pamyatnika/>> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove snesli pamiatnik Nezavisimosti Ukrainy. Narod ustal ot «pokrashchennia»? *Fraza.ua*, 7 iiulia, 2012. Available at: <https://fraza.ua/foto/144405-v_harkove_snesli_pamyatnik_nezavisimosti_ukrainy_narod_ustal_ot_pokraschennya> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове снесли памятник Независимости Украины. Народ устал от «покрашчення». *Фраза.юа*, 7 июля, 2012. Available at: <https://fraza.ua/foto/144405-v_harkove_snesli_pamyatnik_nezavisimosti_ukrainy_narod_ustal_ot_pokraschennya> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove vozle universiteta Karazina postavili pamiatniki trem Nobelevskim laureatam. *Kharkiv Today*, 23 aprelia, 2016. Available at: <<https://2day.kh.ua/v-harkove-k-karazinu-prisoedinilis-tri-nobeljata/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове возле университета Каразіна поставили памятники трем Нобелевским лауреатам. *Kharkiv Today*, 23 апреля, 2016. Available at: <<https://2day.kh.ua/v-harkove-k-karazinu-prisoedinilis-tri-nobeljata/>> [Accessed: 11 December 2019].

V Kharkovi poshkodyly biust profesoru Mieshchaninovu. *Spravzhnia varta*, 11 bereznia, 2017. Available at: <<https://varta.kharkov.ua/news/city/1131453>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

В Харкові пошкодили бюст професору Мещанінову. *Справжня варт*, 11 березня, 2017. Available at: <<https://varta.kharkov.ua/news/city/1131453>> [Accessed: 11 December 2019].

V Nemyshlianskom raione vozlozhili tsvety k pamiatniku chernobyl'tsam. *RedPost. Gorodskoj dozor*, 14 dekabria, 2018. Available at: <<https://redpost.com.ua/news/social/1203990.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Немышлянском районе возложили цветы к памятнику чернобыльцам. *РедПост. Городской дозор*, 14 декабря, 2018. Available at: <<https://redpost.com.ua/news/social/1203990.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Veteran ATO o pamiatnike boitsam: Pobedivshii projekt ne otrazhaet podvig i ne vyzyvaet emocii. *Kharkiv Today*, 14 noiabria, 2016. Available at: <<https://2day.kh.ua/43128-veteran-ato-o-pamatnile-boyzam-ato-proekt-ne-otrazhaet-podvig-i-ne-vsyzivaet-emosiy/>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Ветеран АТО о памятнике бойцам: Победивший проект не отражает подвиг и не вызывает эмоций. *Kharkiv Today*, 14 ноября, 2016. Available at: <<https://2day.kh.ua/43128-veteran-ato-o-pamatnile-boyzam-ato-proekt-ne-otrazet-podvig-i-ne-vsivaet-emosiy/>> [Accessed: 11 December 2019].

Vovk, O. I. *Postat' Vasyliia Karazina v istoriografii*. Kharkiv, 2016. (In Ukrainian)

Вовк, О. І. *Постать Василя Каразіна в історіографії*. Харків, 2016.

Vozlozheniem tsvetov k pamiatniku voinam-internatsionalistam v Khar'kove pochtili pamiat' pogibshikh v Afganistane. *RedPost. Gorodskoj dozor*, 15 fevralia, 2019. Available at: <<https://redpost.com.ua/news/social/1206163.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

Возложением цветов к памятнику воинам-интернационалистам в Харькове почтили память погибших в Афганистане. *РедПост. Городской дозор*, 15 февраля, 2019. Available at: <<https://redpost.com.ua/news/social/1206163.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Iaroslavs'kyi podaruvav Kharkovu chervoyi pam'iatnyk. *UNIAN*, 17 lystopada, 2017. Available at: <<https://www.unian.ua/society/2249486-yaroslavskiy-podaruvav-harkovu-chergoviy-pamyatnik-foto.html>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Ярославський подарував Харкову черговий пам'ятник. *УНІАН*, 17 листопада, 2017. Available at: <<https://www.unian.ua/society/2249486-yaroslavskiy-podaruvav-harkovu-chergoviy-pamyatnik-foto.html>> [Accessed: 11 December 2019].

Za pamiatnik Geroiam Nebesnoi Sotni golosuiut onlain. *Nakipelo*, 5 fevralia, 2017. Available at: <<https://nakipelo.ua/uk/za-pamyatnik-geroyam-nebesnoj-sotni-golosujut-onlajn>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

За пам'ятник Героям Небесної Сотні голосують онлайн. *Накипело*, 5 февраля, 2017. Available at: <<https://nakipelo.ua/za-pamyatnik-geroyam-nebesnoj-sotni-golosuyut-onlajn/>> [Accessed: 11 December 2019].

Zhurzhenko, T. Vshanovuiuchy holod iak henotsyd: superechlyvi znachennia memorialiv zhertvam Holodomoru. *Ukraina Moderna*, 28 lystopada, 2015. Available at: <<http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Ukrainian)

Журженко, Т. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору. *Україна Модерна*, 28 листопада, 2015.

Available at: <<http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials>> [Accessed: 11 December 2019].

V Khar'kove odkryli pamiatnik izvestnomu arkhitektoru Alekseiu Beketovu. *Glavnoe. Novosti. Analitika*, 30 avgusta, 2016. Available at: <<https://glavnoe.ua/news/n281682>> [Accessed: 11 December 2019]. (In Russian)

В Харькове открыли памятник известному архитектору Алексею Бекетову. *Главное. Новости. Аналитика*, 30 августа, 2016. Available at: <<https://glavnoe.ua/news/n281682>> [Accessed: 11 December 2019].

Kiselyova Yuliya Anatoliivna

Candidate of Historical Science, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2571-8436

**MONUMENTAL SITES OF MEMORY IN KHARKIV:
MODERN PRACTICES OF MEDIA REPRESENTATION**

The article deals with the media coverage of memorial initiatives in Kharkiv during the era of Ukrainian independence. The study focuses on print and electronic media coverage of around 100 monuments and sculptural compositions constructed in the city between 1991 and 2019. When analyzing the body of publications, the author pays attention to the thematic spectrum and architectonics of messages about monumental sites of memory. The study finds that the intensity of the coverage of the installation and unveiling of monuments is not determined by the memorial value or merits of the commemorated historical figures. Other factors are more important – such as the participation of authorities in commemorative events. Furthermore, mass media rarely report the opinions of experts and city residents regarding sites of memory. It is often representatives of the authorities who are given the opportunity to voice the motives for commemoration and talk about the significance of memorial sites, rather than the immediate initiators, especially if the latter are not state institutions but public bodies. However, there have been positive changes in this area: independent and opposition media have begun to propose different practices

for covering the opening of monuments, centering precisely on the agents of memory and their motives. They are also expanding the thematic range of messages, more fully covering the process of decision-making and related discussions. In the author's view, these developments should be thought of not only as a counterweight to pro-government practices of covering memorial initiatives, but also as an important tool for shaping a culture of memory and building a civil society. In addition, broad public dialogue on memorial initiatives in the city between representatives of various political and professional communities is becoming more essential in the current climate. After all, there is a growing need and demand for seeing monumental sites of memory not only as an ideological resource or a tool for symbolic marking of territory, but also as a means of creating a positive and competitive image of the city.

Keywords: *monuments, mass media, sites of memory, commemorative events.*

Киселева Юлия Анатольевна

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2571-8436

МОНУМЕНТАЛЬНЫЕ МЕСТА ПАМЯТИ ХАРЬКОВА: СОВРЕМЕННЫЕ МЕДИЙНЫЕ ПРАКТИКИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

В статье идет речь об освещении средствами массовой информации мемориальных инициатив в г. Харькове периода независимой Украины. В центре исследования находятся новостные сообщения печатных и электронных периодических изданий, посвященные около 100 памятникам и скульптурным композициям, построенным в городе в течение 1991–2019 годов. При анализе массива публикаций обращалось внимание на тематический спектр и архитектуру сообщений о монументальных местах памяти. В результате было обнаружено, что широкий информационный резонанс относительно установки

и открытия памятников был обусловлен не столько ценностью памяти или заслугами исторических деятелей, память о которых увековечивалась, сколько другими факторами, в частности, зависел от участия представителей власти в коммеморативных мероприятиях. При этом СМИ редко сообщали мнение экспертов и жителей города относительно определенных мест памяти. На страницах СМИ часто именно представители власти озвучивают мотивы увековечивания и говорят о значении определенного места памяти вместо непосредственных инициаторов, особенно если последними выступают не государственные институции, а общественные организации. Одновременно фиксируется и другая тенденция: независимые и оппозиционные власти СМИ обращают больше внимания именно на агентов памяти и их мотивы, а также расширяют тематический спектр сообщений, более полно освещая процессы принятия решений и дискуссии, с этим связанные. По нашему мнению, последнее может быть осмыслено не только как противодействие устоявшимся практикам осуществления освещения в СМИ коммеморативных мероприятий, но и как важный инструмент формирования новой культуры памяти и построения гражданского общества. Кроме того, на современном этапе возрастает важность широкого общественного диалога относительно мемориальных инициатив в городе между представителями различных политических и профессиональных сообществ. Несомненно, востребованным становится восприятие монументальных мест памяти не только как идеологического ресурса или инструмента символического маркирования территории, но также средства создания положительного и конкурентного образа города.

Ключевые слова: памятники, медиа, места памяти, коммеморативные мероприятия, Харьков, история памяти.

УДК 725.945:94(477.54-25)''1939/1945''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-15

Вовк Ольга Ігорівна

кандидат історичних наук

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ ХАРКОВА, ПРИСВЯЧЕНІ ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ХРОНОЛОГІЯ, ТИПОЛОГІЯ, ТОПОГРАФІЯ

Стаття присвячена вивченню масиву меморіальних дощок, що були встановлені у Харкові протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у пам'ять про події Другої світової війни. Схарактеризовано видову специфіку й функціональне навантаження меморіальних дощок як знаків комеморації. Проаналізовано нормативно-правові акти, видані органами місцевого самоврядування різних міст України (Харків, Хмельницький, Рівне, Житомир), в яких описується порядок встановлення меморіальних дощок. Висвітлено основні проблеми, які виникають в українських містах у процесі створення, обліку та охорони цих об'єктів. Серед них – відсутність загальноприйнятого термінологічного апарату, невизначеність охоронного статусу меморіальних дощок, поширеність випадків недосконалого естетичного оформлення. Стисло схарактеризовано вітчизняну історіографію досліджуваної проблематики. Спеціальну увагу зосереджено на специфіці процесу збирання та систематизації інформації про наявні в Харкові меморіальні дошки. Описано принципи добору та аналізу досліджуваних об'єктів. У фокус дослідження потрапили меморіальні дошки Харкова, які відображають пам'ять про Другу світову війну на подієвому та біографічному рівнях, а саме такі аспекти, як підготовка до війни; початок бойових дій і формування військових загонів; боротьба з ворогом на фронті і в тилу; становище мирного населення на окупованих територіях; визволення Харкова від нацистських загарбників; відбудова народногосподарського комплексу. Аналіз створеної бази даних меморіальних дощок проводився за хронологічним,

територіальним, тематичним принципами з урахуванням авторства та художнього оформлення малих скульптурно-архітектурних форм. Зроблено висновок щодо специфіки побутування досліджуваних об'єктів у соціокультурному середовищі Харкова і особливостей трансльованого ними наративу.

Ключові слова: Харків, меморіальна дошка, Друга світова війна, база даних.

У сучасному європейському місті меморіальні дошки є одним із найбільш масових втілень комеморативних практик. Вони являють собою знаки свідомого увічнення (тобто виступають не безпосередніми «свідками» певного історичного явища або події, а встановлюються постфактум, щоб зберегти пам'ять про минуле), втілюються у конкретній матеріальній формі (одними з найголовніших видових ознак якої можна вважати лаконізм лінійних розмірів та настінне розміщення) і виступають важливими носіями культурної пам'яті, яка, за влучним висловом А. Ассманн, «забезпечує в часовій тяглоті комунікацію, котра формує ідентичність» (Assmann 2014, 37). Сукупність наведених ознак дозволяє зарахувати меморіальні дошки до числа «місць пам'яті», які, за визначенням П. Нора, являють собою «будь-яку значущу єдність, матеріального або ідеального порядку, що волею людей або роботою часу перетворена на символічний елемент наслідування пам'яті певної спільноти» (Nora etc. 1999, 79).

Меморіальні дошки виконують низку функцій: історико-меморіальну (нагадують перехожим про історію населеного пункту або країни через викладення біографічних відомостей про видатну особу або зміст історичної події), художньо-естетичну (декоративне оформлення об'єкта є відображенням домінантних естетичних уподобань епохи, коли він був створений), інформаційно-комунікаційну (інформація зазвичай має аксіологічне забарвлення, дошка має викликати певні думки та почуття передусім у мешканця відповідного міста) (Besedina, Burkova 2013, 49-50; Besedina, Burkova 2014, 148). Крім того, вони додатково сприяють подоланню культурної «дистанції» між центром міста і периферією. Передусім це стосується віддалених «спальних» районів великих міст, «культурний шар» яких зазвичай набагато «тонший» порівняно з центральними районами. Меморіальні дошки в багатьох випадках виступають тут якщо не єдиними, то одними з небагатьох наявних зразків меморіальної пластики.

Масовість цих комеморативних знаків пов'язана з їхньою компактністю, легкістю вписування до архітектурного ландшафту міста, порівняно нескладним набором погоджувальних процедур і відносно невисокою вартістю. Водночас саме велика кількість цих об'єктів, а також той факт, що вони можуть бути пошкоджені, перенесені або демонтовані так само швидко, як і встановлені, значно ускладнює роботу з їх виявлення і каталогізації. Можна визначити ще кілька проблемних моментів, які, на нашу думку, притаманні більшості інших регіонів нашої держави і, зокрема, Харківщині.

По-перше, варто вказати на те, що зараз в Україні фактично відсутнє загальноприйняте визначення, що таке меморіальна дошка. Це призводить до плутанини і створює ситуацію, коли кожна громада фактично сама дає визначення тим об'єктам, які розташовані на її території. Наприклад, міська рада Житомира меморіальну дошку розуміє як плиту з довговічного каменю (мармуру, граніту та інших матеріалів) чи металевого сплаву (бронзи, чавуну та інших матеріалів), що увічніє пам'ять про особу або подію та встановлюється на фасадах, в інтер'єрах будівель, які виходять на вулицю, провулок, проспект чи в разі необхідності на фасаді у дворі, а також на фасаді будівлі чи споруди, що розташовані на території підприємств, організацій, установ, пов'язаних з історичними подіями або з життям і діяльністю осіб, яких пропонують увічнити. Пам'ятна дошка, пам'ятний знак – плита, встановлена в пам'ять про визначну подію чи особу, яка встановлюється на фасадах, в інтер'єрах будівель, а також на фасаді будівлі та споруди, що розташовані на території підприємств, організацій, установ, безпосередньо не пов'язаних з історичними подіями або з життям і діяльністю осіб, які пропонують увічнити. Анотаційна дошка – знак, встановлюваний на фасадах будівель, який містить відомості про особу чи подію, на честь якої найменовано елемент вулично-дорожньої мережі міста (*U Zhytomyri zbyraiut'sia vporiadkuvaty*).

Рішенням Хмельницької міської ради було затверджено, що пам'ятний знак – це архітектурно-скульптурний твір малої форми у вигляді стели, обеліска, колони, пам'ятного каменю, монументально-декоративної або паркової скульптури, що встановлюються на території міста для вшанування визначних подій в історії міста та пам'яті діячів місцевого, всеукраїнського та світового значення. Меморіальна дошка – це архітектурно-скульптурний твір малої форми у вигляді плити, встановлений на фасаді будівлі, історико-культурних об'єктах чи пам'ятних місцях із лаконічним текстом-написом, що відображає суть події або заслуги особи, на честь якої встановлюється. Інформаційна дошка – це дошка,

що встановлюється на фасаді будівлі, пам'ятці архітектури, історії чи культури, на якій міститься інформація про цей об'єкт культурної спадщини, про особу чи подію, на честь якої найменовано поїзд, провулок або вулицю (Rishennia Khmel'nyts'koi mis'koi rady).

У «Положенні про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків», прийнятому Харківською міською радою в 2015 році, до пам'ятних знаків належать: меморіальні дошки, що встановлюються на фасадах, в інтер'єрах будівель, споруд і на закритих територіях, пов'язаних з історичними подіями, життям і діяльністю видатних громадян; стели, скульптурні композиції та інші окремо розташовані пам'ятні знаки; дошки-вказівники, що встановлюються на фасадах будівель чи окремими пам'ятними знаками, на яких містяться відомості про особу чи подію, на честь якої найменовано елемент вулично-дорожньої мережі міста (Rishennia Kharkivs'koi mis'koi rady).

«Положення про порядок встановлення пам'ятних знаків, меморіальних, анотаційних дощок на території міста Рівного», затверджене Рівненською міською радою 2012 року, жодних визначень взагалі не дає (Rishennia Rivnens'koi mis'koi rady).

По-друге, невизначеним є охоронний статус меморіальних дощок. Наприклад, у Харкові, де за попередніми оцінками на сьогодні існує не менше 500 дощок, лише 14 з них визнані пам'ятками історії місцевого значення (Perelik pam'iatok). Утім, внесення до реєстру пам'яток не завжди забезпечує об'єкти від пошкодження чи знищення. Яскравим прикладом може служити встановлена в Харкові по вул. Римарській, 23-а меморіальна дошка на честь героя-підводника І. І. Фісановича, яка розпорядженням Харківської обласної державної адміністрації № 975 від 18 вересня 1997 року була внесена до Переліку пам'яток історії місцевого значення (охоронний № 2498). Протягом 1990–2000-х років цю дошку кілька разів зривали вандала, а потім зусиллями громадських організацій та благодійних фондів її повертали на місце (востаннє акт відновлення було здійснено 2011 р.). Ситуацію ускладнює те, що в Харкові та області фактично немає жодної інституції, до функціональних обов'язків якої б входило ведення реєстру наявних меморіальних дощок, оцінка їхнього поточного фізичного стану, оперативне реагування на факти пошкодження або знищення цих об'єктів.

По-третє, занепокоєння викликає естетичне оформлення багатьох меморіальних дощок. Чимало з них останнім часом виконуються на темних кам'яних плитах у техніці фотокераміки, яку традиційно використовують для оформлення надгробків. Внаслідок цього дошки втрачають свою індивідуальність, а виконувана ними художньо-естетична функція

фактично нівелюється. Втім, ця проблема є не тільки в українських містах, а й в інших населених пунктах на пострадянському просторі (Rysaeva 2012).

Робота з виявлення, опису й систематизації меморіальних дошок, попри її складність, в нашій країні ведеться вже понад пів століття. На сьогодні в деяких містах України (Київ, Львів, Рівне, Мелітополь та ін.) було видано путівники і каталоги наявних дошок (Fomina, Klochko 2014; Halaichuk 1966; Mel'nyk, Masyk 2012; Pashchuk 2008). З'явилися й статті оглядово-аналітичного характеру (Dolhanov 2014), що свідчить про посилення інтересу дослідників до малих скульптурно-архітектурних форм як феномену конструювання та презентації міської ідентичності.

Подібна діяльність здійснюється й у Харкові. Наприклад, ще 1985 року вийшов друком покажчик «Памятники истории и культуры Харьковской области», який узагальнив наявну на той момент бібліографічну інформацію про наявні на теренах Харківщини об'єкти історико-культурної спадщини, серед яких були й меморіальні дошки (Avetchina etc. 1985). Починаючи з 1997 року співробітники Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки ведуть випуск оглядових довідок за матеріалами періодики (починаючи з 2012 р. – також за матеріалами інтернет-ресурсів) щодо нових пам'яток історії та культури Харківської області (Kazantseva 1999; Kazantseva 2012; Kazantseva 2015; Shul'ha, Ivakh, Kazantseva 1997a; Shul'ha, Ivakh, Kazantseva 1997b). У цих довідково-інформаційних виданнях, яких на цей момент підготовлено вже більше двадцяти, значне місце відводиться меморіальним дошкам.

У 2014 році в Харкові вийшов друком навчально-довідковий посібник «Спутник краеведа Харьковщины» (Solov'ev etc. 2014), один із розділів якого спеціально присвячений пам'ятним дошкам, які були в різні роки встановлені в Харкові. Автори виконали роботу з пошуку і систематизації відповідної інформації. Проте наведені дані не є вичерпними, крім того, у низці випадків меморіальні дошки поєднуються з анотаційними. Втім, автори посібника самі вказують на те, що їхня розвідка є однією з перших такого типу, і загалом тема вивчення меморіальних дошок ще має стати предметом спеціального великого дослідження.

Співробітники відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка на постійній основі збирають бібліографічну інформацію про меморіальні та анотаційні дошки, які встановлені на теренах Харкова та області. Складено картковий каталог, на основі якого з 2015 року ведеться наповнення електронного бібліографічного ресурсу «Історія Харкова у пам'ятних дошках». Навігацію значно полегшують система тегів та віртуальна карта (Istoriia Kharkova).

У рамках наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>) також ведеться наповнення електронної бази даних «Символічний простір міст Східної та Південної України». Вона буде містити, серед іншого, також інформацію про меморіальні дошки Харкова, Дніпра, Донецька, Запоріжжя й Одеси.

У 2017 році за ініціативи Громадської організації «Харківський клуб “Генерал”» стартував проєкт зі створення багатотомного видання «Скрижалі історії Харкова», в якому було б акумульовано інформацію про наявні в місті пам’ятники, пам’ятні знаки й меморіальні дошки. Очікується, що перший том вийде друком 2020 року.

Отже, у Харкові вже здійснено певні кроки для того, щоби створити повний реєстр наявних у місті меморіальних дошок. Були опубліковані окремі розвідки узагальнювального характеру (Yeremieiev 2016). Проте загалом завдання каталогізації і повноцінного дослідження цих форм збереження культурної пам’яті в Харкові ще чекає на своє виконання.

У цій статті ми торкнемося однієї з проблем вивчення масиву меморіальних дошок, а саме сконцентруємо свою увагу на об’єктах, що були встановлені в Харкові в пам’ять про події Другої світової війни. Зазначимо, що масив встановлених на території Харківської області пам’ятників, присвячених цій кровопролитній війні, нещодавно став об’єктом спеціального дослідження Н. В. Мархайчук та Я. В. Пересьолкової (Markhaichuk, Peres'olkova 2018), тоді як внутрішньоміські меморіальні дошки в подібному контексті ще не були вивчені.

У ході дослідження були проаналізовані меморіальні таблиці, натомість анотаційні дошки не розглядалися. Це було зумовлено тією обставиною, що встановлення анотаційних дошок зазвичай корелює з процесом номінування внутрішньоміських об’єктів (найчастіше топонімів), а вивчення змін у топонімічному ландшафті як таке є масштабним дослідницьким завданням.

Також до вибірки потрапили тільки ті меморіальні дошки, які були встановлені на фасадах будівель. Це пов’язано з тим, що, на нашу думку, предмети всередині приміщень більшою мірою виступають засобом формування внутрішньої корпоративної ідентифікації. Нас же в рамках цього дослідження більше цікавила репрезентація об’єктів для стороннього спостерігача.

У фокус нашого дослідження потрапили меморіальні дошки Харкова, які відображають пам’ять про Другу світову війну (на подієвому та біографічному рівнях), а саме такі її аспекти:

- підготовка до війни;

- початок бойових дій і формування військових загонів;
- боротьба з ворогом на фронті і в тилу;
- становище мирного населення на окупованих територіях;
- визволення Харкова від нацистських загарбників;
- відбудова народногосподарського комплексу.

Цього разу тема розглядалася досить вузько: до вибірки включалися лише об'єкти, встановлені на честь подій та людей, чий головний життєвий подвиг був пов'язаний саме з війною. Тому, наприклад, дошки на вшанування видатних вчених, митців, громадських діячів, чия участь у війні стала лише однією зі сторінок насиченої біографії, враховані не були.

Виходячи з вищевикладених принципів, була сформована база даних, до якої увійшли 168 меморіальних дощок. Всі вони були згруповані за хронологічним (рік відкриття), територіальним (точна адреса та належність до адміністративного району в його сучасних межах), тематичним (див. перелік, наведений вище) принципами. Враховувалося також авторство та художнє оформлення.

Найбільш стара дошка з-поміж зафіксованих датована 1960 роком. Взагалі варто зазначити, що перші меморіальні дошки в пам'ять про події Другої світової війни почали з'явитися в українських містах ще наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, однак спершу це явище не було масовим. У перше повоєнне десятиліття зусилля були більшою мірою зосереджені на впорядкуванні військових кладовищ і братських могил, а також спорудженні комеморативних знаків більшого масштабу порівняно з меморіальними дошками (пам'ятників та обелісків). Збільшення кількості меморіальних дощок на честь учасників та подій Другої світової війни в цілому стало загальноукраїнським трендом починаючи з 1960-х років (Denysenko 2011).

З одного боку, наявність хронологічної лакуни тривалістю у півтора десятиліття (від моменту звільнення міста і країни від нацизму до початку повсюдного встановлення відповідних меморіальних дощок) цілком вписується в загальне бачення радянської політики пам'яті 1940–50-х років про нещодавно минулу війну. Зокрема, цей період характеризувався спільним, «узагальнювальним» способом увічнення пам'яті про жертви війни, а індивідуальні почесті віддавалися відносно невеликій когорті прославлених героїв (Khandozhko, Lastouski, Sklokina 2013, 32-7).

З другого боку, варто звернути увагу на соціально-економічні стандарти життя у звільненому від нацистів Харкові. Зокрема, внаслідок

воєнних дій, евакуації та грабінницьких дій нацистів на окупованій території Харків зазнав збитків на 33,5 млрд карбованців. Населення міста, яке до окупації налічувало більше 900 тис. осіб, на момент визволення в серпні 1943 року становило не більше 190 тис. осіб – тобто скоротилося майже на 80 %. Був спалено і зруйновано понад 1 млн кв. м. житлового фонду, промислові підприємства, повністю знищені або пошкоджені будівлі наукових та навчальних установ, розграбовані музеї, бібліотеки, будинки культури (Kushnar'ov etc. 2004).

Тож встановлення меморіальних дощок у перші повоєнні роки було проблемою набагато менш нагальною, ніж реставрація будівель, на стінах яких вони були згодом відкриті. До речі, символічно, що перша із зафіксованих нами дощок якраз встановлена на будівлі міської поліклініки № 22 на честь будівельників, працівників трестів і проектно-кошторисних установ, медичних працівників, чиїми зусиллями поліклініка була відбудована з руїн.

В наступні роки кількість меморіальних дощок, присвячених війні, почала поступово зростати. Попри те, що у 19 % з дощок, які увійшли до бази даних, датування встановити не вийшло, загальний тренд до зростання є незаперечним. Наприклад, у 1960-х роках було відкрито 6 дощок, у 1980-х роках – 6, у 1990-х роках – 4, на початку 2000-х років – 14, у 2010-х роках – 107.

Не заглиблюючись спеціально в аналіз соціокультурних умов кожного з періодів та залишаючи поза увагою стан розвитку техніки й технології, які, безперечно, накладали свій відбиток на специфіку матеріальних форм увічнення пам'яті про війну та відповідно на кількість встановлених (а також знищених) дощок, зазначимо, що на зростання кількості дощок вплинув і суто природний чинник. Невблаганний час все більше віддаляє нас від подій війни, і все менше живих ветеранів залишається серед нас. Згідно з писаними і неписаними нормами, меморіальні дошки встановлюються в пам'ять про вже померлих людей, тому в такому разі їхнє кількісне збільшення є природним явищем. Крім того, протягом кількох десятиліть у Харкові діяло правило, згідно з яким дошку могли встановити не раніше ніж через 10 років після смерті особи, чиє ім'я мають увічнити¹. Це також безпосередньо впливає на динаміку кількості дощок, присвячених подіям Другої світової війни.

Особливо стрімке збільшення кількості дощок в останні роки пов'язане з акцією, яка була проведена міською владою у серпні 2013 року напередодні 70-ї річниці звільнення Харкова від нацистських загарбників (Rozporiadzhennia Kharkiv's'koho mis'koho holovy). Тоді по всьому місту

¹ Згідно з чинним «Положенням про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків» меморіальні дошки встановлюються, як правило, не раніше ніж через 1 рік після смерті особи, пам'ять якої увічнюється.

на будівлях, де мешкали Герої Радянського Союзу та повні кавалери ордена Слави, були встановлені пам'ятні дошки типового зразка (в нашій базі даних представлено 95 одиниць) (Kazantseva 2015). Ще 24 дошки на честь Героїв Радянського Союзу були встановлені на харківських будівлях окремо від цієї акції (в переважній більшості хронологічно раніше, а в низці випадків типові дошки замінено на оригінальні). Серед цих осіб є й одна жінка – двічі Герой Радянського Союзу льотчиця В. С. Гризодубова.

Дошки на честь Героїв Радянського Союзу абсолютно переважають з-поміж усіх, що були встановлені в пам'ять про війну. Їхня загальна кількість становить 116 одиниць, або майже 70 % від усієї аналізованої вибірки. Дошки зазвичай ставили на будівлях, де ці люди мешкали до (2) чи після (103) війни, навчалися (6), працювали (5). Такі об'єкти представлені в усіх районах міста, проте найбільша їхня кількість зафіксована в Шевченківському районі (41) – центральному й одному з найбільш престижних, що підкреслює високий соціальний статус людей, які були удостоєні найвищої військової відзнаки.

Інші 30 % меморіальних дощок (52 одиниці) також представлені практично в усіх районах Харкова, проте більшою мірою локалізовані в Київському районі (22), тобто в старому центрі міста, де безпосередньо відбувалися описувані події. Ці 52 дошки позначають такі локації, як:

- місця проживання повних кавалерів ордена Слави;
- місця навчання, проживання та роботи видатних конструкторів військової техніки (серед них: конструктори танка Т-34 М. І. Кошкін (1898–1940), О. О. Морозов (1904–1979) і К. П. Абросімов (1916–1964), співавтор конструкцій літаків серії МіГ М. Й. Гуревич (1893–1976) та ін.);
- місця навчання, проживання та роботи воєначальників (наприклад, маршал артилерії Ю. П. Бажанов (1905–1975) та ін.);
- місця навчання, проживання та роботи підпільників, адреси підпільних явок;
- медичні заклади, де працювали лікарі-антифашисти – зокрема, К. О. Іліаді (1895–1970) та професор О. І. Мещанінов (1879–1965);
- будівлі, де розміщувалися військові навчальні заклади, випускники яких згодом брали участь у Другій світовій війні;
- місця формування військових загонів та зборів народного ополчення;
- місця пам'яті про жертв нацизму серед мирного населення.

Крім того, у просторі міста наявні меморіальні дошки в пам'ять про воєначальників (маршал І. С. Конєв та ін.) та безіменних воїнів,

які звільняли Харків від нацистів, а також дошки на будівлях підприємств, організацій, навчальних закладів на честь вихованців та співробітників, що загинули в роки війни. Дошками позначено будівлю Харківської обласної філармонії по вул. Римарській, 21, де відбувся перший в історії суд над військовими злочинцями в роки Другої світової війни (зараз знята у зв'язку з реконструкцією), і будівлю школи по вул. Лісопарковій, 111, в районі міста, де вперше було запропоновано запровадити орден Богдана Хмельницького.

В цілому художнє оформлення дощок відрізняється стриманістю і лаконічністю. Практично всі вони мають прямокутну форму горизонтальної (рідше вертикальної) орієнтації. Портрети діячів, пам'ять про яких закарбовують ці дошки, відтворені лише у 17 % випадків. Найбільш поширеним візуальним символом також є п'ятикутна зірка, зображення медалі «Золота Зірка» (на дошках на честь Героїв Радянського Союзу), дубові та лаврові гілки. Трапляються також зображення військових машин та озброєння (танки у танкістів, гармати в артилеристів тощо). В окремих випадках є символи національної належності. Наприклад, на меморіальній дошці в пам'ять про загибле єврейське населення розміщені зірка Давида і менора; на дошці лікарці, гречанці за походженням К. О. Іліаді зображений меандр.

Точно встановити авторську належність меморіальних дощок вийшло лише у 10 випадках, що становить лише близько 6 % від загального масиву. Такий низький показник може бути пояснений кількома обставинами. Зокрема інформація, яку ми внесли до бази даних, була взята з відкритих джерел (періодика, інтернет-ресурси, оглядові видання, підготовлені співробітниками харківських бібліотек), де відомості про скульптора чи архітектора у багатьох випадках відсутні. Водночас це певною мірою, характеризує такий тип комеморативних знаків.

Як уже було зазначено вище, повного реєстру меморіальних дощок у Харкові немає. Міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища, яка безпосередньо розглядає питання щодо вшанування визначних подій і увічнення пам'яті видатних осіб, аналізує передусім достовірність історичних відомостей щодо заслуг конкретної особи чи важливості певної події в історії міста, оцінює точність формулювання інформаційного напису, який буде розміщений на полі меморіальної дошки. В її компетенцію не входить експертиза художньої складової майбутнього об'єкта. До пакета документів, які подаються на розгляд комісії, входить чорновий ескіз майбутньої дошки (Rishennia Kharkivs'koi mis'koi rady), але остаточний вибір виконавця замовник часто здійснює вже після ухвалення принципового рішення про її встановлення.

Ще одна обставина безпосередньо впливає з художніх особливостей меморіальних дошок, присвячених подіям Другої світової війни, про які було сказано вище. Зважаючи на лаконічність дизайну, а в багатьох випадках – повну відсутність декоративних елементів, встановити авторство твору за непрямими ознаками (індивідуальний стиль митця) практично не видається можливим.

Дошки, авторство яких відоме, переважно створили відомі діячі культури й мистецтва, творці багатьох творів монументального мистецтва в Харкові та за його межами. Серед них – скульптори І. П. Ястребов, С. А. Якубович, Ю. П. Варвянський, О. І. Капшук, заслужений діяч мистецтв України О. М. Рідний, народний художник України С. А. Гурбанов, заслужений архітектор України П. Г. Чечельницький та ін.

Зафіксовані випадки, коли дошка за різних обставин зникала зі свого первісного місця розташування і потім була заново відкрита на тому самому (рідше – іншому²) місці. Іноді здійснювалися спроби відтворити об'єкт максимально наближено до оригіналу. Так було, наприклад, з меморіальною дошкою вже згаданому вище І. І. Фісановичу, яка 2004 року була відкрита замість зірваної «мисливцями» за кольоровими металами (автор – С. А. Якубович) (Memorial'naia doska). Щоправда, через кілька років ця дошка знов була знищена вандалами. У 2011 році вона була вчергове відновлена, але вже в дещо іншому вигляді: не в металі, а в камені. Очевидно, це знизило вартість об'єкта під час виготовлення і водночас зробило його менш «привабливим» для вандалів. Дещо подібне сталося і з дошкою на честь лікаря О. І. Мещанінова, яка первісно була виготовлена з бронзи, у 1990-х роках знищена, а згодом відтворена в білому мармурі.

За нашими підрахунками в Харкові з кінця ХХ ст. до сьогоднішнього дня зникли або були пошкоджені 17 меморіальних дошок, пов'язаних із пам'яттю про Другу світову війну. З них відновлено чотири (на честь організатора підпільної боротьби, Героя Радянського Союзу І. І. Бакуліна, лікарів-патріотів К. О. Іліаді та І. О. Мещанінова, офіцера-підводника, Героя Радянського Союзу І. І. Фісановича). Епізоди розподіляються по районах в цілому рівномірно (по 3 дошки зірвано в Індустріальному, Основ'янському та Шевченківському районах

² «Перевідкриття» на іншому місці є радше винятком з правил. Так сталося з дошкою на честь лікаря К. О. Іліаді, яка в роки окупації врятувала багатьох мешканців міста від загибелі або вивезення до Німеччини. Первісно відкрита 2003 р. дошка (автори – О. Іванов, В. Семенюк) розташовувалася на будівлі по вул. Сумській, 52. Саме тут розміщувався протитуберкульозний диспансер, де працювала лікарка. Після того, як медичний заклад був переведений до іншого приміщення, дошка зникла. Новий об'єкт (автор – Г. Мартирисян) відкрили 2012 р. за новою адресою диспансеру по вул. Потебні, 16. Варто додати, що новий власник будівлі по вул. Сумській, 52 фінансово допоміг реалізації цього проєкту.

Харкова, по 2 – у Київському, Московському та Холодногірському, по 1 – у Новобаварському та Слобідському). Ми схильні вбачати в цих актах наруги не політичний підтекст³, а прояви банального побутового вандалізму, що був, вочевидь, зумовлений недостатнім рівнем загальної культури зловмисників і підсилений стрімким зниженням соціально-економічних стандартів життя на межі ХХ–ХХІ ст.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що пам'ять про Другу Світову війну, яка закарбована в меморіальних дошках Харкова, є персоніфікованою: в основному вона втілена в іменах тих, хто зі зброєю в руках боронив свою землю від нацизму, боровся з ворогом в тилу, зміцнював оборонний потенціал країни. Ця пам'ять є набагато більш героїчною, ніж трагічною: лише 4 таблиці з проаналізованих нами 168 були присвячені жертвам з числа цивільного населення. Водночас варто підкреслити, що меморіальні дошки в такому разі виступають лише доповненням до загального наративу, який конструюється більшою мірою завдяки таким об'єктам монументального мистецтва, як пам'ятники і меморіальні комплекси (саме останні виступають основним місцем вшанування масових жертв війни). Територіально меморіальні дошки більшою мірою сконцентровані в центрі міста: Шевченківському (47) і Київському (37) районах, однак в цілому представлені в усіх без винятку частинах міста. Фактично дошки на честь героїв Другої світової війни (разом із дошками в пам'ять про воїнів-інтернаціоналістів) є чи не єдиними зразками малих монументальних форм на території харківських «спальних» житлових масивів, що додатково актуалізує необхідність їхнього збереження та обліку.

References / Бібліографія

Assmann, A., Khlebnikov, B. *Dlinnaia ten' proshlogo. Memorial'naia kul'tura i istoricheskaia politika*. Moskva, 2014. (In Russian)

Ассманн, А., Хлебников, Б. *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*. Москва, 2014.

Avetchina, V. G., Kashirina, G. N., Popov, A. V., Iaroshik, V. A. i Rakitianskaia, V. A. *Pamiatniki istorii i kul'tury Khar'kovskoi oblasti. Bibliograficheskii ukazatel'*. Khar'kov, 1985. (In Russian)

³ За рамки цього дослідження винесений сюжет з меморіальною дошкою на честь мовознавця Ю. В. Шевельова (1908–2002), яка була відкрита, а невдовзі зі скандалом знесена в Харкові 2013 р. Противники встановлення цього об'єкта апелювали до того, що під час Другої світової війни Ю. В. Шевельов співпрацював з окупаційною владою.

Аветчина, В. Г., Каширина, Г. Н., Попов, А. В., Ярошик, В. А. и Ракитянская, В. А. *Памятники истории и культуры Харьковской области. Библиографический указатель*. Харьков, 1985.

Besedina, E. A., Burkova, T. V. «V etom zdanii zhil i rabotal...»: memorial'nye doski kak obraz istoricheskoi pamiati. In: *Iskusstvo i zritel' [Art and Spectator]*, 2013, s. 45-67. (In Russian)

Беседина, Е. А., Буркова, Т. В. «В этом здании жил и работал...»: мемориальные доски как образ исторической памяти. В сб.: *Искусство и зритель*, 2013, с. 45-67.

Besedina, E., Burkova, T. Realizatsiia kommemorativnoi i informatsionno-kommunikativnoi funktsii memorial'nykh dosok v nachale XXI veka. *Svitohliad – Filozofia – Relihiia [World View – Philosophy – Religion]*, no. 6, 2014, s. 146-55. (In Russian)

Беседина, Е., Буркова, Т. Реализация коммеморативной и информационно-коммуникативной функций мемориальных досок в начале XXI века. *Світосгляд – Філософія – Релігія*, № 6, 2014, с. 146-55.

Denysenko, H. H. *Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezheniia sotsiokulturnoi spadshchyny*. Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Денисенко, Г. Г. *Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження соціокультурної спадщини*. Київ, 2011.

Dolhanov, P. S. Memorial'ni tablytsi u strukturі symvolichnoho prostoru Rivnoho. *Intermarum*, no. 1, 2014, s. 41-50. (In Ukrainian)

Долганов, П. С. Меморіальні таблиці у структурі символічного простору Рівного. *Intermarum*, № 1, 2014, с. 41-50.

Fomina, O. O., Klochko, R. V. *Melitopolshchyna: liudy i podii (memorial'ni doshky mista Melitopolia)*. Melitopol', 2014. (In Ukrainian)

Фоміна, О. О., Ключко, Р. В. *Мелітопольщина: люди і події (меморіальні дошки міста Мелітополя)*. Мелітополь, 2014.

Halaichuk, A. M. *Rozpovidaiut' khudozhn'o-memorial'ni doshky Kyieva*. Kyiv, 1966. (In Ukrainian)

Галайчук, А. М. *Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва*. Київ, 1966.

Istoriia Kharkova u pam"iatnykh doshkakh. *Faktohrafichni ta bibliohrafichni vidomosti*. 2015-2019. Available at: <<http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Russian)

Історія Харкова у пам'ятних дошках. *Фактографічні та бібліографічні відомості*. 2015-2019. Available at: <<http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/>> [Accessed: 25 August 2019].

Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 3. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' za 1996-1998 roky. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 3. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1996-1998 роки. Харків, 1999.

Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 16. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' 2012 roku ta internet-resursiv. Kharkiv, 2012. (In Ukrainian)

Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 16. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань 2012 року та інтернет-ресурсів. Харків, 2012.

Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 18. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' 2013 roku ta internet-resursiv. Memorial'ni doshky kharkiv"ianam – Heroiam Radians'koho Soiuzu ta povnym kavaleram ordena Slavy. Kharkiv, 2015. (In Ukrainian)

Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 18. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань 2013 року та інтернет-ресурсів. Меморіальні дошки харків'янам – Героям Радянського Союзу та повним кавалерам ордена Слави. Харків, 2015.

Khandozhko, R., Lastouski, A. and Sklokina, I. *Rethinking the Memory of the "Great Patriotic War" from the Local Perspective: Stalinism and the Thaw, 1943-1965*. Kharkiv, 2013.

Kushnar'ov, Ie. P., Shumilkin, V. A., Iarmysh, O. N., Posokhov, S. I. ta in. (red.). *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Кушнар'ов, Є. П., Шумілкин В. А., Ярмиш, О. Н., Посохов, С. І. та ін. (ред.). *Історія міста Харкова ХХ століття*. Харків, 2004.

Markhaichuk, N., Peres'olkova, Ia. *Pam"iatnyky na brats'kykh mohylakh yak vizualizatsiia kolektyvnoi pam"iati pro Druhu svitovu viinu (na prykladi skul'ptur na brats'kykh mohylakh Kharkivshchyny II pol. XX st.)*. Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Мархайчук, Н., Пересьолкова, Я. *Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. XX ст.)*. Харків, 2018.

Mel'nyk, I., Masyk, R. *Pam"iatnyky ta memorial'ni tablytsi mista L'vova*. L'viv, 2012. (In Ukrainian)

Мельник, І., Масик, Р. *Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова*. Львів, 2012.

Memorial'naia doska Geroiu Sovetskogo Soiuzu I. Fisanovichu otkrylas' 14 oktiabria v Khar'kove. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/14.10.2004/memorialnaya_doska_geroyu_sovetskogo_soyuza_ifisanovichu_otkrylas_14_oktyabrya_v_harkove/> [Accessed: 25 August 2019]. (In Russian)

Меморіальна доска Герою Советского Союза И. Фисановичу открылась 14 октября в Харькове. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/14.10.2004/memorialnaya_doska_geroyu_sovetskogo_soyuza_ifisanovichu_otkrylas_14_oktyabrya_v_harkove/> [Accessed: 25 August 2019].

Nora, P., Ozouf, M., de Puymege, G. i Winock, M. *Frantsiia-pamiat'*. Sankt-Peterburg, 1999. (In Russian)

Нора, П., Озуф, М., де Пуимеж, Ж. и Винок, М. *Франция-память*. Санкт-Петербург, 1999.

Pashchuk, I. *Memorial'ni doshky u Rivnotu*. Rivne, 2008. (In Ukrainian)

Пашук, І. *Меморіальні дошки у Рівному*. Рівне, 2008.

Perelik pam"iatok istorii ta monumental'noho mystetstva v Kharkivs'kii oblasti, vkluchenykh do spyskiv (perelikiv) pam"iatok istorii ta kul'tury respublikans'koho chy mistsevoho znachennia vidpovidno do Zakonu Ukrain'skoi RSR «Pro okhoronu i vykorystannia pam"iatok istorii ta kul'tury». Available at: <http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури

республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Available at: <http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf> [Accessed: 25 August 2019].

Rishennia Kharkiv's'koi mis'koi rady «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vstanovlennia v misti Kharkovi pam"iatnykh znakiv» no. 1936/15 (2015). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/641585>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Рішення Харківської міської ради «Про затвердження Положення про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків» № 1936/15 (2015). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/641585>> [Accessed: 25 August 2019].

Rishennia Khmel'nyts'koi mis'koi rady «Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia ta demontazhu pam"iatnykh znakiv, memorial'nykh ta informatsiinykh doshchok na terytorii mista Khmelnyts'koho» no. 14 (2017). Available at: <<https://ips.ligazakon.net/document/view/XM170086?an=1>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Рішення Хмельницької міської ради «Про затвердження Порядку встановлення та демонтажу пам'ятних знаків, меморіальних та інформаційних дощок на території міста Хмельницького» № 14 (2017). Available at: <<https://ips.ligazakon.net/document/view/XM170086?an=1>> [Accessed: 25 August 2019].

Rishennia Rivnens'koi mis'koi rady «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vstanovlennia pam"iatnykh znakiv, memorial'nykh, anotatsiinykh doshchok na terytorii mista Rivnoho» no. 48 (2012). Available at: <<http://culture-rivne.com.ua/info/11-pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-porjadok-vstanovlennja-pam-jatnyh-znakiv-memorialnyh-anotacijnyh-doshhok-na-terytorii-mista-rivnogo>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Рішення Рівненської міської ради «Про затвердження Положення про порядок встановлення пам'ятних знаків, меморіальних, анотаційних дощок на території міста Рівного» № 48 (2012). Available at: <<http://culture-rivne.com.ua/info/11-pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-porjadok-vstanovlennja-pam-jatnyh-znakiv-memorialnyh-anotacijnyh-doshhok-na-terytorii-mista-rivnogo>> [Accessed: 25 August 2019].

Rozporiadzhennia Kharkivs'koho mis'koho holovy «Pro vstanovlennia memorial'nykh doshchok» no 68 (2013). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/627838>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Розпорядження Харківського міського голови «Про встановлення меморіальних дошок» № 68 (2013). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/627838>> [Accessed: 25 August 2019].

Rysaeva, S. F. Memorial'naia doska kak istoricheskaia i khudozhestvennaia pamiat' goroda Kemerovo. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv [The Journal of Kemerovo State University of Culture and Arts]*, no. 21, 2012, pp. 186-93. (In Russian)

Рысаева С. Ф. Мемориальная доска как историческая и художественная память города Кемерово. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств*, № 21, 2012, с. 186-93.

Shul'ha, L. V., Ivakh, O. D. ta Kazantseva, N. Iu. Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti. Vyp. 1. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' za 1990-1997 roky. Kharkiv, 1997. (In Ukrainian)

Шульга, Л. В., Івах, О. Д. та Казанцева, Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області. Вип. 1. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1990-1997 роки. Харків, 1997.

Shul'ha, L. V., Ivakh, O. D. ta Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 2. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' za 1990-1997 roky. Kharkiv, 1997. (In Ukrainian)

Шульга, Л. В., Івах, О. Д. та Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 2. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1990-1997 роки. Харків, 1997.

Solov'ev, V. O., Bakhtina, S. A., Raenko, L. V. i Sidorov, V. I. *Sputnik kraevedy Khar'kovshchiny*. Khar'kov, 2014. (In Russian)

Соловьев, В. О., Бахтина, С. А., Раенко, Л. В. и Сидоров, В. И. *Спутник краеведа Харьковщины*. Харьков, 2014.

U Zhytomyri zbyraiut'sia vporiadkuvaty vstanovlennia memorial'nykh doshok i pam"iatnykh znakiv. Available at: <https://www.zhitomir.info/news_166707.html> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

У Житомирі збираються впорядкувати встановлення меморіальних дошок і пам'ятних знаків. Available at: <https://www.zhitomir.info/news_166707.html> [Accessed: 25 August 2019].

Yeremieiev, P. V. Kharkivs'kyi universytet u symbolichnomu prostori mista: memorial'ni doshky Kharkova. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «History»]*, вип. 52, 2016, s. 21-37. (In Ukrainian)

Єремєєв, П. В. Харківський університет у символічному просторі міста: меморіальні дошки Харкова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 52, 2016, с. 21-37.

Vovk Olha Ihorivna

Candidate of Historical Science

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

MEMORIAL PLAQUES IN KHARKIV DEDICATED TO THE SECOND WORLD WAR: CHRONOLOGY, TYPOLOGY, TOPOGRAPHY

The article deals with the study of massif of memorial plaques that were installed in Kharkiv during the second half of the 20th – beginning of the 21st centuries to commemorate the events of the Second World War. Generic specificity and functional load of memorial plaques as marks of commemoration were characterized. Regulations from local government of different Ukrainian cities (Kharkiv, Khmelnytskyi, Rivne, Zhytomyr) that described installation procedure of memorial plaques were analyzed. The main problems that arise in the Ukrainian cities in the process of creation, accounting and protection of memorial plaques are elucidated. In particular, generally accepted terminological apparatus is lacked, protection status of memorial plaques is unjustified, imperfect aesthetic design is came across. Ukrainian historiography of the studied problem is briefly described. Special attention is focused on the specifics of the process of collecting and systematizing information about memorial plaques in Kharkiv. Principles of selection and analysis of investigated objects were described. There were researched Kharkiv memorial plaques that reflect the memory of the Second World War at the event and biographical levels in the present article. In particular, there were considered next aspects: preparing for war; beginning of hostilities and formation of military units; fright against the

enemy in front and rear; the situation of civilians in the occupied territories; liberation of Kharkiv from Nazi invaders; reconstruction of the national economic complex. The database of memorial plaques was analyzed on the chronological, territorial, thematic principles, taking into account the authorship and decoration of small sculptural and architectural forms, was carried out. The specifics of the existence of memorial plaques in the socio-cultural environment of Kharkiv and features of the narrative that they broadcast are concluded.

Keywords: *Kharkiv, memorial plaque, the Second World War, database.*

Вовк Ольга Игоревна

кандидат исторических наук

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ДОШКИ ХАРЬКОВА, ПОСВЯЩЕННЫЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ХРОНОЛОГИЯ, ТИПОЛОГИЯ, ТОПОГРАФИЯ

Статья посвящена изучению массива мемориальных досок, которые были установлены в Харькове в течение второй половины XX – начала XXI вв. в память о событиях Второй мировой войны. Охарактеризована видовая специфика и функциональная нагрузка мемориальных досок как знаков коммеморации. Проанализированы нормативно-правовые акты, изданные органами местного самоуправления различных городов Украины (Харьков, Хмельницкий, Ровно, Житомир), в которых описывается порядок установки мемориальных досок. Освещены основные проблемы, возникающие в украинских городах в процессе создания, учета и охраны этих объектов. Среди них – отсутствие общепринятого терминологического аппарата, неопределенность охранного статуса мемориальных досок, распространенность случаев несовершенного эстетического оформления. Кратко охарактеризована отечественная историография исследуемой проблематики. Особое внимание сосредоточено на специфике процесса сбора и систематизации информации об имеющихся в Харькове мемориальных таблицах. Описаны принципы отбора и анализа исследуемых объектов.

В фокус исследования попали мемориальные доски Харькова, которые отражают память о Второй мировой войне на событийном и биографическом уровнях, а именно такие аспекты, как подготовка к войне; начало боевых действий и формирование военных отрядов; борьба с врагом на фронте и в тылу; положение мирного населения на оккупированных территориях; освобождение Харькова от нацистских захватчиков; восстановление народнохозяйственного комплекса. Анализ созданной базы данных мемориальных досок проводился по хронологическому, территориальному, тематическому принципам с учетом авторства и художественного оформления малых скульптурно-архитектурных форм. Сделан вывод о специфике существования исследуемых объектов в социокультурной среде Харькова и особенностях транслируемого ими нарратива.

Ключевые слова: Харьков, мемориальная доска, Вторая мировая война, база данных.

УДК 73/74.04:72(477.54-25)

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-16

Гела Оксана Миколаївна

магістр історії, аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: gela.oksana95@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3157-9943

ПРОМОМАТЕРІАЛИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ВІЗІЙ МІСТА ХАРКОВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Стаття присвячена аналізу промоматеріалів як інструменту формування візій міста Харкова в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Джерельною основою дослідження є радянські та сучасні конверти, марки і монети, присвячені м. Харкову. Встановлено, що за радянських часів візуальною культурою трансливалися кілька ключових образів міста: Харків як університетське місто, Харків-індустріальний і Харків-театральний. На радянських конвертах, марках і монетах найчастіше зображали такі архітектурні споруди та пам'ятки, як головний корпус Харківського державного університету імені О. М. Горького, пам'ятник Т. Г. Шевченку, Південний вокзал і Привокзальна площа та ін. На сучасному етапі на зазначених промоматеріалах образи міста в певний спосіб трансформувалися. Зокрема, Харків майже втратив образ великого індустріального міста. Натомість істотно збільшилася кількість зображень «пам'ятних місць», розрахованих на туристів. Крім того, сьогодні ті образи, які домінують на конвертах, марках і монетах, дають нам уявлення про Харків як про один із найбільших освітніх центрів і значний осередок культури України. Зокрема, тепер у ролі головних візитівок Харкова на монетах, конвертах і марках виступають Успенський, Благовіщенський, Покровський собори, будинок Держпрому, альтанка «Дзеркальний струмінь». Аналіз динаміки появи конвертів, марок і монет, які можна вважати формами саморепрезентації Харкова, засвідчує, що збільшення кількості таких промоматеріалів пов'язана зі святкуванням ювілейних дат. Зокрема, для радянського періоду

такою датою став 1954 рік, тобто рік святкування 300-річчя Харкова, а на сучасному етапі – 2004 рік, коли відзначалося 200-річчя від дня заснування Харківського університету, а також 350-річчя Харкова. З огляду на сучасні реалії, конверти, марки і монети стають радше об'єктами колекціонування, аніж засобами комунікації, що зменшує значення цієї форми саморепрезентації.

Ключові слова: *промоматеріали, образ міста, місто Харків, саморепрезентація міста.*

Місто як динамічна структура, що перебуває у складній взаємодії з навколишнім світом, продукує необхідність саморепрезентації, яка, серед іншого, здійснюється за допомогою промоматеріалів. Промоматеріалами називають різні види продукції, яка має за мету покращити впізнаваність бренду, образу і створити позитивний імідж певної структури. Об'єктом нашого дослідження стали конверти, марки та монети, які містять зображення, що представляють місто Харків. Вибір зазначених видів промоматеріалів зумовлений тим, що саме вони дозволяють простежити еволюцію образів міста протягом тривалого часу. Такі форми саморепрезентації мають свої переваги: 1) досить великий наклад; 2) обмежене коло символічних зображень (що сприяє усвідомленню унікальності об'єктів); 3) тривалість використання (наприклад, монети); 4) значне коло поширення (тобто виходять за межі міста).

Зображення на конвертах, марках і монетах є репрезентацією суспільних цінностей, ієрархій, орієнтирів. Вони нерідко виступають як конвенційні символи з певним ідеологічним навантаженням (Lynch 1982, 15). Отже, метою статті є дослідження процесів формування образів міста Харкова за допомогою промоматеріалів. Нерідко образи, що транслюють конверти, марки, монети, можуть свідчити про тяглість традицій та ідейні розриви. Функції таких зображень часто виходять за межі виключно естетичних цілей. Зокрема, через винайдення «візитівок» міста формується не лише його туристична привабливість, але й ідентичність його мешканців.

Дослідження реалізовано за допомогою реляційної джерелоорієнтованої бази даних (програма – СУБД MS Access), до якої увійшли 118 візуальних одиниць із зображеннями м. Харкова (процес наповнення бази даних триває). Наповнення бази даних відбувалося в процесі ознайомлення зі складом приватних колекцій, колекції Музею

історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, матеріалами офіційних сайтів «УКРПОШТА» (Ukrposhta), «НБУ» (NBU). Одиницею контент-аналізу стало візуальне джерело, також була створена окрема таблиця з підписами до зображень. В інфологічній моделі БД стрижневою сутністю стали метадані. Відповідно до інфологічної моделі була побудована БД, у якій кожній характеристиці та її атрибутам була присвячена окрема таблиця. Відповідно структура БД містить 4 таблиці й потрібну для аналізу інформацію. Більшість об'єктів БД – конверти (як непогашені, так і погашені), що становили 75 % від загальної кількості матеріалів. Найбільш раннім об'єктом у БД є марка, випущена 1939 року і присвячена 125-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Своєю чергою, найбільш пізньою є марка «Успенський собор, м. Харків», 2018 року. Тираж об'єктів, що перебувають у БД, коливається від декількох тисяч і до кількох мільйонів примірників.

У ході дослідження було виявлено, що Харків на конвертах, марках і монетах у другій чверті ХХ – на початку ХХІ ст. передусім позиціонувався як освітній та дослідницький центр (близько 51 % від усієї сукупності). Таке співвідношення пояснюється об'єктивною причиною: за радянський часів з-поміж усіх українських міст Харків мав найвищий показник чисельності вищих навчальних закладів та студентської молоді. Найчастіше зображувалися такі виші: Харківський державний університет імені О. М. Горького, Харківський політехнічний інститут імені В. І. Леніна, Харківський медичний інститут, Харківський юридичний інститут імені Ф. Е. Дзержинського, Харківський авіаційний інститут імені М. С. Жуковського, Харківський фармацевтичний інститут, Харківський інженерно-економічний інститут, Харківський сільськогосподарський інститут імені В. В. Докучаєва. З освітньо-науковою темою пов'язана і відповідна символіка. Частиною композиції неодмінно ставала розгорнута книга, схематичне зображення атома, перова ручка.

Нерідко на конвертах і марках трапляються сюжети, пов'язані з засновниками науково-освітніх закладів, їхніми ректорами, вченими (О. О. Потєбня, І. І. Мечников, Л. Д. Ландау, О. М. Ляпунов та ін.), письменниками та іншими діячами, які там навчалися чи працювали. Найчастіше це зображення засновника Харківського імператорського університету – В. Н. Каразіна, також серед засновників вищих навчальних закладів ми бачимо В. Л. Кирпичова, який став першим ректором Харківського технологічного інституту, нині – Харківського політехнічного інституту. Варто зауважити, що включення зображень видатних діячів м. Харкова до БД відбувалося за наявності додаткових

зображень (будівель університетів, архітектурних пам'яток міста чи міської, науково-освітньої символіки), що дає змогу ототожнити діяльність певної особи з містом Харковом. Як приклад можна навести зображення ректора, професора Імператорського Харківського університету Д. І. Багалія, яке розташоване на тлі університету (див. рис. 1).

Рис. 1. Дмитро Багалій. Вид на Університетську вулицю («Укрпошта», 2007) Конверт зі штемпелем (01.07.2007) на честь 150-річчя від дня народження Дмитра Багалія (1857–1932). УДППЗ «Укрпошта». Видавництво «Марка України». Держзнак. ПК «Україна». Зам. 7-3914. 11.09.2007. Художник Геннадій Кузнецов (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

На сучасному етапі на зазначених промоматеріалах почали з'являтися зображення й окремих структурних підрозділів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – Музею природи, Ботанічного саду. Серед науково-дослідних установ за кількістю зображень лідирують НДІ мікробіології імені І. І. Мечникова, Державне підприємство «Державний інститут по проектуванню підприємств коксохімічної промисловості» (ДП «ГИПРОКОКС»).

На відміну від радянських часів, сьогодні Харків втратив першість за кількістю вищих навчальних закладів і студентів, поступившись місцем Києву. Якщо подивитися на сукупність ювілейних та пам'ятних монет, присвячених вищим навчальним закладам (на сьогодні серія «ВНЗ України» нараховує 30 монет) стає зрозуміло, що вони відображають загальний розподіл кількості вишів та студентів у тих чи тих містах України. Зокрема, Києву присвячено 10 монет, Харкову – 6, Львову – 4, а Дніпру та Одесі – по 2 монети.

Досліджуючи конверти, марки і монети стає зрозуміло, що за радянських часів Харків ототожнювався з великим індустріальним центром (26 % від генеральної сукупності зображень). Серед підприємств м. Харкова за кількістю зображень лідерами відповідно є такі: Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе, Харківський машинобудівний завод імені Ф. Е. Дзержинського, Харківський електромеханічний завод, Харківський завод тракторних самохідних шасі, Харківський турбінний завод імені С. М. Кірова, Харківський завод «Електроважмаш» імені В. І. Леніна, Харківський верстатобудівний завод.

Утвердження образу Харкова як індустріального міста відбувалося також через демонстрацію «світу речей». Ми бачимо, що художники активно використовували зображення промислової продукції, зосереджували увагу реципієнтів на розвинутій інфраструктурі як одній з ознак промислового міста. Варто зауважити, що зображення трамваїв чи трамвайних колій, сучасних машин, освітлених вулиць, на зазначених промоматеріалах формувало уявлення про індустріальний, модерний характер міста (див. рис. 2). На конвертах, марках і монетах індустріальний статус міста підкреслено відповідним ландшафтом та символікою.

Рис. 2. Будинок міської Ради («Пошта СРСР», 1970). «Місцеве». Видавництво Міністерства зв'язку СРСР. 23.06.1970. Москва. Ціна конверта з маркою 5 к. Художник І. Н. Козлов. Виготовлено на Пермській фабриці Держзнака (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Соціально-економічна криза початку 1990-х років позначилася на індустріальному потенціалі Харкова. Згасання образу великого промислового міста ми можемо помітити і на конвертах, марках та монетах. Сьогодні зображення з індустріальною символікою є рідкістю. Невелика кількість сюжетів, що фіксують індустріальний характер Харкова на сучасному етапі, а також їх схожість із радянськими зображеннями дає змогу говорити про їхній рудиментарний характер.

Зараз стає зрозуміло, що із втратою статусу індустріального центру Харків перебуває в пошуках нового обличчя. Зображення на сьогоднішніх конвертах, марках і монетах – це, як правило, фото чи малюнки, що популяризують архітектурні пам'ятки, деякі значущі події в історії міста та осіб, які зробили вагомий внесок у розвиток Харкова.

Відомо, що одним із елементів саморепрезентації міста є виділення так званих «візитних карток». На сьогоднішній день серед «7 див Харкова» (Oficiinui sait Kharkivs'koi mis'koi rady) називають будинок Держпрому і альтанку «Дзеркальний струмінь», зображення яких не так часто з'являлося на конвертах і марках радянського періоду, але тепер стали вельми поширеними (відповідно у співвідношенні 23 % проти 77 % зображень від загальної кількості). Загалом популяризація так званих «7 див Харкова», власне, і розпочалася на сучасному етапі. Серед таких об'єктів найуживанішими стають зображення Успенського собору, зокрема його дзвіниці, Благовіщенського та Покровського соборів, Держпрому, Дзеркального струменя, а їхня поява на конвертах, марках і монетах, як правило, ставала частиною програми підготовки ювілейних заходів. Зокрема, значна частина колекції (близько 11 %) – це ті монети, марки та конверти, що були випущені 2004 року на честь 350-річчя міста Харкова, а також 200-річчя від заснування Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Однією з візитівок міста Харкова став пам'ятник Т. Г. Шевченку, який майже одразу після встановлення 1935 року почав з'являтися на марках і конвертах. Попри те, що в цій ситуації, вочевидь, домінує радянське трактування особистості Т. Г. Шевченка – як поета-революціонера, борця за щастя пригнобленого народу, цей пам'ятник водночас може породжувати й інші інтерпретації. Не дивно, що образ поета-бунтівника вже у новітні часи надихав на опір владі багатьох харків'ян. Так чи так, але сьогодні для багатьох людей типово асоціювати Харків саме з пам'ятником Т. Г. Шевченку. Вочевидь, ця традиція зародилася ще за радянського часу. Зокрема, серед зображень на конвертах і марках радянського періоду тримає першість саме цей пам'ятник (див. рис. 3). Взагалі варто зауважити, що, на відміну від листівок, на конвертах, марках і монетах не так часто зображали радянські пам'ятники. Зокрема,

на конвертах радянського періоду – це стела «Зірка» (конверт, 1977 р.), Меморіал Слави (конверт, 1983 р.), Монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні (конверт, 1979 р.). До речі, на сучасному етапі інколи також трапляються зображення радянських пам'ятників, зокрема, можна відзначити пам'ятну монету, яка присвячена 70-річчю визволення Харкова від німецьких окупантів (2013 р., зображення пам'ятника Воїнам-визволителям).

Попри хвилеподібну мовну політику радянської влади, для поштових конвертів кожної з республік СРСР був характерний двомовний підпис зображеного об'єкта. Причому найчастіше підпис російською мовою був розташований по центру (або просто першим), а підпис «місцевою», національною мовою, як правило, збоку, вертикально (див. рис. 4). Традиція двомовного підпису проіснувала з середини ХХ ст. і аж до розпаду СРСР.

Рис. 3. Пам'ятник Т. Г. Шевченку («Пошта СРСР», 1973). Видавництво Міністерства зв'язку СРСР. 30.10.1973. Ціна 5 к. Художник А. Якунін. Виготовлено на Пермській фабриці Держзнаку (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Рис. 4. Український театр музичної комедії («Пошта СРСР», 1979). Міністерство зв'язку СРСР, 1979. 05.06.1979. Ціна 7 к. Художник В. Власов. Виготовлено на Пермській фабриці Держзнаку (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Проблема виявлення «обличчя» радянського Харкова полягає не тільки у хвилеподібній політиці радянської держави в мовному та культурному питаннях, але й у тому, що всі замовлення, як правило, були державні, а отже, підлягали цензурі. Інша ситуація характеризувала випуск радянських листівок, які могли друкувати на місцевому рівні, відповідно їхні автори мали ширші можливості для репрезентації образів міста.

Водночас слід мати на увазі, що не тільки контроль з боку державних органів, але й панівні настрої та ідеї впливали на характер зображень. На сучасному етапі Харків здебільшого репрезентовано як українське місто: з'явилися зображення українських діячів, місцевого українського народного одягу (Ukrproshta), часто трапляються зображення державного прапора і герба як тло або частина композиції, карта України із позначенням території Харківщини тощо.

Важливим для нашого розгляду є також те, що не було зображено на конвертах, марках і монетах, зокрема, у радянський період. З огляду на антирелігійну пропаганду, що її здійснювала радянська влада, були відсутні зображення визначних архітектурних об'єктів – храмів. Тільки на поштових листівках та картках кінця 1960-х років (див. рис. 5) починає з'являтися Успенський собор у центрі композиції або на другому плані (про «другорядність» об'єкта мали свідчити й підписи, бо листівки називалися так: «Вид на Університетську Гірку», «Набережна річки Лопань»). На конвертах, марках та монетах такого типу зображення зовсім відсутні. З другого боку, звернемо увагу на те, що на сучасних промоматеріалах широко представлені зображення трьох головних православних соборів м. Харкова – Успенського, Благовіщенського і Покровського, тоді як відсутні зображення католицьких соборів (найвизначніші з них – Собор Успіння Пресвятої Діви Марії, Церква святого Вінсента де Поля), синагог (зокрема, Харківської хоральної синагоги) і мечетей (наприклад, Харківської соборної мечеті), що дозволяє нам говорити про домінування образу Харкова як моноконфесійного міста.

Попри велику кількість конвертів і марок, присвячених Харкову, які вийшли друком за радянського часу, ми не бачимо на них зображень багатьох суспільно значущих будівель – лікарень, шкіл. Зокрема це стосується й деяких, здавалося б, вельми цікавих та помітних об'єктів, наприклад, одного із найстаріших в Україні зоопарків, уславленого традиціями харківського цирку тощо. Вибірковість у зображенні певних осіб, пам'яток, сюжетів, вочевидь, пояснюється тим, що друк конвертів та марок, а також карбування монет відбувалися не на місцевому, а на загальносоюзному рівні. Відповідно саме на цьому, верхньому шаблі, вибирали значущі сюжети та об'єкти (а отже, порівняльна шкала була іншою).

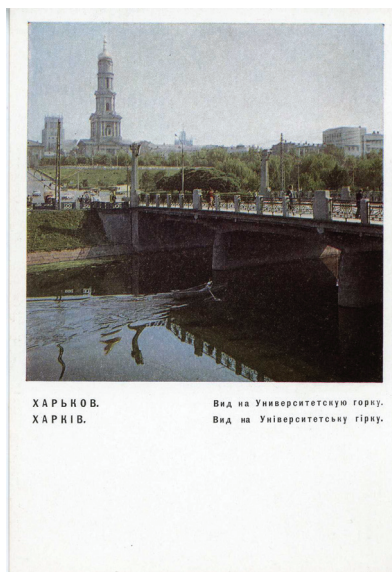

Рис. 5. Харків. Вид на Університетську гірку. («Пошта СРСР», 1967). Кольорове фото В. Колинова. Редактор А. Рязанцев. Видавництво Міністерства зв'язку СРСР. А. 14798 08.12.1967. МПФ Госзнака. Зак. 18082. Ціна художньої картки з маркою 4 к. (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Примітно, що за радянського часу, на відміну від сьогодення, серед зображень майже відсутні атрибути традиційної культури: не зображували народні традиції, одяг, промисли, ремесла. Наявні зображення на конвертах, марках і монетах дають змогу стверджувати, що метою було нівелювати національне обличчя кожного з міст і зосередити увагу на тому, що Харків – типове радянське місто.

Варто зазначити, що значну увагу приділяли дозвіллю мешканців Харкова. Серед таких місць дозвілля наявні зображення театрів, а саме Харківського театру опери та балету, Харківського театру імені Т. Г. Шевченка, Харківського театру музкомедії, Харківського театру ляльок, Харківського академічного російського драматичного театру імені О. С. Пушкіна, музеїв – Харківського історичного музею,

Харківського музею природи, бібліотек – Харківської бібліотеки імені В. Г. Короленка, кіноконцертних залів – кіноконцертного залу «Україна», парків – парку Перемоги та ін.

Цікаво, що більшість місць дозвілля, наприклад, театр, бібліотека чи кіноконцертний зал «Україна», були ніби «вписаними» до ландшафту міста, оскільки навколо споруд художники малювали зелені насадження, дерева. Своєю чергою, більшість промислових споруд практично або зовсім (72 % тих зображень, на яких намальовані промислові підприємства) позбавлені зелених насаджень по периметру об'єкта (див. рис. 6). Характерно, що збоку або на передньому плані замість дерев зображали трактор, електропоїзд чи турбіну. Це, ймовірно, було пов'язано з бажанням показати «серйозність» об'єкта, де немає місця дозвіллю, відпочинку, адже зелені насадження асоціюються саме з відпочинком.

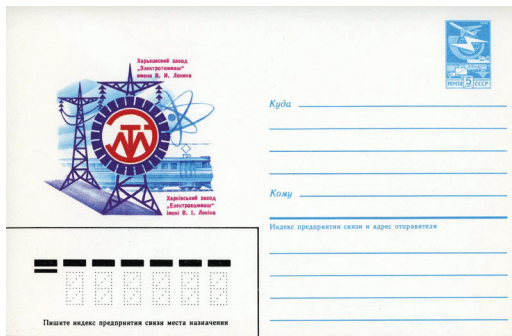

Рис. 6. Харківський завод «Електроважмаш» імені В. І. Леніна («Пошта СРСР», 1986). Міністерство зв'язку СРСР, 1986. 26.05.1986. Ціна 6 к. Художник В. Коновалов. Виготовлено на Пермській фабриці Держзнака (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Картографування об'єктів, зображених на конвертах, марках і монетах дає нам можливість говорити про певну рухливість «зони престижу». Зокрема, якщо раніше зображення, що слугували для саморепрезентації Харківської області, були розміщені в окремому полі на конвертах, монетах, марках, то зараз спостерігається деяке «накладання» одного поля на інше. Наприклад, зображення пам'яток м. Харкова та Харківської області розміщуються поряд у композиційному центрі чи краєвиди міста Харкова стають тлом для пам'ятників Харківської області. Прикладом є поштовий блок 2018 року випуску, що складається з марок, де фоновим зображенням став архітектурний ансамбль майдану Свободи, на якому безпосередньо розташовані фотографії церкви Спаса Преображення у

с. Володимирівка, Шарівський палац у смт Шарівка та половицькі баби у м. Ізюм.

Під час дослідження конвертів, марок і монет виникає запитання: ці фото та малюнки із зображеннями краєвидів Харкова та видатних діячів, життя яких тісно пов'язано з містом, є результатом творчості місцевих художників? Важливим для нас це питання є з огляду на те, чи ототожнювали самі харків'яни зображені об'єкти із власними, відомими тільки їм «місцями пам'яті» (концепція, що її висунув французький історик П. Нора, згідно з якою є певні місця, значущі об'єкти, з якими група людей пов'язує особисті спогади і де «кристалізується пам'ять») (Nora 1999, 17). За радянських часів майже всі замовлення на конверти й марки були державними. Виготовляли конверти, зокрема, на Пермській фабриці держзнака, а виконувачами замовлень зазвичай були художники «загальносоюзного рівня», зокрема, М. Черкасов, уродженець Симбірської губернії, Ю. Раховський (народився і жив у Москві) та ін. На сучасному етапі художники та графіки конвертів і марок також часто не є харків'янами, зокрема В. Власов (народився в м. Одеса), О. Штанко (народився с. Пії, що біля Ржищева) та ін. Утім, останнім часом кількість приватних ініціатив на замовлення конвертів, марок і монет значно збільшилася, а це означає, що є можливість залучати й місцевих митців. Зокрема, на сучасному етапі ініціаторами замовлень дуже часто стають вищі навчальні заклади. Наприклад, до 125-річного ювілею Харківського політехнічного інституту було видано серію поштових марок (у 2010 р.). Також Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна ініціював створення конвертів і монет, присвячених ювілейним датам.

Отже, з початком утвердження знайомого нам канону оформлення конвертів, марок і монет, на яких ми бачимо зображення архітектурних пам'яток, визначних особистостей та подій, промоматеріали стали інструментом формування візії міста та засобом їх репрезентації. Для створення необхідних образів міста художники зосереджували увагу реципієнтів не тільки на архітектурній пам'ятці, але й на деталях, тобто «світі речей», що відповідно доповнювало сюжетну композицію.

Поява та різке збільшення кількості тих чи тих зображень, як правило, пов'язані із пам'ятними і ювілейними датами, зокрема показовими стали 1954 рік і 2004 рік, коли святкували 300-річчя і 350-річчя міста Харкова. Однак, якщо здійснити загальний огляд марок і монет, присвячених Харкову, що були випущені в період 1991–2018 років, можна зафіксувати послаблення уваги до міста. Зокрема, якщо поглянути на представлені серії ювілейних і пам'ятних монет України, наприклад «Пам'ятки

архітектури України» та «Інші монети» можна помітити, що серед досить великого масиву (близько 100) Харкову присвячена лише одна монета – Харківському зоопарку. Така статистика може бути зумовлена відсутністю місцевих ініціатив, а також сприйняттям Харкова ззовні як «нецікавого» міста.

Сюжетні лінії, які представлені на промоматеріалах, також зазнали трансформацій. Лишилися в минулому образи «міста-трудівника», натомість істотно зросла кількість зображень «пам'ятних місць», розрахованих на туристів. Хоча сьогодні вже немає притаманних радянському часу ідеологічних обмежень, можна казати про «панівний дискурс», який визначає добір об'єктів та їхні характеристики. Водночас, підбиваючи підсумок, варто зазначити, що в сучасних умовах марки, конверти і навіть монети стають радше об'єктами колекціонування, ніж звичними для багатьох засобами комунікації. Це неминуче призводить до зменшення значення цієї форми саморепрезентації.

References / Бібліографія

Lynch, K. *Obraz goroda*. Moskva, 1982. (In Russian)
Линч, К. *Образ города*. Москва, 1982.

Ukrposhta. Marky. Available at: <<http://pm.ukrposhta.ua/nishop.php?act=FAF8E4410B668403&id=1>> [Accessed: 13 April 2020]. (In Ukrainian)

Укрпошта. Марки. Available at: <<http://pm.ukrposhta.ua/nishop.php?act=FAF8E4410B668403&id=1>> [Accessed: 13 April 2020].

NBU. *Pam'iatni monety Ukrainy ta suvenirna produktsiia*. Available at: <<https://bank.gov.ua/WebSelling/>> [Accessed: 13 April 2020]. (In Ukrainian)

НБУ. *Пам'ятні монети України та сувенірна продукція*. Available at: <<https://bank.gov.ua/WebSelling/>> [Accessed: 13 April 2020].

Nora, P. *Problematika mest pamiaty*. Sankt-Peterburgh, 1999. (In Russian)
Нора, П. *Проблематика мест памяти*. Санкт-Петербург, 1999.

Oficiyni sait Kharkivs'koi mis'koi rady, mis'koho holovy, vykonavchoho komitetu. Kharkiv s'ohodni. Available at: <<https://www.city.kharkov.ua/uk/o-xarkove/xarkov-segodnya.html>> [Accessed: 13 April 2020]. (In Ukrainian)

Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. Харків сьогодні. Available at: <<https://www.city.kharkov.ua/uk/oharkove/xarkov-segodnya.html>> [Accessed: 13 April 2020].

Hela Oksana Mykolaivna

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: gela.oksana95@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3157-9943

POS MATERIALS AS AN INSTRUMENT FOR FORMING VISIONS OF KHARKIV IN THE SECOND HALF OF the 20th – THE EARLY 21st CENTURY

The article is devoted to the analysis of POS materials as a tool for shaping the visions of Kharkiv in the second half of the 20th – the early 21st century. The primary sources are Soviet and modern envelopes, stamps and coins dedicated to Kharkiv. It was found that in the Soviet times, several key images of the city were shown by means of the visual culture: industrial and theatrical images of Kharkiv together with Kharkiv as a university city. Such architectural structures and monuments as the main building of O. M. Horkiy Kharkiv State University, T. G. Shevchenko monument, the South Railway Station and the Railway Station, etc. tended to appear on the soviet envelopes, stamps and coins. At the present stage the images of the city are being transformed in some ways on the envelopes, stamps and coins, in contrast to the Soviet visions which remained unchanged for decades. Above all, Kharkiv is losing its image of a large industrial city due to the economic crisis which has caused a significant decline in the capacity of the plants in the city. Today, the dominating images on the envelopes, stamps and coins give us an idea of Kharkiv as one of the largest educational and tourist centers in Eastern Ukraine. Especially, one of the main business cards of Kharkiv on coins, envelopes and stamps are Assumption, Annunciation, Intercession Cathedrals, Derzhprom (the House of State Industry), the fountain «Mirror Stream». An analysis that was aimed to measure the dynamic of the appearance of the envelopes, stamps and

coins dedicated to Kharkiv self-presentation showed that the increase in the image numbers is associated with the anniversary celebrations. During the Soviet period, in particular, 1954, which was the year of the 300th anniversary of Kharkiv, became such a date. At the present stage, the sharp increase in the appearance of coins, stamps and envelopes happened in 2004 as it was the celebration of the 200th anniversary of Kharkiv National University and the 350th anniversary of Kharkiv.

Keywords: POS materials, image of the city, Kharkiv city, self-representation of the city.

Гела Оксана Николаевна

магистр истории, аспирантка

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: gela.oksana95@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3157-9943

ПРОМОМАТЕРИАЛЫ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВ ГОРОДА ХАРЬКОВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – В НАЧАЛЕ XXI ВВ.

Статья посвящена анализу промоматериалов как инструмента формирования визий города Харькова во второй половине XX – в начале XXI вв. Источниковой базой исследования являются советские и современные конверты, марки и монеты, посвященные г. Харькову. Установлено, что в советское время с помощью визуальной культуры транслировались несколько ключевых образов города: Харьков как университетский город, Харьков-индустриальный и Харьков-театральный. На советских конвертах, марках и монетах чаще всего изображали такие архитектурные сооружения и памятники, как главный корпус Харьковского государственного университета имени А. М. Горького, памятник Т. Г. Шевченко, Южный вокзал и Привокзальная площадь и др. На современном этапе на указанных промоматериалах образы города определенным образом трансформировались. В частности, Харьков почти утратил образ крупного индустриального города. Сейчас отмечается существенный рост количества изображений «памятных мест», рассчитанных на туристов. Сегодня те образы, которые доминируют на конвертах, марках и монетах, дают нам представление о Харькове как об одном из крупнейших образовательных центров и значительное средоточие культуры Украины. Теперь в качестве главных визитных карточек Харькова на

монетах, конвертах и марках выступают Успенский, Благовещенский, Покровский соборы, дом Госпрома, беседка «Зеркальная струя». Анализ динамики появления конвертов, марок и монет, которые можно считать формами саморепрезентации Харькова, свидетельствует, что увеличение количества таких промоматериалов связано с празднованием юбилейных дат. В частности, для советского периода такой датой стал 1954 год, то есть год празднования 300-летия Харькова, а на современном этапе – 2004 год, когда отмечалось 200-летие со дня основания Харьковского университета, а также 350-летие Харькова. Изучение современных реалий показывает, что конверты марки и монеты становятся скорее объектами коллекционирования, нежели средствами коммуникации, что уменьшает значение этой формы саморепрезентации.

Ключевые слова: промоматериалы, образ города, город Харьков, саморепрезентация города.

Янкул Олексій Миколайович

спеціаліст-історик, аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: ayankul93@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1244-4536

МАСОВЕ МИСТЕЦТВО АБО МИСТЕЦТВО ДЛЯ МАС: СТРИТ-АРТ У ХАРКОВІ

Стаття присвячена одному з напрямів мистецтва постмодернізму – стрит-арту, який набув поширення в Харкові на межі ХХ–ХХІ ст. Цей вид сучасного мистецтва швидко завоював симпатії харків'ян і знайшов своїх прихильників серед великої групи молодих художників-новаторів (як професіоналів, так і любителів, як окремих авторів, так і творчих колективів), які працюють у цьому стилі. Створення муралів швидко перетворилося зі стихійної роботи на керовану з боку міської влади, яка підтримала подібні зміни міського простору. На межі ХХ–ХХІ ст. перші муральні портрети в Харкові створювались стихійно, без жодного загального містобудівного плану. Останнім часом спочатку міське архітектурне управління, а потім Департамент культури Харківської міської ради взяли під свій контроль такі роботи, і подібна діяльність стала більш керованою і планомірною. До Департаменту містобудування та архітектури Харківської міської ради звертаються художники з ініціативою створити мурал на конкретному будинку і надають його ескіз. Тобто художники самі вибирають образ, який буде створений. Для того, щоб таке зображення з'явилося, потрібно передусім узгодити це питання з власниками будинку, на якому планується розміщення зображення. При цьому виникає проблема в тому, хто буде підтримувати малюнок після його створення, адже гроші на його можливу реставрацію міським бюджетом не передбачаються, а частина муралів уже потребує оновлення. В статті розглянуто найбільш характерні зразки цього мистецтва в Харкові, виокремлено кілька поширених типів. Зроблено висновок про загалом позитивний вплив стрит-арту на зовнішній

вигляд міста, яке стало більш яскравим і наповнилося новими смислами і змістом. Відзначається, що мурали і графіті виконують не лише декоративну, але й культурну роль. Головними героями харківських муралів є уродженці міста та видатні діячі, які зробили помітний внесок у світове мистецтво, науку та літературу.

Ключові слова: *стрит-арт, мурали, графіті, Харків.*

Стрит-арт (англ. street art) є одним із наймолодших видів образотворчого мистецтва, але між тим найбільш помітним і розрахованим на масового глядача. На відміну від напрямів мистецтва, що вже стали класичними й розраховані на підготовленого глядача, стрит-арт позитивно сприймається навіть «споживачами» із нерозвиненим художнім смаком. Цей вид мистецтва науковці оцінюють по-різному. Хтось вважає стрит-арт мистецтвом, а хтось називає «освіченим вандалізмом» (Kudriashov 2018). Багато авторів замислюються про межу, що відокремлює одне розуміння стрит-арту від іншого (Клепнева 2015; Sokolinskaia 2013). Справді, нам відомі приклади, коли така техніка нанесення зображень є радше хуліганством, аніж творчістю. Однак люди, які займаються стрит-артом професійно, не мають мети нашкодити оточенню чи зіпсувати будівлі. Вони, як правило, роблять такі зображення для самовираження або самореклами, щоб донести до глядачів свої думки, бачення навколишнього світу. Останнім часом на вулицях Харкова з'являється все більше графіті та муралів, частина з яких є професійно (або майже професійно) виконаними, а інша частина слугує радше для розваги самих авторів чи городян.

Серед жанрів стрит-арту дослідники зазвичай виокремлюють графіті та мурали. Останні прикрашають, як правило, стіни житлових будинків. Графіті – більш давній вид мистецтва, ніж здається на перший погляд. Деякі дослідники вважають, що «написи супроводжують зображення відтоді, як з'являється писемність» (Demchenko, Gorda, Tkach). Багато тлумачних словників визначають термін «графіті» як «стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, пряслицях, стінах тощо» (Busel 2005). Деякі довідники фіксують процес виокремлення написання індивідуального знака, емблеми за допомогою пульверизатора або великих фломастерів-маркерів (Graffiti 2001). Це свідчить про те, що існують різні підходи до класифікації графіті та думки щодо часу їхнього виникнення та побутування.

Сучасне розуміння терміна «графіті» часто перетинається з терміном «мурал», оскільки вони позначають схожі типи зображень.

Це відбувається через те, що ці жанри мають низку спільних рис, зокрема композиція може містити як візуальну частину, так і текстову. Наприклад, на сайті, присвяченому муралам міста Харкова, надається визначення терміна «мурал» як величезного графіті, яке нанесене на поверхню стіни, а далі бачимо пояснення відмінності між графіті та муралами, яке, на думку авторів тексту, полягає серед іншого в тому, що, окрім просто привабливого зображення, мурали мають передавати якусь глибоку ідею або смисл (О muralakh). Ми можемо погодитись із таким визначенням, але лише частково, оскільки графіті часто теж можуть мати глибокий, навіть філософський смисл. Прикладом цього можуть слугувати роботи Гамлета Зіньковського в Харкові (Ligostaeva 2018). На нашу думку, основною відмінністю муралів від графіті є те, що мурали являють собою більші за розмірами зображення. Крім того, на відміну від муралів, графіті є більш абстрактними, що свідчить про відмінність цих типів зображень і здебільшого різні функції, які вони виконують. На нашу думку, мурал є більш багатофункціональним, ніж графіті. Він містить як елементи декору будівель, так і виконує інші функції (наприклад, просвітницьку, щоб нагадати жителям і гостям міста про видатних діячів або події).

Одним із перших творців графіті в Харкові періоду кінця 1980-х – початку 1990-х років вважається Олег Мітасов, який створював короткі загадкові написи на стінах будівель. Серед найбільш відомих із них можна згадати написи «ВЕК. ВАК», «СРАЗУ.ЖЕ.СУЖЕНИЕ.УМА» та ін. («Mitasov-lend»). Сучасна форма стрит-арту, яка остаточно сформувалася наприкінці ХХ ст., охопила не лише центральні вулиці міста, але й околиці, перейшла й у харківську провінцію. Вона ніби продовжує, а в чомусь заперечує типове масове будівництво, яке відбувалося в місті в період завершення індустріалізації у 1960–80-ті роки. Часто однотипні будинки-близнюки нових житлових районів (Салтівка, Олексіївка та ін.) створювали доволі сумний міський ландшафт, особливо в холодну пору року. Епоха панування конструктивізму (1920–30-ті рр.), що істотно вплинула на архітектуру Харкова, та масова архітектура 1960–80-х років створили образ «сірого, знебарвленого, маловиразного» міста в свідомості багатьох мешканців, а особливо – приїжджих. Наприклад, ми натрапляємо на такі вислови в літературі. Зокрема, Я. К. Голованов писав: «Харків здався мені одним з найсумніших міст Радянського Союзу» (Beliaev, Krasniashchikh 2007, 84). Величезні торці багатоповерхівок уявлялись наче чистим аркушем, на якому можна було створити малюнок. Отже, сама невизначеність міста наче спонукала митців до творчості.

Надзвичайно популярно стало (принаймні в наш час) зображати портрети відомих у місті людей. Одразу зазначимо, що герої іноді змінюються на прямо протилежних, однак для сучасного Харкова характерна певна сталість улюблених образів. Якщо в радянський час більше уваги приділялося узагальнювальним образам робітників, учених, студентів, спортсменів та інших, у такий спосіб формуючи уявлення про Харків як про передусім індустріальне місто з великою кількістю підприємств, науково-дослідних і навчальних інститутів, то зараз така тематика посідає другорядне місце. Це пов'язано з тим, що в радянський період свідомість людей була спрямована на колективне (звідси й виникнення типових узагальнених образів, що мали на меті схарактеризувати ту чи ту соціальну спільноту), а в наш час вона спрямована більше на індивідуальне, пошук унікального, показ передусім тих людей, чия слава вийшла за межі міста. Разом із тим муральні зображення цих осіб є переважно шаблонними і типовими.

Більшість муральних портретів, що були проаналізовані, – це зображення конкретних людей, які пов'язані з кіно, літературою, наукою тощо. Крім того, також чимало уваги приділяється військовим діячам, які брали участь у Другій світовій війні. Унаслідок цього сформувалася певна палітра образів, яка свідчить про пошук нових героїв в епоху «дегероїзації», зміни ідеологічних орієнтирів.

Спочатку (на межі ХХ–ХХІ ст.) перші такі портрети створювали стихійно, без участі чи контролю з боку відповідальних офіційних міських служб. Останнім часом спочатку міське архітектурне управління, а потім Департамент культури Харківської міської ради взяли під свій контроль такі роботи, і ця діяльність стала більш керованою і планомірною. Про це в особистій розмові розповів автору статті голова правління Харківського обласного відділу Національної спілки архітекторів України, заслужений архітектор України, донедавна головний архітектор міста С. Г. Чечельницький. Він зазначив, що до Департаменту містобудування та архітектури Харківської міської ради зверталися художники з ініціативою створити мурал на конкретному будинку і надавали його ескіз. Тобто художники самі обирають образ, який буде створено. Але для того, щоб таке зображення виникло, необхідно передусім узгодити це питання з тими, кому належить будинок. При цьому виникає проблема в тому, хто буде підтримувати малюнок після його створення, адже гроші на його можливу реставрацію міським бюджетом не передбачаються, а частина муралів уже потребує оновлення.

До створення муралів долучилися передусім молоді художники, які хочуть показати своє «я» в нетрадиційних галузях мистецтва (Holub

2006). Нові можливості, які надають величезні стіни багатоповерхівок, надихають їх на створення яскравих картин, що можуть привернути увагу жителів і гостей міста. Крім того, багато зображень створили не лише окремі художники, а й арт-групи, які спеціалізуються на муралах і графіті. Серед них ми можемо назвати арт-групи «SOUL», «Kailas-V» (Kailas-V 2016) та ін. Відзначимо, що більшість митців є харків'янами, які добре обізнані з улюбленими образами жителів міста. У цьому розумінні Харків завдяки низці навчальних закладів художнього профілю – місто самодостатнє.

Крім того, з 2017 року в Харкові проводиться фестиваль «Kharkiv Mural Fest», на який запрошують не лише місцевих художників, а й представників інших країн. В рамках фестивалю протягом року в місті створюють нові муральні зображення, місця для яких вибирають самі учасники (Ivashkevich 2017).

Зазначимо, що мурали і графіті Харкова за нашими спостереженнями можна умовно поділити на такі типи (залежно від функцій, які вони виконують):

- ті, які виконують декоративну функцію (див. рис. 1);
- які мають філософський смисл (див. рис. 2);
- які виконують просвітницьку функцію (знайомлять із відомими постатями або історичними подіями) (див. рис. 3, 4).

Рис. 1. Мурал «Велика синиця» (2016 р.). Автор: Андрій Пальваль (група «Kailas-V»). Адреса: пр-т Олександрівський, 69-В (фотографія О. М. Янкула).

Рис. 2. Графіті «Інструменти». Автор: Гамлет Зінковський. Адреса: вул. Пушкінська, 45 (фотографія О. М. Янкула).

Рис. 3. Мурал Кузьмі Скрябіну (2018 р.). Автор: Андрій Пальваль (група «Kailas-V»). Адреса: вул. Римарська, 23-А (фотографія О. М. Янкула).

Рис. 4. Графіті «Герої Крут» (2016 р.). Автор: невідомий. Адреса: пров. Феєрбаха, 1 (фотографія О. М. Янкула).

Ми дослідили 46 муралів і пропонуємо класифікувати їх за типом зображень:

- ті, які ілюструють історичні події;
- які зображують людей;
- які зображують тварин або інше (під «іншим» ми розуміємо зображення предметів чи абстракцій).

Також мурали можна поділити за характером зображення на абстрактні та реалістичні.

Історичні події зображені на двох муралах (герої бою під Крутами та перший трамвай у Харкові). Зображення людей трапляються 20 разів, з них 13 – реалістичні портретні зображення і 7 – абстрактні. Ті мурали, які зображують тварин або інше – 24, з них 14 – реалістичні зображення і 10 – абстрактні. Загалом здебільшого трапляються реалістичні зображення – 29 разів. Абстрактні – 17 разів.

Якщо зображення стосуються особистостей (з 20-ти зображень людей їх 14), то їх можна умовно розділити за періодами, в які жили і творили ці діячі, тобто:

- діячі XIX ст.;
- представники XX ст.;
- сучасники.

Діячів XIX ст. – 1 (Т. Шевченко), 12 – представники XX ст. (Л. Биков, І. Бугримова, Ю. Гагарін, В. Гризодубова, Л. Гурченко, С. Далі, Л. Ландау, Н. Фатєєва, К. Шульженко) і 1 – сучасник (Кузьма Скрябін). Окремим особам присвячено кілька муралів (наприклад, співаці та актрисі К. Шульженко – 3 муралі). На переважній більшості муралів зображені діячі мистецтва (поети, актори, художники, співаки, композитори) – 10. По одному – дресирувальниця (І. Бугримова), космонавт (Ю. Гагарін), льотчиця (В. Гризодубова) та науковець (Л. Ландау).

Можна назвати три основні причини популярності стрит-арту в Харкові: новизна і привабливість цього мистецтва; впізнаваність образів; майстерність виконавців. Відзначимо, що для зображення своїх героїв художники використовують їхні портрети на піку творчих можливостей, у zenіті слави цих осіб. Іноді вони зображені з атрибутами своєї діяльності, або ж, якщо це артисти, то в образі улюбленої глядачами ролі. Наприклад, артист театру та кіно Леонід Биков (мурал на вулиці Сумській, 26) зображений в образі капітана Олексія Титаренка з популярного фільму «У бій ідуть лише «старі» (1973 р.) (див. рис. 5). Відомі актори Євген Леонов і Юрій Яковлев зображені в образах Уефа та Бі з фільму «Кін-Дза-Дза» (див. рис. 6) 1986 року (мурал за адресою: Харківська набережна, 6).

Але не всі муралі Харкова показують людей, пов'язаних із містом. Зокрема, наприклад, біля Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка (вул. Сумська, 25) на стіні зображений мурал, присвячений Сальвадору Далі та його музи. Або ще одним таким прикладом є найбільший в Україні мурал з портретом Тараса Шевченка, який розташований на стіні будівлі за адресою: Садовий проїзд, 30. Як відомо, Тарас Григорович мріяв побувати в Харкові, але ці плани не здійснилися (Pavlova, Protsenko 2014, 3). Серед графіті слід виділити, наприклад, зображення Олександра Блока за адресою: проспект Незалежності, 1 та ін.

Отже, можна запропонувати й класифікацію портретних муралів за принципом належності їхніх героїв до міста:

- представники Харкова (11);
- представники інших міст (2);
- закордонні діячі (1).

Однією зі складнощів, з якими ми стикнулися в рамках вивчення теми харківського стрит-арту, є неможливість в деяких ситуаціях ідентифікувати авторів зображень та роки їх створення. Особливо це стосується графіті, оскільки творці більшості з них невідомі й серед них багато аматорів.

Рис. 5. Мурал Леоніду Бикову (2013 р.). Автори: Олексій Постульга, Олексій Філіппов, Денис Стадник (арт-група «SOUL»). Адреса: вул. Сумська, 26 (фотографія О. М. Янкула).

Рис. 6. Графіті «Кін-Дза-Дза» (2008 р.). Автор: Роман Мінін. Адреса: Харківська набережна, 6 (фотографія О. М. Янкула).

Попри те, що серед авторів таких зображень існує практика залишати на своїх роботах якісь певні знаки, щоби бути впізнаними, в Харкові такі підписи трапляються досить рідко. Наприклад, вищеозначене графіті Олександра Блока на проспекті Незалежності не має жодних поміток, які б допомогли зрозуміти, хто є автором цього зображення.

Ще однією особливістю графіті є те, що, порівняно з муралами, їхнє «життя» більш коротке. Часто черговий ремонт будівлі призводить до знищення творів. Іноді також трапляються випадки вандалізму, коли подібні твори замальовують іншими. Наприклад, згадаємо ситуацію у 2018 році з графіті Гамлета Зінковського по вулиці Гоголя. На цьому місці розгорнулася своєрідна «війна» графіті, коли неодноразово, майже щодня, тут зникали одні малюнки і з'являлися інші (Bучek, 2018). Подібні ситуації цілком можуть свідчити про наявність конкуренції між різними авторами, а також конфлікт пам'ятей. Подібні ситуації трапляються в Харкові не лише з графіті, а й з муралами. Наприклад, з муралом на честь героїв бою під Крутами, який облили червоною фарбою і зробили на зображенні написи й малюнки (U Kharkovi poshkodyly mural Heroiam Krut).

Більшість харківських муралів і графіті естетичні та добре вписуються в простір вулиць і майданів, нерозривно пов'язані з ними. Навіть можна сказати більше: стрит-арт допомагає пов'язувати відокремлені об'єкти в певну цілісність, долаючи розриви та оживляючи торці шаблонних типових будівель. Образ Харкова стає більш яскравим, наповнюється новим смислом (або смислами). Аналіз окремих муралів Харкова дає змогу зробити висновок про те, що більшість портретних зображень осіб – це герої ХХ ст., здебільшого харків'яни, діячі мистецтва. Це свідчить про те, що художники намагаються вибирати для своїх творів найбільш упізнавані образи. Крім того, автори намагаються робити свої твори більше реалістичними, ніж абстрактними. Цілком можливо, що це робиться для того, щоб глядачам було простіше сприймати зображення. Муралі і графіті в Харкові виконують не лише декоративну функцію, а й просвітницьку, нагадуючи жителям міста про видатних постатей та події.

References / Бібліографія

Beliaev, K. A., Krasniashchikh, A. P. (avt.-sost.). *Khar'kov v zerkale mirovoi literatury*. Khar'kov, 2007. (In Russian)

Беляев, К. А., Краснящих, А. П. (авт.-сост.). *Харьков в зеркале мировой литературы*. Харьков, 2007.

Busel, V. T. (ukl.). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy*. Kyiv, Irpin', 2005. (In Ukrainian)

Бусел, В. Т. (укл.). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпін', 2005.

Bychek A., Cherneta, E. Khroniki odnoi steny: v Khar'kove razgorelas' «voina» iz-za zakrashenogo strit-arta Gamleta. Available at: <<https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/373390-eto-shyzofreniya-v-kharkove-unychtozhyly-yzvestnoe-hraffyty-hamleta>> [Accessed: 10 August 2019]. (In Russian)

Бычек, А., Чернета, Е. Хроники одной стены: в Харькове разгорелась «война» из-за покрашеного стрит-арта Гамлета. Available at: <<https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/373390-eto-shyzofreniya-v-kharkove-unychtozhyly-yzvestnoe-hraffyty-hamleta>> [Accessed: 10 August 2019].

Demchenko, V. V., Gorda, O. V., Tkach, Z. V. Osoblyvosti topolohii hrafiti iak istorychnykh napysiv. Available at: <http://www.knuba.edu.ua/doc/zbirnyk1/urss11_pdf/107-109.pdf> [Accessed: 10 April 2020]. (In Ukrainian)

Демченко, В. В., Горда, О. В., Ткач, З. В. Особливості топології графіті як історичних написів. Available at: <http://www.knuba.edu.ua/doc/zbirnyk1/urss11_pdf/107-109.pdf> [Accessed: 10 April 2020].

Ėnciklopedicheskii slovar' zhivopisi. Zapadnaia zhivopis' ot srednikh vekov do nashikh dnei. Moskva, 1997. (In Russian)

Энциклопедический словарь живописи. Западная живопись от средних веков до наших дней. Москва, 1997.

Graffiti. V: *Bol'shoi ėntsiklopedicheskii slovar'. Iskusstvo*. Moskva, 2001, s. 134. (In Russian)

Граффити. В: *Большой энциклопедический словарь. Искусство*. Москва, 2001, с. 134.

Holub, O. Ye. Hrafiti. U: *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, t. 6. Kyiv, 2006, s. 379. (In Ukrainian)

Голуб, О. Є. Графіті. У: *Енциклопедія Сучасної України*, т. 6. Київ, 2006, с. 379.

Ivashkevich, V. V Khar'kove otkrylsia festival' «Mural Fest». Gorodskie mnogoetazhki razrisuiut ulichnye khudozhniki iz Evropy. Available at: <<https://allkharkov.ua/news/rest/v-harkove-otkrylsia-festival-mural-fest->

gorodskie-mnogoetajki-razriskyut-ylichnye-hydrojniki-iz-ev.html> [Accessed: 10 April 2020]. (In Russian)

Ивашкевич, В. В Харькове открылся фестиваль «Mural Fest». Городские многоэтажки разрисуют уличные художники из Европы. Available at: <<https://allkharkov.ua/news/rest/v-harkove-otkrylsia-festival-mural-fest-gorodskie-mnogoetajki-razriskyut-ylichnye-hydrojniki-iz-ev.html>> [Accessed: 10 April 2020].

Kailas-V. Nasha tsel' – transformatsiia okruzhaiushego prostranstva. Khar'kovskie izvestiia. 17 avgusta, 2016. Available at: <<http://izvestia.kharkov.ua/on-line/gorod/1219419.html>> [Accessed: 10 April 2019]. (In Russian)

Kailas-V. Наша цель – трансформация окружающего пространства. Харьковские известия. 17 августа, 2016. Available at: <<http://izvestia.kharkov.ua/on-line/gorod/1219419.html>> [Accessed: 10 April 2019].

Klepneva, V. A. Strit-art: iskusstvo ili vandalizm? 2015. Available at: <<https://scienceforum.ru/2015/article/2015012287>> [Accessed: 10 April 2019]. (In Russian)

Клепнева, В. А. Стрит-арт: искусство или вандализм? 2015. Available at: <<https://scienceforum.ru/2015/article/2015012287>> [Accessed: 10 April 2019].

Kudriashov, I. Èto chto za khudozhestvo? Strit-art i iskusstvo. Available at: <<http://concepture.club/post/strit-art-myshlenie-posredstvom-ulic/street-art-enlightened-vandalism>> [Accessed: 10 April 2019]. (In Russian)

Кудряшов, И. Это что за художество? Стрит-арт и искусство. Available at: <<http://concepture.club/post/strit-art-myshlenie-posredstvom-ulic/street-art-enlightened-vandalism>> [Accessed: 10 April 2019].

Ligostaeva, S. Gamlet Zinkovskii, khudozhnik, master strit-arta. UKRINFORM. 27 oktiabria, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ru/rubric-culture/2564354-gamlet-zinkovskij-hudoznik-master-stritarta.html>> [Accessed: 10 April 2019]. (In Russian)

Лигостаева, С. Гамлет Зиньковский, художник, мастер стрит-арт. УКРИНФОРМ. 27 октября, 2018. Available at: <<https://www.ukrinform.ru/rubric-culture/2564354-gamlet-zinkovskij-hudoznik-master-stritarta.html>> [Accessed: 10 April 2019].

«Mitasov-lend»: dvor v ktorom zhil Oleg Mitasov. Available at: <<https://mykharkov.info/catalog/mitasov-lend-dvor-v-kotorom-zhil-oleg-mitasov.html>> [Accessed: 10 April 2020]. (In Russian)

«Митасов-ленд»: двор в котором жил Олег Митасов. Available at: <<https://mykharkov.info/catalog/mitasov-lend-dvor-v-kotorom-zhil-oleg-mitasov.html>> [Accessed: 10 April 2020].

О muralakh. Available at: <<https://mural.kh.ua/about-mural/>> [Accessed: 10 April 2020]. (In Russian)

О муралах. Available at: <<https://mural.kh.ua/about-mural/>> [Accessed: 10 April 2020].

Pavlova, O. G., Protsenko, M. V. *Taras Shevchenko i Kharkivs'kyi universytet: do 200-richchia Kobzaria*. Kharkiv, 2014. (In Ukrainian)

Павлова, О. Г., Проценко, М. В. *Тарас Шевченко і Харківський університет: до 200-річчя Кобзаря*. Харків, 2014.

Sokolinskaia, A. Strit-art – mezhdru khuliganstvom i iskusstvom. *Den'*. 17 iulia, 2013. Available at: <<http://m.day.kyiv.ua/ru/article/taym-aut/strit-art-mezhdru-huliganstvom-i-iskusstvom>> [Accessed: 10 April 2020]. (In Russian)

Соколинская, А. Стрит-арт – между хулиганством и искусством. *День*. 17 июля, 2013. Available at: <<http://m.day.kyiv.ua/ru/article/taym-aut/strit-art-mezhdru-huliganstvom-i-iskusstvom>> [Accessed: 10 April 2020].

U Kharkovi poshkodyly mural Heroiam Krut. *UKRINFORM*. 10 travnia, 2017. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2224880-u-harkovi-poshkodili-mural-geroam-krut.html>> [Accessed: 10 April 2020]. (In Ukrainian)

У Харкові пошкодили mural Героям Крут. *УКРІНФОРМ*. 10 травня, 2017. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2224880-u-harkovi-poshkodili-mural-geroam-krut.html>> [Accessed: 10 April 2020].

Yankul Oleksii Mykolaiovych

Specialist Historian, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ayankul93@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1244-4536

MASS ART OR ART FOR THE MASSES: STREET ART IN KHARKIV

The article is devoted to one of the directions of the art of post-modernism - street art, which became widespread in Kharkiv at the turn of the 20th - 21st centuries. This type of modern art quickly won the sympathy of city residents and found its supporters in a large group of young innovative artists (both professionals and amateurs, both individual authors and creative teams) who work in this style. The creation of murals quickly transformed from spontaneous work to managed by the city government, which supported this kind of change in urban decor. Kharkiv street art has come a long way in its formation: from the mysterious inscriptions of Oleg Mitasov to Ukraine's largest mural depiction of the poet Taras Shevchenko. The article highlights the procedure for creating a mural image. At the turn of the XX-XXI centuries the first mural portraits in Kharkiv were created spontaneously, outside of any general urban development plan. In recent years, first, the city architectural department, and then the Department of Culture of the Kharkiv City Council, took control of such works and such activities became more focused and planned. Artists come to the Department of Urban Planning and Architecture of the Kharkiv City Council with the initiative to create a mural on a particular house and provide its sketch. That is, the artists themselves choose the image that will be created. In order for such an image to be created, it is first necessary to coordinate this issue with the owners of the house on which the image is planned to be placed. At the same time, a problem arises as to who will support the drawing after its creation, because the money for its possible restoration by the city budget is not provided, and some of the murals already need updating. The most characteristic examples of this art in Kharkiv are considered, several of its types are distinguished. It is concluded that, in general, street art positively influenced the appearance of the city, which became more vivid and filled with new meanings and content. It is noted that murals and graffiti perform not only a decorative, but also a cultural and educational role. The main characters of Kharkiv murals are natives of the city and prominent figures who have made a significant

Keywords: *street art, murals, graffiti, Kharkiv.*

Янкул Алексей Николаевич

специалист-историк, аспирант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: ayankul93@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1244-4536

МАССОВОЕ ИСКУССТВО ИЛИ ИСКУССТВО ДЛЯ МАСС: СТРИТ-АРТ В ХАРЬКОВЕ

Статья посвящена одному из направлений искусства постмодернизма – стрит-арту, которое получило распространение в Харькове на рубеже XX–XXI вв. Этот вид современного искусства быстро завоевал симпатии харьковчан и нашёл своих сторонников в большой группе молодых художников-новаторов (как профессионалов, так и любителей, как отдельных авторов, так и творческих коллективов), которые работают в этом направлении. Создание муралов быстро превратилось из стихийной работы в управляемую со стороны городской власти, которая поддержала такого рода изменения городского пространства. На рубеже XX–XXI вв. первые муральные портреты в Харькове создавались стихийно, вне всякого общего градостроительного плана. В последние годы сначала городское архитектурное управление, а затем Департамент культуры Харьковского городского совета взял под свой контроль такие работы, и подобная деятельность стала более направленной и планомерной. В Департамент градостроительства и архитектуры Харьковского городского совета обращаются художники с инициативой создать мурал на конкретном доме и предоставляют его эскиз. Художники сами выбирают образ, который будет создан. Для того, чтобы такое изображение появилось, нужно прежде всего согласовать этот вопрос с владельцами дома, на котором планируется размещение изображения. При этом возникает проблема в том, кто будет поддерживать рисунок после его создания, ведь деньги на его возможную реставрацию городским бюджетом не предусмотрены, а часть муралов уже нуждается в обновлении. В статье рассматриваются наиболее характерные образцы стрит-

арта в Харківі, виділяються декілька його типів. Сделан вывод о том, что в целом стрит-арт позитивно повлиял на внешний облик города, который стал более ярким и наполнился новыми смыслами и содержанием. Отмечается, что муралы и граффити выполняют не только декоративную, но и культурную роль. Главными героями харьковских муралов являются уроженцы города и выдающиеся деятели, внесшие заметный вклад в мировое искусство, науку и литературу.

Ключевые слова: *стрит-арт, муралы, граффити, Харьков.*

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 57
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 25.05.2020 р. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 16. Обл.-вид. арк. 20.

Тираж 50 пр. Зам. № 267/20.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09